

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 4(12) қазан-желтоқсан 2017
ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
**электрондық ғылыми
журнал**

EDU.E-HISTORY.KZ
электронный научный журнал

2017, № 4(12)

EDU.E-HISTORY.KZ
electronic scientific journal

2017, № 4(12)

Құрылтайшы:

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Басредактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали,
Н. Әлімбай, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан),
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ.,

Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Edu.e-history.kz»

электрондық ғылыми журналының редакциясы

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Электрондық мекен-жай: <https://edu.e-history.kz/>

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген.
Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель и издатель:

РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Р. Абдуллаев (Узбекистан), Н. Аблажей (Россия), Б. Аяган, М. Абусейтова, С. Ажигали,
Н. Алимбай, Б. Байтанаев, К. Жумагулов, Г. Кенжебаев, Б. Комеков,
Мансура-Хайдар (Индия), Р. Масов (Таджикистан), А. Муктар, В. Плоских (Кыргызстан),
Ю. Петров (Россия), О. Смагулов, Сон Ён Хун (Южная Корея), Е. Сыдыков,
У. Фиерман (США), А. Чубарьян (Россия)

Ответственный редактор:

З. Толенова

Редактор:

Р. Кубеев

Адрес редакции:

050010, Республика Казахстан,
г. Алматы,
ул. Шевченко, 28.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
«Edu.e-history.kz»

Редакция электронного научного журнала

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz/>

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:
№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходимо
обязательно ссылаться на журнал.

Founder and publisher:

RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology"
of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of
Kazakhstan

Editor-in-chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Editorial board:

R. Abdullaev (Uzbekistan), N. Ablazhey (Russia), B. Ayagan, M. Abuseyitova, S. Azhigali,
N. Alimbai, B. Baitanaev, K. Zhumagulov, G. Kenzhebaev, B. Komekov,
Mansura-Khaidar (India), R. Masov (Tajikistan), A. Muktar, V. Ploskikh (Kyrgyzstan),
Y. Petrov (Russia), O. Smagulov, Song Yong Hoon (South Korea), E. Sydykov,
W. Fierman (USA), A. Chubaryan (Russia)

Executive editor:

Z. Tolenova

Editor:

R. Kobeev

Editorial address:

050010, Republic of Kazakhstan,
Almaty,
28 Shevchenko Str.
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
«Edu.e-history.kz»
Editorial electronic scientific journal
Phone: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Journal website: <https://edu.e-history.kz/>

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and
Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, r
egistration certificate:

No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic
format).

When re-publishing articles, shooting on microfilm and other copies, it is necessary to refer to the
journal.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ЛАТЫНДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХЫ

Абдраханов Д.М.

«Ғылым ордасы» РМК, Сирек кездесетін кітаптар музейі (Алматы қ-сы, Қазақстан)
кіші ғылыми қызметкері

Аңдатпа. Берілген ғылыми-танымдық мақалада қазақ жазуы мен КСРО-да тұратын түркі тілдес және 1920-1950 жж. дейін өзіндік жазу жүйесі болмаған аз ұлттардың жазу мәдениеті тарихына шолу жасалады. Латындастыру үдерісі ХХ ғасырдың 1910-1950 жж. жаһандық сипатқа ие болып, КСРО аумағында тілтанушы, әдебиетші ғалымдардың әрі қоғам мен саясат қайраткерлерінің тарапынан ерекше сын мен талқылауға түсті. Аталмыш мақалада сол кезеңдегі саяси-әлеуметтік оқиғаларды, қоғамдық пікірді ескере отырып, зиялылардың атқарған қызметтері мен жұмысының нәтижелеріне баға беріледі. Материалдар «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейінде ұйымдастырылған «Латындастыру мәселесінің тарихы» атты көрмесіне негіз болды.

Түйін сөздер: Латындастыру, қазақ жазуы, түркология, қазақ зиялылары, жазу тарихы.

ИСТОРИЯ ВОПРОСА ЛАТИНИЗАЦИИ

Абдраханов Д.М.

РГП "Ғылым ордасы", музей редких книг (г. Алматы, Казахстан)
Младший научный сотрудник

Аннотация. В данной научно-познавательной статье ведется исторический дискурс казахской письменности и письменной культуры тюркских народов проживавших в составе СССР, а также малых народов, которые не имели собственной системы письма до 1920-1950 гг. Процесс латинизации имел глобальный характер в 1910-1950 гг. ХХ века и стал темой для критики и дискуссий среди ведущих языковедов, литераторов, общественных и политических деятелей СССР. В этой статье дается оценка политическим и социальным событиям того времени, а также результатам деятельности в данном направлении и работе интеллигенции. Материалы легли в основу выставки «История вопроса латинизации», организованного в Музее редких книг РГП «Ғылым Ордасы».

Ключевые слова: Латинизация, казахская письменность, тюркология, казахская интеллигенция, история письменности.

THE HISTORY OF LATINIZATION

Abdrakhanov D.M.

RSE "Gylym Ordasy", Museum of Rare Books (Almaty, Kazakhstan) Junior research assistant

Abstract. In this scientific-informative article have a historical discourse for the Kazakh script and written culture of the Turkic peoples, who resided in the USSR, as well as of small ethnics that did not have their own system of writing until 1920-1950. The process of latinization had a global character in

1910-1950 of XX'th century and became a topic for criticism and discussion among leading linguists, writers, public and political persons of the USSR. This article assesses the political and social events of that time, as well as the results of activities in this area and the work of the intellectuals. The materials formed the basis of the exhibition «The History of the Latinization», which organized in the Museum of Rare Books of the RSE «Gylym Ordasy».

Keywords: Latinization, Kazakh script, Turkology, Kazakh intellectuals, History of writing

Кіріспе

Тіл – әрбір ұлттың тұрақтануы мен рухани мәдениетінің басты факторы болып табылады. Тіл ұлттың тарихын, тұрмыс-тіршілігін, мемлекеттің тұтастығын, әдет-ғұрыпын айқындап қана қоймай әрі қарай дамуының бағдары. Осыған орай тарихымыздың әрбір кезеңіндегі мемлекетіміздегі халықтардың мәдени және тілдік өмірінің жай-күйін зерттеу үлкен маңызға ие.

Қазіргі таңдағы қазақ қоғамындағы өзекті мәселелердің бірі – қазақ тілі мен әліпбиі мәселесі. Қазақ жазуын латын графикасына негізделген әліпби жүйесіне көшіру тіл мәселесінің өзектілігін одан сайын арттыруда. Елбасы Н. Назарбаев ««Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына арнаған жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын әріпіне, әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс өзекті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» деп қазақ тілінің латын графикасы негізіндегі әліпби жүйесіне көшірудің басты мақсатын атап өткен еді [1].

Заман талабына сай, жаңа технологиялар мен инновациялар дәуірі әрдайым тұрақтанған мемлекет жүйесіне қандай да бір өзгерістер енгізілуін талап етуі орынды деп санауымыз абзал. Бұл замануи жобаны ХХІ ғасыр талабы және жаңа технологиялар мен коммуникацияның, ғылыми және де білім беру үдерістерімен тығыз байланысты жоба ретінде қабылдауымыз керек. Қазақ тілін латындастыру жаңа сапаға жеткізер символикалық бетбұрыс деп есептеуге де келеді. Себебі латындастыру батыс әлемімен де, түркі әлемімен де тығыз байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Болашақта латындастыру мәселесін оңды жемісін көру үшін латындастыру тарихына жүгіну орынды болар.

Латындастыру мәселесі тарихына тоқталар болсақ, 1926 жылы Әзірбайжан астанасы Баку қаласында болып өткен «І-ші Бүкілодақтық Түркология съезі» нәтижесінде КСРО құрамындағы түркі тектес халықтардың әліпбилерін латын графикасы негізіндегі біркелкі әліпбимен алмастыру туралы қаулы қабылданды.

Қазіргі кездегі латындастыру мәселелері мен кеңес дәуіріндегі латындастыру мәселелерін салыстыра келер болсақ, сол кездегі өзекті мәселелермен мен қазіргі кездегі өзекті мәселелердің ұқсастығын байқауға болады:

1. Мысалға, 1920 жылардағы латындастыру мәселесі Кеңестер Одағы халықтарының тұтастығын сақтау мақсатында жасалған жоба. Көп ұлтты Кеңестер Одағы халықтарының тілдері өзінің көпқырлылығымен және әліпбилерінің бір-бірінен айқын өзгешеліктерімен ерекшеленді. Ұлттардың көпшілігі әртүрлі жазу үлгісін қолданды. Бұл жағдайлар латындастыру мәселесін бастапқы мәселелер қатарына қосумен қатар бұл істің қиындығын да айқындап берді. Бұған дәйек ретінде В.В. Базарова өзінің «Латинизация бурят-монгольской письменности в 1920-1930 годах» атты Улан-Удэ қаласында басылып шыққан еңбегінде “Сложность данного процесса в СССР заключалась в исключительной пестроте и мозаичности языкового пространства, унаследованного российским, а затем и советским государством. В этих условиях новая власть стремилась к созданию единой, унифицированной письменности, которая выполняла бы «роль

фундамента, цементирующего первоосновы общества нового типа» деп атап өтті [2, 53-бет].

Тәуелсіз қазақ мемлекеті де көп ұлтты мемлекет ретінде алдағы мысалға негіз бола алады. Қазақ жерінде өмір сүретін көптеген ұлттарды жаңа әліпби арқылы біріктіріп, мемлекеттік тілімізге назар аудартуына мүмкіндік береді. Латындастыру ұзақ уақыттан бері мемлекетіміздің басты проблемаларының біріне арналған, қазақ тілінің беделін арттырып тұрақтандыруға себеп болуы ықтимал.

2. КСРО үкіметінің басшылары латындастыруды интернационалды әліпби әрі осыған дейін жазу мәдениеті, жазба әдебиеті жоқ ұсақ ұлттардың құқығын көтермелеу мен олардың өз жазуын қалыптастыру мүмкіндігін беру ретінде қарастырған болатын. Бұл негізде орыс тілін де латын графикасы негізіндегі әліпбиге алмастыруды ұсынған адамдар аз болған жоқ, соның бірі латындастыру мәселесіне жете атсалысып, КСРО аумағындағы латындастыру кампаниясын бастаушы әрі КСРО халық комиссарларының бірі А.В. Луначарский болатын. Бірақ бұл ой түрлі саяси себептердің кесірінен жүзеге асырылмай қалды.

Қазақ тілін латындастыру мәселесін бұл тұста да интернационалды жоба ретінде қарастыруға болады. Бірақ, бұл жобаны қазақ әліпбиін жеке әліпби ретінде емес, интернационалды әліпбилер қатарына жақындауымен түсіндірген дұрыс болар. Себебі латындастыру жаһандық ақпараттар әлеміне, технологиялық дамуға жол ашады. Басқа да елдермен тығыз қарым-қатынас орнатып, қазақ тілін жаңа қырынан көрсетуге, тұрақтандыруға, жаһандану үдерісіне тікелей қатыса отырып, өзге ұлт өкілдерінің қазақ тілін үйренуінде жеңілдік танытуға көмектеседі.

3. Ғ. Ноғайбек, Л.В. Щерба, С. Ағамалыоғлы сынды қайраткерлер әрі тілтанушы, түрколог-ғалымдар КСРО-да тұратын араб графикасы негізіндегі мұсылман халықтардың әліпбилерін латындастыру бойынша белсенді жұмыстар атқарды [3,18-бет]. КСРО құрамындағы мұсылман халықтардың әліпбиін ауыстыру қосалқы мақсаттарды қамтыды. Ол мақсаттар – латындастыру арқылы ислам дінінің таралуының негізі болып табылатын әріб әліпбиінен алшақтау, халықтарды араб мәдениеті ықпалынан босатып КСРО құрамындағы басқа ұлттармен жақындастыру болып табылды.

Ал бұл тұжырымға жаңаша көзқараспен қарауымыз қажет. Қазақ халқының әдет-ғұрып мәдениеті, мұсылман әлемімен және ислам дінімен тығыз байланысты. Сол секілді әдет-ғұрпы ислам мәдениетінен нәр алған басқа да көршілес мемлекеттердің әліпбиінің латындастырылуы ол елдерді сіңіп кеткен ислам мәдениетінен алшақтатты деуге келмес. Мысалға, сол өзбек, әзірбайжан, түрік мемлекеттері ислам ықпалынан арыла қойған жоқ. Керісінше, латындастыру Батыс пен Шығыс әлемін жақындастырып бір-біріне жаңа көзқараспен қарауына жол ашты.

ҚазКСР-ғы латындастыру үдерісі ерекше қарқынмен 1927 жылдан бастау алды. Бұл жаңа бастамалар қазақ халқының әліпбиіне де тікелей қатысты болды. Ахмет Байтұрсынұлы негізін қалаған қазақтың төл жазуы «төте жазу емлесі» немесе араб графикасы негізіндегі қазақ әліпбиін шеттетіп, латындастыру үдерісі басталып кетті. Латын әліпбиіне көшу бастамасы қазақ жерінде зиялы қауым және Мәскеу, Орынбор, Ташкент және де басқа ірі қалаларда білім алып жүрген азаматтар тарапынан талқылана бастады. Бұл мәселенің көтерілуінің негізгі себебі, сол кезде Кеңес Одағының жүргізіп отырған саясатына орай, КСРО құрамындағы барлық түркі халықтарының латын жазуына өтуі және өркениетті Еуропа елдерінің латын жазуын қолдануы себепші болды.

1927 жылы Қызылорда қаласында «Жаңа әліпбишілер қозғалысы» (ЖӘҚ) құрылды. Сол жылдың жазында Жалпыодақтық жаңа түркі әліпбиі Орталық Комитетінің төрағасы Ағамалыоғлы Қазақстанға келіп, латын әліпбиіне көшу мәселелері жөнінде кеңес өткізді. Ал 19 қарашада Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысымен Қазақ жаңа әліпбиінің Орталық Комитеті құрылып, төрағалыққа Н. Нұрмақов, мүшелікке Т. Шонанұлы, К. Тоқтабаев,

О. Жандосов, Ә. Байділдин, Ә. Ермаков, Ғ. Тоғжанов, Б. Малдыбаев сынды зиялы қауым өкілдері бекітілді [4, 2-б.]. Бұл тұста қазақ әліпбиін латындастыру оңай істердің қатарында болмағандығын тағы айта кеткен жөн. Себебі зиялы қауым арасында қарама-қайшылықтар және талқылаулардан кенде болмады. Мысалға, жазба тілі қалыптаспаған немесе жазу жүйесі болғанымен сол тілдің дыбыстық ерекшеліктерін толық қамти алмайтын әліпбилерді қолданып жүрген түркі халықтарын латын жазулы жүйеге өту дау-дамайсыз іске асырылды. Ал ана тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне, табиғатына сай араб әліпбиінен реформаланған, тілдік қажеттілікті толық өтей алатын төл әліпбиі бар қазақ халқында бұл мәселе үлкен айтыс-тартыс туғызды. Осындай талас-тартыстардың нағыз айғағы М. Мұрзин мен К. Тоқтабаевтың құрастырған «Жаңа әліппе жолында» [5], Ә. Байділдиннің құрастырған «Әліппе айтысы» [6], «Жаңа әліппе туралы. Әліппе сабағы» [7] және т.с.с. жинақы еңбектердің беттерінен көрініс тапты. Республикада латын әліпбиіне көшу жайлы үгіт-насихат шараларының ұлғаюы қазақ зиялылары арасындағы айтысты күшейте түсті. Араб жазуын қолданушылар «қазіргі қолданып жүрген әліпбиіміз ана тіліміздің ерекшеліктерін толық қамти алады, әрі осы жазумен жазба тіліміз қалыптасып қалды, осы жазумен жазылған көптеген әдеби-ғылыми құндылықтарымызбен кейінгі ұрпақ таныса алмайтын болады» деген сияқты т.б. ой-пікірлерін алға тартса, латын жазуын қолдаушы Т. Шонанұлы, Н. Төрекұлов, Ә. Ермаков, Ғ. Тоғжанов, Н. Нұрмақов, К. Тоқтабаев, О. Жандосов, Б. Малдыбаевтар «латын жазуын оқып-үйрену жеңіл, баспа ісінде қолдануға ыңғайлы, өркениетті елдердің бәрі латын әліпбиін қолданады» деген тәрізді т.б. дәлелдерін келтірді. «Латыншылар» мен «арабшылар» арасындағы айтыс қызған кезде бұл іске Қазақстан Компартиясы өлкелік Комитеті араласып билікті өз қолына алды [4, 3-б.].

Нәзір Төрекұлов (сурет №1), Телжан Шонанұлы (сурет №2), Ғаббас Тоғжанов және де басқа латындастыру мәселесімен айналысқан қазақ зиялы қауым өкілдері әліпби жобаларын ұсынып толыққанды зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Сурет №1

Нәзір Төрекұловтың жобасы

Алфавиті түзіндірісі

Aa	Bb	Pp	Tt	Dd	Rr
А а	Б б	П п	Т т	Д д	Р р
Ss	Cc	Çç	Zz	Jj	Qq
Ш ш	С с	Ç ç	З з	Ж ж	Қ қ
Kk	Gg	Ğğ	Ll	Mm	Nn
К к	Г г	Ğ ğ	Л л	М м	Н н
u	Oo	Uu	Ww	Ii	Ee
У у	О о	У у	В в	І і	Е е
Ja	Xx	Ff	Hh		
Ж а	Х х	Ғ ғ	Һ һ		

Дәлелдері

Алфавиті түзіндірісі

Aa	Bb	Pp	Tt	Dd	Rr	Ss	Cc	Çç
А а	Б б	П п	Т т	Д д	Р р	Ш ш	С с	Ç ç
Zz	Jj	Qq	Kk	Gg	Ll	Mm	Nn	
З з	Ж ж	Қ қ	К к	Г г	Л л	М м	Н н	
u	Oo	Uu	(Ww)	Ii	Ee	Ja	Xx	
У у	О о	У у	(В в)	І і	Е е	Ж а	Х х	
Ff	Hh							
Ғ ғ	Һ һ							

Алфавиті түзіндірісі

jav	tav	sav	tav	ay	ay	ay	ay	ay
Ж а	Т а	С а	Т а	А у	А у	А у	А у	А у

Сурет №2

Телжан Шонанұлының жобасы

ӘЛІПБЕ.

Aa	Bb	Cc	Çç
А а	Б б	С с	Ç ç
Dd	Ee	Əə	Gg
Д д	Е е	Ә ә	Г г
Qq	Hh	Ii	Jj
Қ қ	Һ һ	І і	Ж ж
Kk	Ll	Mm	Nn
К к	Л л	М м	Н н
Nn	Oo	Өө	Pp
Н н	О о	Ө ө	П п
Qq	Rr	Ss	Tt
Қ қ	Р р	С с	Т т
Uu	Vv	Yy	
У у	В в	Ү ү	
Zz	Б б		
З з	Б б		

1929 жылы Қазақ АКСР өлкелік атқару Комитетінің IV Сессиясында латын әліпбиіне көшу туралы шешім қабылданды. Бүкіл Кеңестер Одағы бойынша Орталық атқару Комитеті Президиумының 1929 жылы 7 тамыздағы қаулысымен заңды түрде бекітілді (сурет №3). 1930 жылы 11 маусымда Қазақстанда Орталық атқару Комитетінің қаулысымен жаңа қазақ әліпбиінде бас әріптер бекітілсе, 1938 жылы Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің және Қазақ Кеңестік халық комитетінің (ҚазСовнарком) қаулысымен әліпби құрамына жаңадан бес әріп (в, й, ф, ю, я)

қосылып, соған байланысты емлеге де толықтырулар енгізіліп, кейбір дыбыстардың таңбалары өзгерді.

Латын жазулы қазақ әліпбиінде сонымен барлығы 32 әріп болды [9]. Бес-алты жылға созылған үлкен айтыс-тартыспен, дау-дамаймен келген латын әліпбиі халқымызға он бір жылдай ғана уақыт қызмет етті.

Бұл аталған тарихи жайттар қазіргі таңда бастау алған қазақ тілін латындастыру жобасына үлкен септігін тигізері сөзсіз. Ескере кетер басты нәрсе, ол қазіргі кездегі латындастыру жұмысының тарихта қалған латындастыру мәселелерін зерттеу, талдау арқылы, латын әліпбиесіне көше білген көршілес және де басқа түркі тілдес мемлекеттердің жасаған еңбектерін талдап, зерттеу арқылы жақсы бір әліпби жобасына қол жеткізу мүмкіншілігі болмақ.

Сурет №3. Қазақ тіліне қатысты қолданылған латын негізіндегі әліпби [8, 16-б.].

қазақтың җана әліпbesi

a	b	c	ç	d	e	ə
a	b	c	ç	d	e	ə
ا	ب	س	چ	د	ه	ا
g	q	h	i	j	k	l
g	q	h	i	j	k	l
گ	ق	ه	ی	ج	ك	ل
m	n	ñ	o	ө	p	q
m	n	ñ	o	ө	p	q
م	ن	ڭ	و	و	پ	ق
r	s	t	u	v	y	z
r	s	t	u	v	y	z
ر	س	ت	ۇ	ۋ	ي	ز

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. http://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs – Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты – «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» (қыркүйек 2017 ж.).
2. Базарова В. В. Латинизация бурят-монгольской письменности в 1920-1930-е гг. Автореферат диссертации по культурологии, специальность ВАК РФ 24.00.01 – Улан-Удэ: ИПК ФГОУ ВПО ВСГАКИ, 2006. – 238 с.
3. Измайлов И., Каримов И. Бумеранг яналифа // Родина. – 1999. – № 11. – с. 17-18.
4. Ижанов З. Әліпби туралы архив не дейді? // Қазақ әдебиеті. – № 7. – 2000. – 2-3 б.
5. Тоқтабаев К., Мұрзин М. Жаңа әліппе жолында. – Қызылорда, 1927.
6. Әліппе айтысы. – Қызылорда, 1927. – 79 б.
7. Байділдин Ә. Жаңа әліппе туралы. – Қызылорда, 1928. – 203 б.
8. Асқарбекова Н.М., Замзаева Т.А. Латын графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы (1928-1941). 1-бөлім. – Алматы, 2007. – 192 б. ISBN 9965-401-22-5.
9. Кеңесбаев І. Әліппе. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1940. – 50-б.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
 ЭОЖ / УДК / UDK: 314.012(574)

DEMOGRAPHIC TRENDS OF KAZAKHSTAN: REGIONAL FEATURES OF FERTILITY AND MORTALITY

Alexseenko A.H.¹, Aubakirova Zh.S.²

¹S.Amanzholov East Kazakhstan State University (Ust-Kamenogorsk city) Doctor of Historical Sciences

E-mail: alalexeenko56@gmail.com

²S.Amanzholov East Kazakhstan State University (Ust-Kamenogorsk city) Candidate of Historical Sciences

E-mail: aubakir_ganna@mail.ru

Abstract. In the early 21st century the strategic course of development of the Republic of Kazakhstan turns to rapid modernization which aims at placing Kazakhstan amongst 30 more developed countries of the world. The industrial and innovative development, social modernization, active urbanization and gender based undertakings become indisputable and currently important determining factors of the state. Demographically Kazakhstan is distinguished by the fact that rapid modernization resulted in the interaction and combination of different, sometimes completely opposite, trends which were formed under the influence of different options of reproductive behavior of population in regions. In order to identify these differences the article, based on demographic zoning, highlights regions (clusters) by their birth and mortality rates. General characteristics is provided as well. The article specifies the most important factors which influenced the regional differences in birth and mortality rates (including infant mortality rate).

Reproduction of the population was studied as a set and a result of interaction of two components of its processes - birth and mortality. At the same time the focus was put on the opposite relation: birth and mortality rates are exposed to a certain influence from this result and can change in response to modified general indicators of reproduction of the population.

Keywords: Kazakhstan, demographic trends, regional features, fertility, mortality, natural increase, ethnic and demographic area, reproduction of the population, cluster analysis, demographic zoning

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР: ТУУ МЕН ӨЛІМНІҢ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Алексеев А.Н.¹, Әубәкірова Ж.С.²

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстанның мемлекеттік университеті (Өскемен қ-сы, Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы

E-mail: alalexeenko56@gmail.com

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстанның мемлекеттік университеті (Өскемен қ-сы, Қазақстан), тарих ғылымдарының кандидаты

E-mail: aubakir_ganna@mail.ru

Аңдатпа. Мақсаты ХХІ ғасырдың басында әлемнің ең дамыған 30 елінің біріне айналу болып табылатын Қазақстан дамуының стратегиялық бағыты жедел жаңғырту болып табылады. Индустриялық- инновациялық даму, әлеуметтік модернизация, урбандалудың белсенді үрдісі,

гендерлік құрылыс мемлекеттің сөзсіз өзекті белгілері болып табылады.

Жеделтете жүргізілген жаңғыртудың салдарынан әртүрлі, тіпті аймақтағы тұрғындардың қарама-қарсы репродуктивті мінез-құлық үрдістері Қазақстанның демографиялық ерекшелігі болып табылады. Осы айырмашылықтарды анықтау үшін мақалада демографиялық аймақтану негізінде аймақтардағы тұрғындардың туу және өлім деңгейі жан-жақты көрсетілді. Оларға жан-жақты сипаттама берілді. Туу мен өлімнің (оның ішінде, бала өлімі) аймақтар бойынша айырмашылығына әсер ететін ең маңызды факторлар анықталды.

Тұрғындардың көбеюі - туу мен өлімнің өзара біріктірілген жиынтығы ретінде зерттелген. Сонымен қатар, келесі кері қарым-қатынасқа да көңіл аударылды: туу мен өлім осының әсерінен өзгереді және көбею жалпылама көрсеткіштердің өзгеруіне байланысты болуы мүмкін.

Түйін сөздер: Қазақстан, демографиялық трендтер, аймақтағы ерекшеліктері, туу, өлім, табиғи өсім, этнодемографиялық аймақ, тұрғындарды көбейту, кластерлік талдау, демографиялық аудандастыру

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТРЕНДЫ В КАЗАХСТАНЕ: РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОЖДАЕМОСТИ И СМЕРТНОСТИ

Алексеев А.Н.¹, Аубакирова Ж.С.²

¹Восточно-Казахстанский государственный университет им. С .Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

E-mail: alalexeev56@gmail.com

²Восточно-Казахстанский государственный университет им. С .Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

E-mail: aubakir_ganna@mail.ru

Аннотация. В начале XXI века стратегическим курсом развития Республики Казахстан становится ускоренная модернизация, целью которого является вхождение Казахстана в число 30 наиболее развитых стран мира. Индустриально-инновационное развитие, социальная модернизация, активный процесс урбанизации, гендерного строительства становятся бесспорными актуальными детерминантами государства.

Демографическим своеобразием Казахстана является то, что следствием ускоренной модернизации явилось взаимодействие, сочетание разных, порою прямо противоположных тенденций, сложившихся под влиянием различных вариантов репродуктивного поведения населения в регионах. С целью выявления данных различий в статье на основе демографического районирования выделены регионы (кластеры) по уровню рождаемости и смертности населения. Дана им обобщенная характеристика. Обозначены наиболее важные факторы, которые оказали влияние на региональные различия уровня рождаемости и смертности (в том числе младенческой).

Воспроизводство населения исследовано как совокупность и итог взаимодействия двух составляющих его процессов – рождаемости и смертности. В то же время обращено внимание на обратную зависимость: рождаемость и смертность испытывают определенное влияние со стороны этого итога и могут изменяться в ответ на изменение обобщенных показателей воспроизводства населения.

Ключевые слова: Казахстан, демографические тренды, региональные особенности, рождаемость, смертность, естественный прирост, этнодемографическая зона, воспроизводство населения, кластерный анализ, демографическое районирование

Introduction

In the early 21st century the strategic course of development of the Republic of Kazakhstan turns to rapid modernization which aims at placing Kazakhstan amongst 30 more developed countries of the world [1]. The industrial and innovative development, social modernization, active urbanization and gender based undertakings become indisputable and currently important determining factors of the state.

Demographically Kazakhstan is distinguished by the fact that rapid modernization resulted in the interaction and combination of different, sometimes completely opposite, trends which were formed under the influence of different options of reproductive behavior of population in regions.

Demographically, fertility is an important sign of differentiation. Separation of the regions in terms of birth rates will reveal differences in the processes of human reproduction, especially to determine the overall development of demographic processes.

We can distinguish two periods if we consider the preceding decade 2009 under study:

Stage I: 1989-1999 the period of intense fertility decline, the rate of decline increased. So, if in 1989 the total fertility rate was 23.0‰, then in 1994 it lowered to 18.6‰ (i.e., five- year drop in the total fertility rate of 19.1‰), and in 1999 it was 14.2‰ (compared to 1989 it decreased by 1.6 times), which describes the low birth rate on Uralnis and Borisov scale. As for the total fertility rate, in 1989 it was - 2.803, and in 1999 - 1.79.

The level of total fertility rate of 2.15 required for the replacement of generations Kazakhstan surmounted in 1996. In fact, at that time formed a restricted type of population reproduction was formed. In 1999 the net reproduction rate in the country amounted to - 0.8 which corresponded to a narrowed the type of population reproduction. Increased mortality became a steady demographic phenomenon since 1991. That period is characterized by the most intensive decrease in the rate of natural increase of Kazakhstani population. As we can see, if in the previous decade the overall rate of natural increase dropped to 5.5%. In 1989-1999 by 3,5 times. (Table 1)

Table 1 - Crude birthrate, mortality, natural increase and infant mortality in Kazakhstan (1989-2015) [2]

Years	Number of births ‰	Number of deaths ‰	Natural increase ‰	number of children died before the age of 1 year per 1,000 of live births, ‰
1989	23,0	7,6	15,4	25,3
1999	14,2	9,8	4,4	20,7
2009	22,5	9,0	13,5	18,4
2015	23,1	7,6	15,5	14,0

So, from 1989 to 1999 There was a fall of the total fertility rate of up to 23.0 % 14.2 % per year (by 1.6 times), the total fertility rate has increased from 2.8 to 1.8 (by 1,5 times). This substantial decline in fertility will be a long-term impact on all demographic characteristics of the population of Kazakhstan. As we consider the causes of fertility decline in this period lie primarily in the changing age structure of the population. There was a significant reduction in the number of women of childbearing age. In addition, marriage structure of the population influenced negatively in that period. Intensive emigration also had a significant impact on the process of reproduction. As a rule, the working-age population migrated e.g. a childbearing one. And of course, the major changes occurred in the socio-economic situation in the republic affected the state of fertility. In 1999 the total fertility rate was 1.79. The existing level of fertility provided the reproduction of the population only 83.3%. Over 20 years (1979-1999) the rate of reproduction of the population decreased by 1.7 times. Let's come to stage 2. (Table 2)

Table 2 - The dynamics of total fertility rate in Kazakhstan (1989-2015) [3]

Years	Number of births (thousands)	Total fertility rate (‰)	Cumulative rate of birth
1989	382,3	23,0	2,8
1999	211,8	14,2	1,8
2009	358,8	22,5	2,7
2015	397,6	23,1	2,8

Stage II: 1999-2009 were the years of substantial increase in fertility. So, if in 1999 the total fertility rate was 14.2‰, in 2005 – 18.4‰, in 2009 it was already 22.5‰. Over the past 10 years the index increased by 37%, which is according to an Ulanis and Borisov scale corresponds to the average level of fertility. As for the total fertility rate, in 1999 it was 1.8, and by 2009 it reached a level of 2.7. By 2005 the level surpassed - 2.15 required for the replacement of generations. This total fertility rate ensures the reproduction of the population by 124%; we can celebrate the replacement of the restricted type of reproduction by the simple type of generation replacement. Accordingly, natural population growth rate increased from 4.4‰ per year to 13.5‰ (by 3,0 times).

Stage III: 2009-2015 On the whole, the total childbirth rate in the country was 22.5 per 1000 people in 2009; in 2015, it was 23.1. The total childbirth rate rose slightly from 2.7 in 2009 to 2.8 in 2015, restoring the level of 1989. From 1999, during the 15-year period, it has grown by 1.5 times. The main reasons for the birth rate increase are the evolution of the ethnic composition of the population in Kazakhstan, a growing proportion of the Kazakh, Uzbek, and Uighur population that has retained a high reproductive system. Regional zoning singled out the regions in the territory of Kazakhstan, which were ranked by the level of fertility in the following way [4].

Cluster 1 (West ethnic and demographic area) included only Mangystau, with the total fertility rate of - 2.1 (a sign of clustering made total fertility rate, consider the value of fields to determine the level of security replacement rate by region). Consequently, West ethnic and demographic area had the highest reproduction rate in the country - 126%. However, this level of fertility provided only a simple replacement of generations. By 2009 the situation has substantially improved. And it is Mangistau region that can be noted for the highest total fertility rate - 3.8. It increased by 1.8 times for 10 years, which confirms that ranking is correct and Mangistau region has its own specific demographic development way differing from other regions and from average values.

Cluster 2 (Northeast ethnic and demographic area) combined Akmola (1.7), East-Kazakhstan (1.4), Kostanay (1.4) and the North-Kazakhstan regions (1.4). This year, the Akmola population reproduces itself by 79% in the remaining three areas – only by 65%. The average total fertility rate for the class is 1.48, which means that in the Northeast ethnic and demographic area had a steady birth rate in the January 1, 2000 and provided the reproduction of the entire population by 67%, which is actually 2 times smaller than in the Western zone. By 2009 this index rose in all areas to 2.19, 2.07, 1.70, and 1.72 respectively. In general these are the lowest birth rates in the republic both in 1999 and in 2009. Average class fertility rate was 1.92, which ensures the reproduction of the population by 89% and provides a restricted type.

Cluster 3 (South-West ethnic and demographic area) has the middle fertility rate. Aktobe oblast this indicator had 1.7 (ensuring the reproduction of 79%), while Almaty had 1.9 (ensuring reproduction of the population by 88%), in Zhambyl - 2.0 (93%) and West Kazakhstan - 1.6 (74%). The average value of the total fertility rate for this class is 1.8. Consequently, in the South-West ethno-demographic area provided birth rate of its population reproduction by 84%. However, by 2009 the birth rate and the

improved birth resulted in a primitive reproduction type. The total fertility rate Aktobe had 2.70, Almaty - 2.65, Zhambyl - 3.20 and Western Kazakhstan - 2.29. The average class rate comprised 2.71, which ensures the reproduction of the population of 126 % and corresponds to the simple replacement of generations.

Cluster 4 (Central ethnic and demographic area) has an extremely unfavorable situation because it has the lowest birth rate in the republic, thus Pavlodar has 1.3 (the lowest figure the total fertility rate in this area given, respectively, with the lowest level of reproduction for the country - 61%), Karaganda has 1.4 (65%). The average value of the class was 1.35, which means that the Central zone ethnic and demographic formed birth rate of reproduction of the population by 63%. By 2009 this figure increased slightly, as in the whole country and was in the Karaganda region - 2.04, in Pavlodar - 1.98. In general, the class average is at 2.01, allowing the reproduction of the population by 94% and remains at the narrowed type, but it is closer to the simple replacement of generations now.

Cluster 5 (South ethnic and demographic area) is characterized by high levels of fertility. In any case, the total fertility rate in the area provided a higher level required for the replacement of generations. Atyrau region had 2.3 and provided a reproduction of the population by 107%, Kyzylorda - 2.7 (126%), South Kazakhstan - 2.9 (135%) which was the highest rate in the republic. The average class index was 2.63. Accordingly, in the southern ethnic and demographic area the steady birth rate provided a reproduction of the population by 122%. In 1999-2009 there was a significant increase of the fertility rate and in 2009 Atyrau had 3.29, Kyzylorda - 3.42, South-Kazakhstan - 3.71. The average total fertility rate for this cluster was - 3.47 and provided a reproduction of the population by 161%. This zone occupies the 2nd place in the republic at the level of fertility.

A wide range of factors influenced the regional differences in birth rates. We denote the most basic:

- intermediate determinants of this process such as nuptiality, lactational infertility, abortion and contraception which directly determined the patterns of fertility and had a different character and intensity in the regions;
- the traditional socio-economic factors such as the level of urbanization in the regions, the standard of living, education, women's employment;
- migration influenced greatly on the processes of reproduction and fertility. The rate of migration mobility is different in the regions;
- in general Age structure of the population and the contingent of childbearing women in the region is also differentiated;
- differentiation of the ethnic structure of the population is of great importance;
- the influence of ethnic and cultural contacts also played an important role;
- regional differences in the reproductive behavior of the population;
- historical differences in the level of fertility and reproduction mode.

Mortality rate per 1,000 people dropped from 9.8 ‰ in 1999 to 9.0 ‰ in 2009; by 2015, this figure had amounted to 7.6 ‰ (Table 1). The aging of the population (an increase in the population of elderly people, among whom mortality is always higher) is equally important in this process.

The high mortality rate leads to the fact that a significant part of both men and women die at a young or middle age. According to Yu.K.Shokamanov's calculations, out of 25-year-old men almost every fifth one does not live up to 50 years, almost one out of five does not live up to the retirement age (63 years) - 45%, every second male does not live up to 65 years. Out of 25-year-old women each fifteenth one does not live up to 50 years, one out of eight does not live up to 58 years, every fourth female does not live up to 65 years. High mortality of men at a young age leads to the fact that their number at the age of 26 becomes less than the number of women, that leads to the fact that at the time of marriage there is a lack of men. As a result, a significant portion of the population over the age of 30 is still single. So, according to the 1999 census, 14.1% of the population aged 30-34 years had never been

married. High mortality of men leads to the fact that almost every fifth 30-year-old male does not live up to 50 years. As a result, the number of widows and children left without fathers is increasing. In turn, this leads to a lack of funds in the family, the declining educational opportunities; the risk of being unemployed is increasing. Ultimately, opportunities for the development of spouse and children's human potential in other areas e.g. health, living conditions, etc. are decreasing [5, c.143].

At the end of XX century there were negative changes in the dynamics of mortality in Kazakhstan in all regions. In 1999 the East Kazakhstan region had the overall mortality rate of 12.1‰ (the highest figure in the Republic in 1999), in 2009-12.67‰. In North Kazakhstan it reached 12.0‰, in 2009-13.35‰ (the highest figure in the Republic in 2009), Akmola and Kostanay areas had 11.4‰, in 2009-12.35‰ and 12.89‰ respectively. The worst figures were in the North-Eastern ethnic and demographic area. In 1999 it had the most negative character in the Central Zone, and this process, in Karaganda the overall mortality rate was 11.6‰, in 2009 – 12.67‰, in Pavlodar – 10.5‰, in 2009-11.31‰). The relatively low mortality rate has remained in the South Kazakhstan region (1999 – 6.8‰, 2009-7.01‰) and in Kyzylorda region (in 1999 – 7.4‰, in 2009 -7.22‰), South ethno-demographic area. The lowest total mortality rate was in Mangistau region in 2009 (6.96‰) as compared with other areas, Western ethno-demographic area.

The main causes of mortality in Kazakhstan were formed earlier last decade of XX century, and the socio-economic crisis accelerated their dynamics greatly. The fall in living standards and lack of adequate compensation has led to an increase of chronic patients, and people with poor health in general. The health decline of the population will lead to a further reduction in life expectancy in future. The state of fertility and mortality mirrors the processes taking place in society, the standard of living of its people, and their psychological well-being. The basis of regional differences in mortality rates was also a range of factors that influenced the differentiation process. They are as follows:

- differences in population age structure (the ratio of elderly and old people to young);
- differences in the objective socio-economic conditions and living standards of people, environmental conditions;
- differences in the number of immigrants, primarily of reproductive age;
- differences in the level of urbanization of the population;
- differentiation in the regions ethnic composition;
- differences in the historical conditions a particular type of reproduction;
- differences in behavioral and environmental variables that determine the structure of this process in the region. One of the important indicators of the nation's health is its infant mortality. The infant mortality rate is a part of human developmental quotient.

In 1999 the infant mortality rate remained high for the Mangistau region, 33.2‰ (exceeding the average national rate by 38% or 1.6 times), Pavlodar region – 25.7‰ (19.5%). Over the past decade between the censuses (1989-1999) a significant reduction in the number of deaths of children under 1 year occurred in South-Kazakhstan oblast (by 35%) and reached a level of 19.9‰; in Atyrau region by 31% and established at 21.2‰. In addition, Kyzylorda (26.2%), Aktobe (25.4%) and Almaty region (33%) can be noted. Infant mortality rate has increased over the period in North Kazakhstan (12%), Zhambyl (20.8%) and Pavlodar (9.3%) regions [6].

In 2009 the highest infant mortality rate was noted in South ethnodemographic zone (South-Kazakhstan oblast – 25.56‰, Atyrau -21.27‰ and Kyzylorda – 23.89‰). The average class rate was 23.57. The Western cluster took the 2 place in the rate of infant mortality. In 2009, this ratio is was 21.20‰ in Mangistau region. The 3rd place took the Central Zone. The average cluster level was in that year 20.15‰ per year; South West Area had 18.74‰ and the lowest infant mortality rate was recorded in the North-East zone (18.67‰) which was lower than the Republican rate of 20.76‰. Traditionally, infant mortality is high in the regions with high birth rate.

Let us consider the reasons for baby mortality. Therefore, in 1999, half of babies died due to causes related to conditions originating in the perinatal period (from 28 weeks of pregnancy, including childbirth and the first 7 days of life) and congenital anomalies (the infant mortality rate due to these causes was 10.5 ‰ out of 20.0). Other diseases, which caused children death under 1 year, were infectious, parasitic and respiratory diseases (1.8 and 5.8 ‰). From 1989 to 1999 the number of deaths of children under 1 year by birth defects increased by 16%. A significant reduction of other causes of infant mortality can be observed during 10 years (1989-1999): deaths caused by infectious diseases by 50%; by respiratory diseases by 35.1%; deaths in the perinatal period by 10.4% [7]. These causes remain relevant for medicine in Kazakhstan at the beginning of the 21st century.

Until 2008, Health-care and Statistics Agencies had registered data on live births and infant mortality, following the criteria established in the Soviet Union. They are different from the criteria recommended by the World Health Organization (WHO), according to which a pregnancy that ended in a term of less than 28 weeks, was classified as a late miscarriage (even if there were signs of life in the time of parturition). Only when a prematurely born child survived for 7 days, he/she was considered as a live newborn. The outcome of pregnancy, which ended in 28 weeks or more, was classified as a live birth in the presence of breathing and stillbirth - in the absence of breath. In its turn, The World Health Organization classified parturition, culminating in a live birth, in the presence of any signs of life (breathing, heartbeat, or voluntary contraction of muscles) as a live birth, irrespective of gestational age at the time of termination of pregnancy. This also applies to pregnancies ended at term of 28 weeks or more. In 2008, after the transition of the republic to the WHO criteria, infant mortality increased by 1.5 or more times. According to a new UN report, baby ratio was 14.6 ‰ in 2014.

The infant mortality rate depends on the quality and timely measures of care and organization of epidemic control measures. Disadvantage in infant mortality in the country is closely connected with poor health status of women. There was an increase of pathologies of pregnancies and births, deteriorating health of newborns. One of the criteria the women's health state and quality of care provided to them is the maternal mortality rate, which decreased by 11% in Kazakhstan during the period from 1990 to 1999, but it remains still high compared to developed countries. In 1999 in the CIS countries, Kazakhstan ranked second after Russia in terms of maternal mortality. The maternal mortality rate in the country amounted to 49.6 per 100 thousand people in Russia - 58.2, compared to Belarus - 20.4. In 2009 - 51 (in Russia - 34).

Considering the dynamics of this ratio in 1984-1985 net reproduction rate was 1.400 (for the urban population - 1.090; for rural one - 2.004), in 1989-1990- 1.286 (1.044 and 1.681 respectively). Unfortunately, the statistics of the factor was not published since 1990. However, in 1989-1990 the net reproduction rate of the urban population equaled to 1. Given that state of fertility in that period deteriorated from year to year, we can assume that the net reproduction rate was even less than 1.

The total reproduction rate (gross rate) shows the average number of girls born by a woman throughout her life. In 1984-1985 this ratio was 1.479 (for the urban population - 1.139, and for the rural population - 2.149). For five years it reduced to 1.344 (urban - 1.086, rural- 1.769) [8].

The reproduction of the population reflects the interaction between two components of its processes - fertility and mortality forming the general course and direction of reproduction. At the same time, there is an inverse relationship: fertility and mortality are experiencing some impact from this outcome and may vary in response to changes in summary measures of population reproduction. Reproduction of the population is a key component of forming the population, while migratory activity of the population is of great importance.

REFERENCES

1. Message from the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation Nursultan Nazarbayev to people of Kazakhstan "Strategy "Kazakhstan - 2050". New political course of an established state (2012) [Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan-Lidera natsii N.A.Nazarbaeva narodu Kazakhstana «Strategiia «Kazakhstan-2050»] Astana, Kazakhstan (In Russian)
2. Women and children in the Kazakh SSR. St.sb. - Alma-Ata, 1985. - p.14, Statistical Yearbook of Kazakhstan. St.Sb. - Almaty, 2000. - p.17, preliminary data. In 2009. collection - Astana, 2010. - p.23. [Zhenshchiny i deti v KazSSR. St.sb. - Alma-Ata, 1985. -S.14; Statisticheskii ezhegodnik Kazakhstana. St.Sb. - Almaty, 2000. - S.17; Predvaritel'nye dannye. 2009 god. St.sb.- Astana, 2010.- S.23.]
3. Demographic Yearbook of the Kazakh SSR, 1990. - Alma-Ata, 1991. p.95-96, Art. Yearbook Kazahstana.col. - Almaty, 1998.-p.47. Demographic art. Yearbook of Kazakhstan, 1999.Col. - Almaty, 2000. p.12-15, Art. Yearbook of Kazakhstan, 2003. - Almaty, 2003. - p. 20-21, Women and Men of Kazakhstan. - Almaty, 2001. -p.14, preliminary data. In 2009. col. - Astana, 2010. - p.24. [Demograficheskii ezhegodnik KazSSR, 1990. - Alma-Ata, 1991. S.95-96, St. ezhegodnik Kazakhstana.St.sb. - Almaty, 1998.-S.47. Demograficheskii st. ezhegodnik Kazakhstana, 1999.St.sb. - Almaty, 2000. - S.12,15, St. ezhegodnik Kazakhstana, 2003. - Almaty, 2003. -S. 20-21, Zhenshchiny i muzhchiny Kazakhstana. - Almaty, 2001. -S.14, Predvaritel'nye dannye. 2009 god. St.sb.- Astana, 2010.- S.24.]
4. Aubakirova Zh. S. (2016) *Oriente Moderno* 96: 99-117 DOI:10.1163/22138617-12340097
5. Shokamanov Yu.K. (2001) Trends in human development in Kazakhstan [Tendencii chelovecheskogo razvitiya v Kazahstane]. Almaty, Kazakhstan (In Russian)
6. Regional Stat. Yearbook of Kazakhstan. - Alma-Ata, 1991. P. 43. [Regional'nyi stat. ezhegodnik Kazakhstana. - Alma-Ata, 1991. -S. 43.]
7. Demographic Yearbook of Kazakhstan. - Almaty, 1993. -C.196, Regional Stat. Yearbook of Kazakhstan.- Almaty, 1993. - C.52. [Demograficheskii ezhegodnik Kazakhstana. - Almaty, 1993. -S.196, Regional'nyi stat. ezhegodnik. St.sb. - Almaty, 1993. - S.52.]
8. Demographic Yearbook of Kazakhstan. - Almaty, 1997. P.97 [Demograficheskii ezhegodnik Kazakhstana. - Almaty, 1997. - S.97.]

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО В СЕВЕРНОМ И ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ XIX – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВВ.

Алиясова В.Н.

Павлодарский государственный педагогический институт (г. Павлодар, Казахстан) Кандидат культурологических наук

Аннотация. В статье освещена история развития музейного дела в Северном и Восточном регионе Казахстана. Исследованы основные условия и факторы возникновения шести историко-краеведческих музеев в конце XIX и в первой половине XX вв. Показана роль создания подотделов Русского Географического общества и Обществ по изучению Казахстана в развитии краеведческого и музейного движения в Северном и Восточном Казахстане. В основе статьи лежит анализ комплекса исторических материалов, литературных, архивных и музейных источников, позволяющих достоверно изложить процесс становления краеведческих музеев северного и восточного регионов Казахстана. В ходе исследования были использованы общенаучные методы: анализ и синтез, исторический и логический методы. В статье отмечена роль отдельных личностей, благодаря организаторской и научной деятельности которых стало возможным открытие региональных краеведческих музеев. Существенным фактором возрастания общественного интереса к музейному делу стало бурное развитие массового краеведческого движения в начале 20-х годов XX века. В статье также делается акцент на сложности протекания процесса становления музеев, материальные трудности, отсутствие помещений, кадровая обеспеченность, упадническое состояние музеев в послевоенное время. Достаточно долго под идеологическим прессом находилась вся деятельность музеев, недооценивалось значение подлинных музейных предметов в структуре экспозиций. Пройдя сложный путь становления, музеи Северного и Восточного Казахстана имеют большое значение в изучении, сохранении и пропаганде историко-культурного и природного наследия региона, сегодня они являются подлинными научно-культурными центрами в регионах.

Ключевые слова: музей, экспозиция, культурное наследие, краеведение

XXI Ғ. СОҢЫ МЕН XX Ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДА СОЛТҮСТІК ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰРАЖАЙ ІСІ

Алиясова В.Н.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты (Павлодар қ-сы, Қазақстан) Мәдениеттану ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада Солтүстік және Шығыс өңірдегі мұражай ісінің даму тарихы баяндалған. XXI ғ. соңында және XX ғ. бірінші жартысында алты тарихи - өлкетану мұражайларының пайда болуының негізгі шарттары мен факторлары зерттелген. Солтүстік және Шығыс Қазақстандағы өлкетану және мұражай қозғалысының дамуындағы Орыс Географиялық қоғамы мен Қазақстанды зерттеу Қоғамының бөлімшелерінің ролі көрсетілген. Мақаланың негізінде жатқан тарихи материалдармен әдебиет, мұрағат және мұражай көздерінің анализі Солтүстік және Шығыс Қазақстан өңірлеріндегі өлкетану мұражайларын қалыптасу процесін нақты көрсетуге мүмкіндік береді Зерттеу барысында жалпығылыми әдістер қолданылды: анализ және синтез,

тарихи және логикалық әдістер. Мақалада аймақтық өлкетану мұражайларының ашылуына мүмкіндік берген жеке тұлғалардың ұйымдастырушылық және ғылыми қызметінің ролі көрсетілді. XX ғасырдың 20-шы жылдары жаппай өлкетану қозғалысының қарқынды дамуы мұражай ісіне қоғамдық қызығушылықтың артуына әкеліп соқты. Мақалада мұражайлардың қалыптасу процесінің қиындықтары көрсетілген: қаржылық қиындықтар, арнаулы ғимараттардың болмауы, кадрлардың жетіспеушілігі, соғыстан кейінгі кезеңдегі мұражайлардың жалпы құлдырауы. Мұражай қызметі көп уақыт бойы идеологиялық қыспақтың астында болғанын атап өткен жөн, нағыз мұражайлық құндылығы бар экспонаттардың экспозицияда көрсетілмеуі де аталды. Солтүстік және Шығыс Қазақстанның мұражайлары аймақтың шынайы ғылым және мәдениет орталықтарына айналды. Олар аймақтың бай табиғи және мәдени мұрасын сақтау, зерттеу және насихаттауға зор үлесін қосады.

Түйін сөздер: мұражай, экспозиция, мәдени мұра, өлкетану

MUSEUM WORK IN THE NORTH AND EAST KAZAKHSTAN FROM THE END OF THE 19TH – THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Aliyassova V.N.

Pavlodar state pedagogical institute (Pavlodar, Kazakhstan) Candidate of culturology science

Abstract. The article describes the history of museum development in the North and East region of Kazakhstan. In the late of the 19th century and in the first half of the 20th century were investigated the main conditions and factors of the emergence of six local history museums. There is shown the role of creating sub-offices of the Russian Geographical Society and Societies for studying Kazakhstan in the development of local history museum movement in Northern and Eastern Kazakhstan. The article is based on the analysis of a complex of historical materials, literary, archival and museum sources, which allow to reliably state the process of the formation of local history museums of the northern and eastern regions of Kazakhstan. In the course of the research, general scientific methods were used: analysis and synthesis, historical and logical methods. The article notes the role of individual personalities, thanks to the organizational and scientific activities of which it became possible to open regional museums of local history. The important factor in the growth of public interest in the museum business was the rapid development of the mass local history movement in the early 1920s. The article also focuses on the complexity of the process of the formation of museums, material difficulties, the lack of premises, personnel security, decadent state of museums in the post-war period. Long enough under the ideological press was all the activity of museums, the value of genuine museum objects in the structure of exhibitions was underestimated. Having passed the difficult way of becoming, the museums of Northern and Eastern Kazakhstan are of great importance in studying, preserving and propagating the historical, cultural and natural heritage of the region, today they are genuine scientific and cultural centers in the regions.

Key words: museum, exhibition, cultural legacy, local history

Введение

В возникновении музейного дела в Северном и Восточном Казахстане в конце XIX века большую роль сыграла организация Академией наук России на данной территории первых картографических, историко-географических и археологических работ при участии российских, немецких и шведских путешественников. Не меньшее значение имела научно-исследовательская деятельность исторических, географических обществ и статистических комитетов. Так в 1878 году в Семипалатинске был создан Областной статистический комитет, ставший первым

учреждением на востоке Казахстана, занимавшийся вопросами изучения культуры и быта населения края. Первым секретарем и фактическим руководителем комитета был Е.П. Михаэлис - политический ссыльный, последователь и ученик Н.Г. Чернышевского, сосланный в Сибирь за организацию студенческих волнений в Петербургском университете (1861). Он был также одним из инициаторов основания в Семипалатинске общественной библиотеки и музея. Семипалатинский областной музей был образован на основе личной археологической коллекции Е.П. Михаэлиса. В сентябре 1883 года состоялось открытие Семипалатинского областного музея и Семипалатинской общественной библиотеки (1, с. 4).

Активную роль в деятельности комитета сыграл семипалатинский судья П.Е. Маковецкий, уделявший много времени этнографическому изучению казахского народа. Его стараниями собирались предметы казахского быта для Семипалатинского музея. В 1887 году ценная коллекция из тридцати казахских этнографических экспонатов демонстрировалась комитетом на Сибирско-Уральской научно-промышленной выставке в Екатеринбурге. В особой описи этой коллекции указывались казахские названия каждого предмета, их назначение, происхождение и степень распространения в казахских аулах. Однако комитет был государственным учреждением и связывал инициативу семипалатинских краеведов. 31 марта 1902 года был официально открыт Семипалатинский подотдел Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества, который стал крупнейшим научным учреждением на востоке Казахстана (1, с. 7). Целью и задачей подотдела было всестороннее изучение края: географическое, геологическое, археологическое, этнографическое, статистическое, естественно-историческое состояние Семипалатинского Прииртышья. Деятельность Семипалатинского подотдела была разнообразной и включала в себя подготовку и чтение лекций, издательскую деятельность, организацию научной библиотеки, музея и метеостанции. Членами Семипалатинского подотдела РГО были: Герасимов Б.Г., Белослюдов А.Н., Габбасов Х.А., Турганбаев М.Т., Шанин Ж.Т., Попов В.И., Ауэзов М.О., Кульджанова Н.С. и многие другие. Активными деятелями Семипалатинского подотдела были братья Белослюдовы. В.Н. Белослюдов был художником-этнографом и создал многочисленные рисунки, которые и сейчас хранятся в рукописном фонде библиотеки Академии наук Республики Казахстан, а второй собирал произведения казахского фольклора.

Многочисленные коллекции братьев Белослюдовых составили экспозицию частного музея, которая разместилась в их двухэтажном доме на Крепостной улице. По свидетельствам очевидцев, в доме Белослюдовых было собрано свыше четырех тысяч экспонатов. Братьями-коллекционерами были собраны не только этнографические памятники истории и культуры, но и обширные коллекции по геологии, минералогии, зоологии, палеонтологии, археологии, этнографии, нумизматике, а также картины и рисунки. Белослюдовы увлекались собиранием исторических документов и много сделали для издания научных документов о жизни казахов (2, с. 22-23, 26-28). А.Н. Белослюдову принадлежит большая заслуга в развитии краеведения и музейного дела на востоке Казахстана. Всю свою жизнь он посвятил краеведению, собиранию материалов по истории казахстанского Прииртышья (3). Материалы, сданные братьями Белослюдовыми в музей, и по сей день хранятся и экспонируются в Семипалатинском областном историко-краеведческом музее (СОИКМ).

СОИКМ является старейшим музеем Восточного Казахстана и входит в число старейших музеев Казахстана, наряду с Оренбургским (1831), Уральским (1859) и Семиреченским (1898) музеями (4, с.14). В начале XX века в Восточном Казахстане социокультурная ситуация стала меняться, увеличилось количество людей, сделавших интеллектуальный труд своей профессией. С развитием сети образовательных учреждений появляются музеи наглядных пособий в вузах. В г. Усть-Каменогорске члены Городской думы сочли нужным организацию культурно-

образовательной жизни населения города «досуг населения нужно заполнить удовлетворением культурных нужд, люди должны, прежде всего, дополнить свое образование, а затем получить разумные развлечения» (5, с.10). Благодаря этому решению на основе нескольких редких коллекций местных собирателей энтузиастов в 1915 году в Народном доме г. Усть-Каменогорска была открыта первая экспозиция будущего Восточно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея.

Аналогичная ситуация сложилась и в Северном Казахстане, 1 августа 1915 года открывается Кустанайский краеведческий музей. Первыми экспонатами музея стали наглядные пособия по естествознанию, переданные учебными заведениями города. В годы установления советской власти в регионе с 1917 по 1919 год музей не работал, и о его деятельности не сохранилось документальных источников. В октябре 1919 года музей возобновил свою работу, но отсутствие постоянного помещения, научных кадров и нехватка ассигнования не могли не сказаться на уровне его работы (6, О.2, Д.12, Л. 32). В начале 20-х годов XX века существенным фактором возрастания общественного интереса к музейному делу стало бурное развитие массового краеведческого движения. В 1920 году было создано Общество изучения Киргизского края, переименованное в 1925 году в Общество изучения Казахстана, членами Общества были выдающийся востоковед и этнограф А.А. Диваев, композитор музыковед и собиратель казахских народных песен А.В. Затаевич и др. (7, с.9). Филиалы Общества создавались в областях и городах республики и вовлекали в краеведческую работу рабочих, крестьян, интеллигенцию и учащихся. С ростом общественного интереса к музейному делу стало активно развиваться массовое краеведческое движение. Это был период создания основ музейного и архивного дела в Казахстане (8, 26 с.). Это время отмечено открытием в Казахстане еще трех музеев, два из которых в изучаемом регионе. Это Кокшетауский историко – краеведческий музей (1920 г.) и Акмолинский губернский музей (1924 г.) в г. Петропавловске.

Кокшетауский историко – краеведческий музей был образован в 1920 году при Кокчетавском уездном отделе народного образования, как музей наглядных пособий. Основанием для музея послужили памятники истории и культуры, полученные от кокчетавской чрезвычайной комиссии в числе до 130 экземпляров по разным отраслям знаний: естествознанию, этнографии, археологии и минералогии. Первым заведующим музея стал Иван Степанович Хохлов. С его именем связано становление музея как учреждения, проводившего в Кокчетавском уезде первую историко - краеведческую работу. Первоначально музей занимал одну из комнат в помещении уездного отдела народного образования (УОНО), но в 1922 году из-за отсутствия средств в УОНО его передают на содержание Кокчетавского районного отделения Союза кооператоров. Ежедневно по делам кооперации в Дом Союза стекалось большое количество посетителей из окрестных аулов и сел, и каждый из них заходил в комнату музея посмотреть на диковинные предметы. До января 1926 года музей принимал посетителей бесплатно. О количестве экспонатов в музее при Союзе кооператоров «Интеграл» говорится в «Отчетно – статистических данных по учреждениям Кокчетавского уезда», составленных И.С. Хохловым (9, О. 1, Д. 599, Л. 41-42). В музее в марте 1924 года находилось всего 890 учтенных экспонатов: из них по разделам: «Коллекций – 43, приборов (моделей) – 2, таблиц – 100, картин – 60, прочих – 685, всего – 890» (10, О. 1, Д. 749, Л.118). В августе 1923 года с целью изучения Северного Казахстана было организовано «Акмолинское общество», членами которого в первые же дни стали около 20 организаций и учреждений. Уже в июле этого года инициативная группа общества предложила создать музей в Петропавловске. Начался сбор экспонатов для будущего музея. Первыми экспонатами музея стали предметы из коллекции палеонтолога-любителя доктора К. Кузнецова (11, с.4). В ноябре было выделено здание для музея. На должность заведующего музеем был приглашен краевед И.П.Дьячков. Открытие музея состоялось 1 января 1924 года.

Вход в музей был свободный для всех желающих ознакомиться с его экспозицией. Согласно «Годовым отчетам Губернского музея за 1925-28 год», посещаемость музея была настолько высока, что музей вышел на первое место в Республике по посещаемости, которая возросла до 36 750 человек в 1926 году, в 1928-29 гг. – 61 200 человек (12, О. 1, Д.749, Л. 129-132). Однако уже в последующие годы посещаемость музея упала до 25 человек в день (13, О.1, Д.1, Л.18).

На рубеже 20-30 годов утверждаются взгляды на музеи как средство политико-воспитательной работы, средство внедрения в массы спускаемых сверху установок. Среди учреждений культуры, музеи оказались наиболее идеологизированными и подчиненными задачам пропаганды. Достаточно долго под идеологическим прессом находилась вся деятельность музеев, явно недооценивалось значение подлинных музейных предметов в структуре экспозиций. Музеи надолго были смещены из сферы науки, образования и просвещения в систему политического воспитания, и были вынуждены руководствоваться не теоретическими и концептуальными положениями, а текущими установками, директивами и рекомендациями партийных и государственных органов. По музеям прошли «чистки», выполняющие известный сталинский тезис «Кадры решают всё». В «Протоколе обл.совещания директоров. 1935 г» говорится «...Петропавловский музей в первом полугодии работал плохо, штат был засорен классово чуждыми элементами... во второй половине года музей очищается от классово чуждых элементов, сменяется руководящий и научный состав работников...» (14, О.1, Д.11, Л.27). На областном совещании директоров Карагандинской области в 1935 было отмечено «Значение музеев очень велико, но до сих пор в работе музеев в Казахстане не уделено достаточно внимания» (15, О.1, Д.1, Л.3). В Казахстане сеть музеев начала развиваться с 1937 г., когда количество музеев достигло 19, в 1939 г. – 25 (16, с.4).

В 40-е годы XX века также отмечается влияние идеологических установок в содержательной стороне оформления экспозиции в музеях. Однако каких-либо значительных финансирования музеев не было. В связи с этим руководство музеев не могло обеспечить должную научно-исследовательскую работу, а также просветительскую в связи отсутствием квалифицированных специалистов. В штате музеев большинство сотрудников не имели приличного образования, в большинстве музеев не работали Ученые советы.

В годы Великой отечественной войны музеи остаются основными культурными и научными центрами в регионах. В связи сведением военных действий на территории Советского Союза шла эвакуацией музейных ценностей в глубь страны. В Кустанай были эвакуированы из Москвы коллекции Государственного исторического музея, музея Революции и Музея восточных культур, где им была обеспечена сохранность (17, с.1). Большинство музеев за военный период пришло в упадочное состояние, которое с большим трудом восстанавливалось в послевоенные годы. Исключением из этого факта является то, что в это тяжелое время разворачивается большая краеведческая работа в Павлодарском Прииртышье.

В 1942 году на основе Павлодарского отделения «Общества изучения Казахстана», решением Павлодарского Облисполкома депутатов, трудящихся от 10 июня 1942 года был создан Павлодарский областной историко-краеведческий музей (ПОИКМ), хотя вопрос о его открытии ставился еще в 1939 году (18, О.1.Д.20.Л.1). В музей были переданы все дела ликвидированного «Общества изучения Казахстана». Собственного помещения музей еще не имел, поэтому велась лишь собирательская и пропагандистская работа. В военное время, совместно с кабинетом Политпросвета музей подготовил выставку, посвященную Великой Отечественной войне. С этой выставкой и уже имеющимися палеонтологическими экспонатами, добытыми еще при раскопках Ю.А.Орлова на Гусином перелете (1929 г.), был официально открыт музей - 5 ноября 1944 года, а для посетителей - в 1946 году. Газета «Большевистский путь» в то время писала: «5 ноября 1944 года в Павлодаре открылся областной историко-краеведческий музей. На открытии

присутствовали представители областных советских, партийных и общественных организаций...» (19, с.10).

Таким образом, большая роль в развитие музейного дела в крупных населенных пунктах Северного и Восточного Казахстана принадлежит краеведческим Обществам по изучению Казахстана, а также организации в регионе Семипалатинского подотдела Русского Географического общества. Благодаря деятельности активных членов обществ в период с 1883 по 1942 годы в Северном и Восточном Казахстане было открыто шесть историко-краеведческих музеев. До сегодняшнего дня музеи прошли трудный путь своего становления и являются подлинными культурно-просветительскими центрами в регионе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Andrianov A.A. Kratkij ocherk Semipalatinskogo muzeya//Trudy Semipalatinskogo Okružnogo muzeya. 1929. Vypusk 2.
2. Bajguzhinov K.A., Galliev M.A. Semipalatinsku 285 let. Semipalatinsk.2003.
3. www.pushkinlibrary.kz/neys/neys02.htm
4. Kajazarova A.E. Muzejnoe delo v Kazahstane (1831-1925). Avtoref. dis. ...kand. istor. nauk.- Almaty. 1995. 26s.
5. SHCHerbik G., Lis'eva S. Hraniteli//Delovoj Ust'-Kamenogorsk. 2000. №4.
6. GAKO. F.418, O.2, D.12, L. 32.
7. Nurahmetova G.B. Ot kruzhek do muzeya// Kul'turnoe nasledie Pavlodarskogo Priirtysh'ya. POIKM im. G.N. Potanina. Pavlodar. 2003.
8. Kakenova G.M. Kul'turnaya zhizn' Severnogo Kazahstana v 20-e gody HKH veka. Avtoref. dis. ...kand. istor. nauk. - Almaty.1994. 26 s.
9. GAAO. F. 58, O. 1, D. 599, L. 41-42.
10. GAAO. F. 76, O. 1, D. 749, L.118.
11. Evsina L. Ot «Akmolinskogo obshchestva» do nashih dnei//Severnyj Kazahstan.2003.30 yanvary
12. GAAO. F. 76, O. 1, D.749, L. 129-132.
13. GASKO F.1168, O.1, D.1, L.18.
14. GASKO. F.1168, O.1, D.11, L.27.
15. GASKO. F.1168, O.1, D.1, L.3.
16. ZHangel'din E.T.Central'nyj gosudarstvennyj muzej Kazahstana: priority i tendencii razvitiya//Voprosy izucheniya istorii i kul'turnogo naslediya Kazahstana.Almaty.1998.
17. Satalkina G.Kalendar' znamenatel'nyh dat.Kustanaj.1994.
18. Protokol pervoj oblastnoj konferencii Obshchestva ot 31.05.1939 g.TA POIKM im.G.N.Potanina.O.1.D.20.L.1.
19. Nurahmetova G.B. Ot kruzhek do muzeya// Kul'turnoe nasledie Pavlodarskogo Priirtysh'ya. POIKM im. G.N. Potanina. Pavlodar.2003.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПАЛЕОНТОЛОГИЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ В КРАЕВЕДЧЕСКИХ МУЗЕЯХ СЕВЕРНОГО И ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Алиясова В.Н.

Павлодарский государственный педагогический институт (г. Павлодар, Казахстан) Кандидат культурологических наук

Аннотация. В статье представлена история формирования палеонтологического фонда историко-краеведческих музеев северного и восточного регионов Казахстана. На основе данных, полученных в Государственный архивах Северо-Казахстанской, Восточно-Казахстанской и Павлодарской областей выделены основные этапы в формировании коллекционного фонда музеев. В подготовке статьи использованы инвентарные книги, рукописи и отчеты текущих архивов краеведческих музеев. В статье выявлены закономерности поступления палеонтологических материалов в историко-краеведческие музеи и основные тенденции формирования палеонтологических коллекций. Выявлены формы комплектования палеонтологических коллекций музеев Северного и Восточного Казахстана и их процентное соотношение ко всему палеонтологическому фонду исследуемого региона. С учетом целевого назначения и форм доступа к ископаемым материалам палеонтологический фонд музеев можно классифицировать как коллекции с преобладанием задач хранения и коллекции с преобладанием задач использования. В статье отмечена роль музеев как центров выявления, научного изучения, хранения, консервации, реставрации, реконструкции и популяризации культурного наследия.

Ключевые слова: музей, экспозиция, культурное наследие, краеведение

СОЛТҮСТІК ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨЛКЕТАНУ МҰРАЖАЙЛАРЫНЫҢ ПАЛЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНА

Алиясова В.Н.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты (Павлодар қ-сы, Қазақстан) Мәдениеттану ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Қазақстанның Солтүстік және Шығыс аймақтарының тарихи-өлкетану мұражайларындағы палеонтологиялық қордың қалыптасу тарихы көрсетілген. Солүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан және Павлодар облыстарының Мемлекеттік мұрағаттарынан алынған мәліметтер негізінде мұражайлардың коллекциялық қорының қалыптасуындағы негізгі кезеңдері айқындалған. Мақаланы дайындауда инвентарлық кітаптар, қолжабалар мен өлкетану мұражайларының есептері қолданылған. Мақалада тарихи-өлкетану мұражайларының палеонтологиялық материалдарымен толықтыру заңдылықтары мен палеонтологиялық коллекцияларының қалыптасуындағы негізгі тенденциялары айқындалды. Солтүстік және Шығыс Қазақстан мұражайларының палеонтологиялық коллекцияларының жинақталу формалары айқындалды зерттелетін аймақтың барлық палеонтологиялық қорындағы пайыздық арақатынасы айқындалды. Мұражайлардың палеонтологиялық қорларының қазба материалдарына қол жеткізу формасына және қолдану мақсаттарын ескере отырып, оларды екі топқа жіктеуге болады. Біріншісі, сақтауға бағытталған коллекциялар және екіншісі қолдануға бағытталған коллекциялар. Мақалада мұражайлардың айқындау орталығы мен мәдени мұраны зерттеу, сақтау,

консервациялау, реставрациялау, қайта жаңарту және насихаттаудағы ролі көрсетілген.

Түйін сөздер: мұражай, экспозиция, мәдени мұра, өлкетану

TO THE HISTORY OF FORMATION OF PALEONTOLOGICAL COLLECTIONS IN THE LOCAL HISTORY MUSEUMS OF NORTH AND EASTERN KAZAKHSTAN

Aliyassova V.N.

Pavlodar state pedagogical institute (Pavlodar, Kazakhstan) Candidate of culturology science

Abstract. The article presents the history of the formation of the paleontological fund of local history museums in the northern and eastern regions of Kazakhstan. Based on the data obtained in the State Archives of North Kazakhstan, East Kazakhstan and Pavlodar regions, the main stages are identified in the formation of the museum's collection fund. In the preparation of the article used inventory books, manuscripts and reports of current archives of local history museums. The article reveals the regularities of the receipt of paleontological materials in the local history museums, and also the main trends in the formation of paleontological collections. The forms of acquisition of paleontological collections of museums of Northern and Eastern Kazakhstan and their percentage ratio to the whole paleontological fund of the investigated region are revealed. The paleontological fund of museums can be classified as collections with the predominance of storage tasks and collections with the predominance of use tasks based on the purpose and forms of access to fossil materials. The article notes the role of museums as centers of identification, scientific study, storage, conservation, restoration, reconstruction and popularization of cultural legacy.

Key words: museum, exhibition, cultural legacy, local history

Введение

История формирования палеонтологического фонда музеев Северного и Восточного Казахстана известна лишь в общих чертах. Это объясняется тем, что многие события в свое время не были документированы, а процесс формирования палеонтологического фонда в региональных музеях носил преимущественно стихийный характер.

Началом формирования палеонтологических коллекций на описываемой территории можно считать вторую половину XIX в., когда в Омске создаётся отдел Императорского русского географического общества, а в Семипалатинске его подотдел. Именно в это время начали формироваться частные коллекции краеведов, которые впоследствии вошли в основной фонд музеев. Однако по существу до Советской власти в Казахстане находки ископаемых млекопитающих носили случайный, разрозненный характер (1, с.42). С появлением в Казахстане первых музеев палеонтологические находки стали поступать в музейные коллекции.

Первые сведения об уже имеющихся в Казахстане палеонтологических коллекциях принадлежат профессору Казанского университета А.А. Штуkenбергу. В 1901 году он изучил хранившиеся в музее Оренбургской архивной комиссии некоторые палеозоологические сборы, теперь почти полностью находящиеся в Центральном музее Казахстана в г. Алматы. А. Штуkenбергом отмечается неустроенность музейных помещений: «Теснота и неудобства музеев сильно тормозят их развитие и исключают возможность располагать собранные коллекции систематически в должном порядке. При этих условиях коллекции часто страдают и утрачивают научное значение» (2, с.3-9). Эти строки отражали положение большинства музеев Казахстана.

В Восточном Казахстане большая роль в формировании палеонтологической коллекции

принадлежит Семипалатинскому статкомитету, который был открыт в 1878 г. благодаря заботам политического ссыльного Е.П. Михаэлиса, благодаря усилиям которого начали собираться коллекции по археологии и зоологии. Всего в Семипалатинский подотдел ИРГО поступило 2489 предметов, среди которых были предметы по археологии, этнографии, зоологии, ботанике и минералогии, сельскому хозяйству и промышленности. Первая запись поступления предмета по палеонтологии сделана в 1909 году, хотя уже в 1905 году был открыт отдел палеонтологии и горного дела, которым заведовал М.С. Сухотерин (3, с.3-9). Значительный вклад в формирование палеонтологической коллекции внесли братья Белослюдовы: собранные ими палеонтологические материалы (зубы и кости мамонта) и до настоящего времени хранятся и экспонируются в Семипалатинском областном историко-краеведческом музее. К 1910 году в музее насчитывался 21 экспонат по палеонтологии, что составляло 1/20 от всего музейного фонда (там же). До 1938 года в музей поступали лишь единичные находки по палеонтологии от жителей области. С 1938 по 1971 годы поступления в палеонтологический фонд отсутствуют. В период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) музей не работал. В 1969 году после ремонта открылась новая экспозиция музея. Отсутствие записей в Книге поступлений объясняется тем, что зимой 1970 года музейные фонды пострадали - в музее лопнули батареи отопления, горячий пар испортил обновленную экспозицию музея. Фонды музея практически полностью были затоплены. Сильно пострадала документация, восстановить её удалось только частично, пришла в негодность большая часть экспонатов. В течение долгих лет сотрудники музея пытались восстановить то, что удалось спасти и высушить (для этих работ приглашались специалисты-реставраторы из Алма-Аты) (4, с.4). Большие поступления за последующие годы были в 1985 году по результатам работы экспедиции членов кружка «Юный археолог» в окрестности села Малое Карасу, Чарского района, бывшей Семипалатинской области и представлены окаменелыми раковинами аммонитов разных родов, белемнитов, отпечатками брахиопод на известковом сланце. К 2005 г. общее количество музейного фонда составило 95 650 единиц хранения, из них 229 единиц по палеонтологии, что составляет 0,24 % от всего музейного фонда.

За почти вековую историю Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей стал располагать коллекциями с широким хронологическим и тематическим диапазоном. Отследить историю поступления экспонатов по палеонтологии стало возможным только с 1946 года. В 1948-49 гг. в музей поступили найденные в песчаном карьере зубы мамонта. В 1948 г. Н.А. Мазунин при обработке коллекции ископаемых слонов, хранящейся в Центральном государственном музее Республики Казахстан, сделал описание 4 зубам ископаемых хоботных, найденных в Восточном Казахстане. Это подтверждает тот факт, что не все палеонтологические находки с территории области попадали в фонды краеведческого музея, а имел место вывоз палеонтологических находок в центральные музеи республики. Большие поступления в краеведческий музей отмечаются в 1952-54 гг. от рабочих, которыми при строительстве дороги от Усть-Каменогорска до Зыряновска были найдены и сданы в музей кости бизона.

В Восточном Казахстане есть топонимические свидетельства, связанные с обитанием динозавров. Так, горы Дельбегетай в переводе означают «драконовы горы». В действительности в кварцевых песках Зайсанской котловины к.г.н. В.С. Ерофеевым и Л.Д. Кудиной были найдены кости и скорлупа динозавров. Это открытие в 1959 г. стало сенсацией для ученых Советского Союза, так как скорлупа яиц динозавров была обнаружена в стране впервые. Всего в фондах ВКОИКМ имеется 38 обломков скорлупы яиц динозавров. В том же 1959 г. И.С. Чумаков сообщает о находках в толще галечников в котловине при Усть-Каменогорской ГЭС целого черепа трогонтериева слона, который хранится в Усть-

Каменогорском краеведческом музее (5, с.4). В 1960 году ученый сообщает об остатках зырянских ископаемых млекопитающих, состоящих из более пятисот фрагментов костей. Эта коллекция была обработана известным казахстанским палеонтологом Б.С. Кожамкуловой и не попала в фонды местного краеведческого музея (6, с.13-14). Большие поступления отмечаются в 1967 году - сборы отпечатков раковин брахиопод, сделанные д.г.-м.н. Алтайского института геологии Н.А. Бубличенко. Большие поступления в палеонтологическую коллекцию были в 1982 году с Тарханского геологического разреза - палеонтологического памятника природы. С 1978 по 1992 гг. на территории Восточного Казахстана работали палеоботаники М.И. Радченко, Г.С. Раюшкина, Э.В. Романова, которые выполнили определение и описание своих находок. К 2005 г. общее количество единиц музейного фонда составило 130 000 единиц хранения, из них 402 единицы по палеонтологии, что составляет 0,3 % от всего музейного фонда.

В Северном Казахстане формирование палеонтологических коллекций происходило в трех областных историко-краеведческих музеях: Акмолинском областном историко-краеведческом музее, Северо-Казахстанском областном историко-краеведческом музее и Кустанайском областном историко-краеведческом музее.

Акмолинский (Кокчетавский) историко-краеведческий музей в первые два года своего существования в 1920-1922 гг. располагал всего 130 экспонатами по разным отраслям знаний: естествознанию, этнографии, археологии. Согласно архивным данным музеем "были приобретены довольно ценные предметы: кости мамонта, старинные монеты, каменная баба, старинное оружие, доспехи, чучела огромного горного барана, утконоса, броненосца, меч-рыбы и другие" (7).

Кокчетавский музей в 30-х годах XX в. по числу своих экспонатов считался одним из лучших в губернии и представлял собой большой интерес для посетителей. В 1931 г. палеозоолог Палеонтологического института РАН доктор биологических наук В.И. Громова, опубликовала географическое распространение тура по СССР, указав, что (по устному сообщению Ю.А. Орлова) в музее Кокчетава имеется лобная часть с рогами первобытного быка (*Bos sp.*), найденная в Кокчетавском уезде (8, с.42).

Сведения о развитии музея в 50-х годах XX в. дают архивные материалы: отчеты музея за 1950 г., 1951 г., 1952 г., 1955 г. «В музее собраны коллекции камней известковых отложений с отпечатками древних животных, а также окаменелых растений. Инвентарные книги и прямо – сдаточные акты были заведены в музее только в 1950 г. в соответствии с существующей инструкцией по учету и хранению музейных ценностей» (9). В отчете 1955 г. отмечается, что в отделе природы музея была представлена геология области, животный мир области, чучела, полезные ископаемые и остатки вымерших животных (10). В связи с тем, что инвентарная книга заводится только в 1950 г., большинство из ранее поступивших материалов вообще не фиксируется. Большие поступления по палеонтологии впервые отмечаются в 1966 г. – 34 единицы. Большей частью это кости, зубы и фрагменты бивня мамонта из палеонтологического местонахождения близ села Новосветловка.

В 90-х годах большие поступления из села Возвышенка и Гусаковка костей и зубов мамонта, ископаемой лошади и зубы ископаемой акулы кархарадон (73 ед.). К 2005 г. общее количество музейного фонда составило 63000 единиц хранения, из них 383 единицы по палеонтологии, что составляет 0,6 % от всего музейного фонда.

В одном из старейших историко-краеведческих музеев Северного Казахстана - Кустанайском - можно отметить большое внимание к формированию палеонтологических коллекций. Сведения о поступлении палеонтологических материалов известны с 1937 г., однако в палеонтологической коллекции имеются материалы с шифром и датировкой 1930 г. (53 ед.).

Кроме того, есть находки, появившиеся в музее до 1950 г., у которых отсутствуют конкретные географические привязки и даты поступления (32 ед.). Только с 1950 г. ведутся акты приемки и оформление учетной документации.

Согласно рукописи краеведа, директора музея П.Е. Чернявского, поступления в палеонтологический фонд музея за период с 1937 по 1942 гг. шло за счет сборов экспедиций музея, отдельных выездов сотрудников музея, геологических походов, поступлений от организаций и сборов от местных краеведов, незначительная часть экспонатов приобреталась за деньги и палеонтологический фонд музея к 1950 г. должен был составлять не менее 1241 экспоната. Он также отмечает, что в период с 1915 по 1936 гг. музей неоднократно менял помещение. В эти годы музей работал 130-220 дней в году по два-три часа в день. В 1941 г. музеем были организованы экспедиции по р. Аять и р. Тобол, геолого-поисковые работы на р. Тогузак, где были собраны коллекции палеонтологического материала (11).

Начиная с 1960 г. и в последующие годы. Кустанайский музей располагает одной из лучших коллекций в исследуемом регионе – 497 единиц хранения. В коллекции представлены практически все периоды геохронологической шкалы от палеозоя до кайнозоя. Пятую часть всей палеонтологической коллекции составляют костные остатки мамонта (104 ед.), собранные на территории Кустанайской области.

Большое количество отпечатков растительности и беспозвоночных животных (105 ед.) из известного местонахождения Ержилансай в Тургае было собрано во время совместной экспедиции сотрудника отдела природы Т.Л. Ивановой с палеоботаником МОН РК С.А. Нигматовой и В.П. Шилиным в 1995- 1996 гг. Из этого же местонахождения старшим научным сотрудником института Палеобиологии Грузии О.Г. Бендукидзе музеем были подарены фрагменты панциря ископаемых черепах (38 ед.).

К 2005 г. общее количество музейного фонда составило 100 000 единиц хранения, из них 497 единиц по палеонтологии, что составляет 0,5 % от всего музейного фонда.

В 1923 г. готовя открытие краеведческого музея в Петропавловске, сотрудники музея в числе самых первых экспонатов представили коллекцию палеонтолога-любителя доктора К. Кузнецова. В коллекцию входили найденные на берегу Ишима бивни, нижняя челюсть и зубы мамонта (12, с.4), коллекция сохранилась до настоящего времени и лежит в основе первых палеонтологических коллекций музея. Летом 1925 г. В музей поступили кости мамонта (челюсть, ребра, позвонки, локтевые кости, суставы и осколки бивней) (там же). В 1928 г. в музее случился довольно крупный пожар. Большое количество экспонатов пришло в негодность и было списано. После восстановления музея, по мнению посетителей, наиболее интересным был геолого-палеонтологический отдел музея, в который поступило ещё 277 единиц (зубы, позвонки, части челюстей, отпечатки окаменелостей и прочее) (13). В 1936 г. в музей поступили кости шерстистого носорога с палеонтологического местонахождения близ с. Борки. Поступления в палеонтологический фонд в годы войны и до 1949 г. отсутствуют. С 1949 по 1951 гг. в музее старшим научным сотрудником работал известный литовский репрессированный антрополог и писатель Антоас Иона Пошко, который в 1951 г. сделал уникальную палеонтологическую находку в обрыве р. Ишим в 15 км от Петропавловска – кости мастодонта Борзони (время обитания - 15 млн. лет назад). Раскопки проводились АН КазССР совместно с сотрудниками музея и закончились в 1953 г. В.С. Бажановым была извлечена значительная часть скелета мастодонта, его реконструкция выставлялась в палеонтологическом музее АН Казахстана. В 1972 г. с целью более детального изучения территории Северного Казахстана был организован Приишимско-Тобольский палеозоологический отряд. Согласно плану работ, отрядом были проведены обследования обрывов правого берега р. Ишим у поселков, где ранее были палеонтологические находки (14, 6 с.). К 2005 г. общее количество музейного фонда составило

127 570 единиц хранения, из них 356 единиц - по палеонтологии, что составляет 0,3 % от всего фонда.

Самой крупной коллекцией по палеонтологии в Павлодарском Прииртышье является коллекция Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина. Еще до открытия музея (1942 г.) павлодарским краеведом и фотографом Д.П. Багаевым собирались палеонтологические находки. В 1928 г. на северо-западной окраине Павлодара Ю.А. Орловым, в то время начинающим палеонтологом (впоследствии академиком, директором палеонтологического института АН СССР), было открыто большое скопление костей ископаемых животных в месте, называемом местным населением «Гусиный перелет». Под этим названием оно и приобрело мировую известность. «Гусиный перелет» является уникальным памятником природы государственного значения (15, с. 4). В 1929-30 гг. на «Гусином перелете» были проведены раскопки АН СССР под руководством Прохорова. В результате в Москву было вывезено несколько вагонов костей в палеонтологический музей (16). В раскопках приняли участие и павлодарские краеведы Д.П. Багаев и И.В. Лагутин. Первые палеонтологические находки, сделанные семьей Лагутиных по совету Ю.А. Орлова, были отправлены в музей г. Омска, поскольку в Павлодаре музея еще не было (17, с.9). Со дня открытия местонахождения и до открытия музея в 1942 году у Д.П. Багаева собралась приличная палеонтологическая коллекция, которая осталась в Павлодаре и легла в основу открытия музея. Известно, что задолго до открытия музея Багаев собирал кости древних животных и свозил в свой двор по ул. Ленина (18, с. 39).

В 1952 г. Павлодарским областным историко-краеведческим музеем был организован краеведческий поход вниз по Иртышу до границы с Омской областью по правому берегу и назад до Павлодара по левому берегу реки. Целью похода было выявление в обвалах Иртыша ископаемых животных и нанесения на карту их местонахождений (19). В результате этой экспедиции в палеонтологический фонд музея поступило 43 единицы хранения. В 1970 и 1971 гг. Палеонтологическим музеем АН СССР павлодарскому музею были подарены отпечатки на сланце личинок жуков и ганоидных рыб, обломок зуба хищного динозавра, скорлупа яиц динозавра, позвонки сейсмурий, отпечатки растительности на угле. В 1970-1973 гг. на территории области работала группа по изучению природы и истории края, в состав которой входили ученые Павлодарского пединститута, сотрудники краеведческого музея и павлодарские краеведы. Материалы, собранные группой, поступили на хранение в краеведческий музей, среди них были и палеонтологические находки.

Большинство палеонтологических находок обнаружено в обрывах р. Иртыш и при разработках песчано-гравийных карьеров. Одна из самых примечательных находок на территории области – нахождение почти полного скелета большерого гигантского оленя (1978 г.) близ с. Джамбул Лебяжинского района, реконструкция скелета которого и сейчас является гордостью музея. В музее имеется еще две палеонтологические реконструкции – скелет гиппариона, сборный скелет мамонта. Следует отметить наличие в коллекции черепов ископаемых животных хорошей сохранности, это черепа пещерного медведя, верблюда-преабактриана, неогенового носорога-хилотерия, первобытного быка-тура, бизона, шерстистого носорога, крупного ископаемого слона. Значительно сократились поступления в палеонтологический раздел после девяностых годов (20, с.35). К 2005 г. общее количество музейного фонда составило более 60 000 единиц хранения, из них 547 единиц по палеонтологии, что составляет 1,1 % от всего фонда.

Большая роль в изучении, сохранении и популяризации естественно-исторического наследия и формировании палеонтологических коллекций принадлежит научно - исследовательским экспедициям, так как именно в полевых условиях комплектуется материал,

имеющий наиболее полную информационную ценность и соответственно большую научную значимость.

Формы комплектования палеонтологических коллекций музеев Северного и Восточного Казахстана и их процентное соотношение ко всему палеонтологическому фонду исследуемого региона можно представить в виде таблицы 1.

Таблица 1. Формы комплектования палеонтологических находок в музеях Северного и Восточного Казахстана

№	Формы комплектования	Кол-во	%
1.	Случайные находки местных жителей	1545	39
2.	В результате актов дарения	343	9
3.	Использование обменного фонда	51	1
4.	При строительных и земляных работах	103	3
5.	По результатам палеонтологических экспедиций	1051	27
6.	Приобретение у коллекционеров и организаций	667	17
7.	Вид поступлений неизвестен	148	4

Данные таблицы 1 показывают, что формирование палеонтологических коллекций в большей степени происходило в результате поступления случайных находок (39 %) и экспедиционных выездов специалистов музеев (27 %). Большой процент (17 %) также приходится и на приобретение коллекций у частных лиц и организаций. В последнее время в связи с небольшим финансированием на приобретение экспонатов музеи покупают только очень редкие, уникальные предметы, и палеонтологические коллекции в основном пополняются за счет добровольных пожертвований. Почти во всех музеях исследуемого региона не формируется и не используется палеонтологический обменный фонд.

С учетом целевого назначения и форм доступа к ископаемым материалам весь палеонтологический фонд музеев Северного и Восточного Казахстана можно классифицировать как коллекции с преобладанием задач хранения и коллекции с преобладанием задач использования

За почти столетний период (1909 – 2005 г.г.) казахстанскими учеными было открыто более 500 местонахождений палеонтологических ископаемых на территории Казахстана, ½ часть из которых приходится на территорию Северного и Восточного Казахстана. Им принадлежат описания неизвестных видов животных и растений, многие из которых носят имена наших соотечественников и казахстанских географических названий. Весь основной палеоостеологический материал, собранный учеными и сотрудниками музеев за этот долгий период, хранится в коллекциях областных историко-краеведческих музеев и насчитывает 2414 единиц хранения, представленных двумя разделами – палеоботаникой и палеозоологией, временной диапазон которых от 520 млн. лет тому назад до современности, т.е. от кембрийского периода до голоцена. Особенностью коллекций является подлинность экспонатов и их ценность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Kozhamkulova B.S. Paleontologicheskie kollekcii v muzeyah Kazahstana // Muzei Kazahstana. – 2004. - №1(4). – S.42.
2. SHtukenberg A.A. Ostatki postpliocenovyyh zhivotnyh muzeya Orenburgskoj uchenoj arhivnoj komissii // Protokoly zasedaniy Obshchestva estestvoispytatelej pri Kazanskom universitete. – Kiev. 1889-1990. T.31. Vyp.1-3. - S.56-59.
3. Andrianov A.A. Kratkij ocherk Semipalatinskogo muzeya // Trudy Semipalatinskogo okruzhnogo muzeya.– Semipalatinsk, 1929.– S.3-9.
4. TA SOIKM. Otchet o rabote muzeya glavnogo hranitelya fondov CHajko O.I. za 2005 god.CHumakov I.S. Interesnye nahodki // Leninogorskaya pravda. – 1959, 28 sentyabrya. – S.4.
5. CHumakov I.S. Interesnye nahodki // Leninogorskaya pravda. – 1959, 28 sentyabrya. – S.4.
6. ZHylkibaev K.ZH. Drevnie slony Kazahstana. A.–A., 1975. – S.13-14.
7. GAAO. F.76, O.1., D.749, l.129 – Informacionnyj doklad «Ob organizacii i rabote muzeya. 1920 god»
8. Kozhamkulova B.S. Paleontologicheskie kollekcii v muzeyah Kazahstana // Muzei Kazahstana. – 2004. - №1(4). – S.42.
9. GAAO. F.730, O.1, D.34 – Otchet istoriko-kraevedcheskogo muzeya o rabote za 1950.
10. GAAO. F.795, O.1, D.4, L.101. D.62, L.39-43 - Otchet istoriko-kraevedcheskogo muzeya o rabote za 1955 god. O rabote istoriko-kraevedcheskogo muzeya
11. TA KOIKM. P.E. CHernyavskij. Istoriya i razvitie Kustanajnskogo oblastnogo muzeya s 1937-1942 god // Rukopis'. 1942.
12. Evsina L. Ot «Akmolinskogo obshchestva » do nashih dnei // Severnyj Kazahstan.- 2003, 30 yanvarya. - C.4.
13. GASKO. F.1153, O.1, D.6, L.1,20. - Godovye i polugodovye otchety o Gubernskogo muzeya za 1925-28 gody.
14. TA SKOIKM. Otchet o rabote Priishimsko-Tobol'skogo paleozoologicheskogo otryada laboratorii paleobiologii Instituta zoologii AN KazSSR // Rukopis'. - 1973. – 6 s.
15. Aliyasova V.N., Ahmetov K.K., «Gusinyj perelet» - unikal'nyj pamyatnik prirody // Zvezda Priirtysh'ya – 2002, 11 aprelya.- c.4.
16. TA POIKM im. G.N. Potanina. D.P. Bagaev. Kraevedcheskie zapiski. 1952. // Rukopis'.
17. Nurahmetova G.B. Ot kruzhkov do muzeya // Kul'turnoe nasledie Pavlodarskogo Priirtysh'ya. – Pavlodar, 2003. – S.9.
18. Sokolkin EH.D. Kraevedcheskie materialy v fondah istoriko-kraevedcheskogo muzeya // Pavlodarskoe Priirtysh'e: istoriya i sovremennost'. – Pavlodar, 1996. – S.39.
19. TA POIKM im. G.N. Potanina. D.P. Bagaev. Kraevedcheskie zapiski. 1952. // Rukopis'.
20. Aliyasova V.N. Paleontologicheskie kollekcii v muzeyah g. Pavlodara kak forma sohraneniya prirodnogo naslediya // Nasledie i sovremennye problemy nacional'noj kul'tury. – Ural'sk, 2006. – S.35.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖАЗУ ТАРИХЫ

Ғабитханұлы Қ.

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Алматы қ-сы, Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

Аңдатпа. Мақалада Қытайдағы қазақтардың жазу тарихы, онда қолданылған қазақ әліпбилері әсіресе онда қолданылған латын әліпбиінің ерекшеліктері сарапталады.

Кілт сөздер: латын реформасы, А. Байтұрсынұлының әліпбиі, жазуы, Қытайда тұратын қазақтар, Жазу

ИСТОРИЯ ПИСЬМЕННОСТИ КАЗАХОВ В КИТАЕ

Ғабитханұлы Қ.

Институт языкознания им. А. Байтұрсынұлы (Алматы, Казахстан) Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

Аннотация. В статье исследуется история письменности казахов в Китае, в которой используются казахские алфавиты, особенно особенности латинского алфавита, использованного в нем.

Ключевые слова: Латинская реформа, алфавит А. Байтұрсынова, письменность, казахи, живущие в Китае, письменность

HISTORY OF KAZAKH WRITING IN CHINA

Gabitkhanuly K.

A. Baitursynula Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

Abstract. The article analyzes the history of Kazakh writing in China, the Kazakh alphabet used in it, especially the features of the Latin alphabet used in it.

Keywords: Latin reform, A. Baitursynov's Alphabet, writing, Kazakhs living in China, writing

Кіріспе

Бүгіндері ҚХР Шыңжаң өлкесінде тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары араб жазуы негізінде жасалған А. Байтұрсынұлының төте жазу әліппесін қолданады. Десе де ондағы түркі тілдес халықтардың өз жазу тарихында бұған дейін кирилл жазуына көшпек болғаны, латын әліпбиін де 20 жылдай қолданғанын біреу білсе біреу білмейді. Ондағы Қазақ жазуы реформасының барысы қалай болды? Қазақ әліпбилері қалай жасалды? т.б. осындай мәселелер мұндағы зиялы қауымды қызықтыратын болса керек. Сонымен бірге бұл тақырыптар біздің отандық тіл білімінде қарастырылмаған тың нәрселер болғандығы себепті төменде біз Қытай елінде жарық көрген еңбектер мен тарихи дәлел фактілер негізінде осы мәселелерге жауап іздеп көрмекпіз.

А. Байтұрсынұлы әліпбиінің қолданысқа түсуі

Ісләм дінінің түркі тілдес халықтарға таралуына байланысты Х ғ. бастап көне түркі жазуының орнын араб жазуы біртіндеп иелене бастады. М.Қашқаридың «Түркі тілдер сөздегі» т.б. әлемге әйгілі шығармалар осы жазумен жазылды. Араб жазуы 28 әріп және бірнеше шартты белгілерден тұратын дауыссыз дыбыстарды негіз еткен әліппе болатын. Ұзақ жылдық қолдану барысында түркі халықтары осы әліппеге парсы жазуынан да таңбаларды қосып қабылдап, өзінше жазу дәстүрін қалыптастырды. Бұл бүгіндері ғылыми әдебиеттерде шартты түрде «Кітаби тіл», «Шағатай тілі» немесе «Орта Азия әдеби тілі» делініп, осы тілдерді жазуда қолданылған «Шағатай жазу емлесі» жазу дәстүрі болатын. Бұл жазу дәстүрі А. Байтұрсынұлының жазу емлесі жарыққа шыққан ХХ ғасырдың басына дейін қолданылды. Түркі тілдердің табиғатына сай келмейтін 1000 жылдың жазу дәстүріне түбегейлі реформа жасаған А.Байтұрсынұлының емлесі тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі тілдес халықтардың рухани өміріне зор өзгерістер әкеледі. Бұл туралы белгілі ғалым Р.Сыздықова: «Сөйтіп, А.Байтұрсынұлының реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдени дүниесінде үлкен роль атқарған, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің дамуына, баспа жұмысының жандануына игілікті қызмет еткен, прогрессивтік құбылыс болды. А.Байтұрсынұлының бұл тәжірибесі сол кезде өзге түркі халықтары, мысалы, өзбектер мен татарлар үлгі етіп тұтып, олар да өз жазуларына реформалар жасай бастады» [1, 18], – дейді.

1924 жылы Орынборда өткізілген қазақ-қырғыз зиялыларының тұңғыш сиезінің 15 маусымындағы мәжілісінде араб графикасы негізінде жасаған А.Байтұрсынұлы әліпбиі ресми қолданысқа енетін болып бекігені, сонымен бірге осы негізде, қырғыз, татар, өзбек, ұйғыр қатарлы туысқан түркі тілдес халықтарда бірінен соң бірі өз әліпбилерін жасағаны белгілі. Бұл өзгерістер әрине тез арада көшілес жатқан қытай жеріндегі қазақ, қырғыз, ұйғырларға да әсер етпей қоймады. Осы тұста ХХ ғ. 20, 30 жылдары Кеңес одағында болып жатқан түрлі саяси науқандар, атап айтқанда ұлт-азаттық қозғалыс, байларды кәмпескелеу, ашаршылық т.б салдарынан Қытай жеріне бас сауғалап өткен зиялы қауым өкілдері Байтұрсынұлы әліпбиін Шыңжаңдағы қазақтарға ғана емес, ұйғыр, қырғыз қатарлы түркі тілдес халықтарға да таратты. Осы жылдары Алтайда Кәрім Дүйсенбайев «әліппе астары» деген кітап шығарса, Шәуешекте «жаңа әліпби», Құлжада «әліпе» кітаптары жарық көрді. Содай-ақ, қазақтар шоғырлы қоныстанған Алтай, Тарбағатай, Іле, Үрімжі өңірлерінде әр түрлі курстар ашылып сабақтар өтілді.

Осы ғасырдың 30 жылдарына дейін Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз, татар, өзбек қатарлы түркі тілдес халықтар өз жазуларында араб, парсы әліппесі негізінде жасалған дәстүрлі «Шағатай жазу емлесін» қолданып келген болатын. Мәселен, 1910 жылы наурыз айында бүгінгі ҚХР Іле Қазақ автономиялы облысының орталығы Құлжа қаласында «Іле уалаятының газеті» жарық көрген. Газет төрт беттік болып сол кездегі шағатай жазу емлесінде Ілеге аралас қоныстанған қазақ, ұйғыр, өзбек, татар қатарлы ұлттарға түсінікті тілде шыққан [2, 65]. 1930 жылдардан бастап Шыңжаңда ұлттық тіл-жазу мәселелріне көңіл бөлініп, сол кездегі өлкелік үкімет жағынан қазақ, ұйғыр тілдерінде жаңаша оқулықтар жазу, баспадан шығару ісі қолға алына бастады. Десе де бұл кездері А.Байтұрсынұлының ықпалы бұл жерлерге жете қоймаған болатын.

1933 жылы 12 сәуірде Үрімшідегі Жин Шурын үкіметін құлатқан саяси өзгеріс Шыңжанның осы заман тарихындағы ірі оқиға болды. Билікті шеңгеліне алған Шың Шысай үкіметі бұл тұста сыртқы жақта Кеңестер Одағымен достасу саясатын қолданды. Бұрынғыдай емес, жергілікті халықтардың оқып білім алуына, өз тілінде газет-журнал, кітаптар шығаруына өз мүддесі үшін азда болса көңіл бөле бастады. Қазақ, ұйғыр жастарынан Кеңестер Одағына 300-дей оқушы жіберіп кадр тәрбиеледі [3, 133]. Олардың ішінде тіл-жазу, баспасөз саласының өкілдері де болды. Сонымен бірге араб әліппесі негізіндегі ұйғыр, қазақ жазуларының баспа әріп қалыбы мен баспа

машинасын Кеңестер Одағынан алдырды. Бұл шаралар Шыңжаңның жер-жерінде игі ықпал жасады. Жергілікті қазақ, ұйғыр, қырғыз, татар халықтарының мәдени-ағарту ұйымдары әр жерде құрылып, олардың бастамасымен мектептер ашылып, сауаттандыру жұмысы қолға алынды, ұлттық тілде газет-журналдар шығарылды. Баспасөз жұмыстары жандана бастады. Осы кезге дейін Кеңестер Одағына жалпыласып болған А.Байтұрсынұлының әліппесі Шыңжаңдағы халықтарға тарала бастады.

Қытайдағы қазақ тіліндегі ақпарат-баспасөз туысқан ұйғыр, татар, қырғыз, өзбек халықтарының ақпарат-баспасөз істерінің өркендеуімен сабақтас, тағдырлас болды. Мәселен, 1932 жылы Құлжада араб жазумен жарық көрген «Іли дәряси» газеті Іледегі ұйғыр, қазақ, татар қатарлы халықтарға ортақ газет болса, 1934 жылы 21 майдан бастап Шәуешек қаласында араб жазуымен жарық көре бастаған «Бизниң таууш» газетінде қазақша, ұйғырша, татарша мақалалар аралас басылып отырған.

1953 жылы Тарбағатай аймағында араб жазумен «Шыңжаң-Тарбағатай Хабарлары», «Жаңа Шыңжаң» журналы жарық көрсе, үш аймақ төңкерісі тұсында онда «Халық ауазы», «Інқилапшил яшлар» (төңкерісшіл жастар), «Халықшы», «Дөрбілжін хабарлары», «Табыс» т. б. газеттер жарыққа шыққан. Тарбағатай аймағында шыққан жоғарыдағы газет-журналдар осы аймақтағы ұлттардың аралас қоныстанған жағдайына қарай қазақ, ұйғыр тіліндегі мақалаларды аралас басты. Дегенмен мұндағы халықтардың басым көпшілігі қазақ болғандықтан, мақалалардың дені қазақ тілінде басылды, Алтай, Іле және Үрімшідегі газет-журналдар да осындай күйді кешті. Мәселен, 1946-1950 жылдарда Үрімші қаласындағы зиялы жастар араб жазумен «Хан тәнірі» атты журнал шығарып тұрған. Бұл журналдың бастығы Ибраһым Турды, орынбасары Салық Әмірәліұлы болған. Журнал қазақ, ұйғыр екі тілде аралас шыққан[4].

Жоғарыдағы газет-журналдардың бәрі араб әрпінде жарық көргенімен, оларда сол кезде біртұтас емле-ереже, жүйе болмаған. Кейбіреулері А.Байтұрсынұлының әліппе жүйесіне жақын болса, кейбіреулері дәстүрлі әліппеге аздап ғана өзгерістер енгізіп қолданылған. Десе де 30-жылдардан бұрынғы әліппеден аздап ілгерлеушілік болғаны байқалды.

1951 жылы Шыңжаңға Кеңестер Одағынан ұйғыр тілінің мамандары Хәләм Құдайберді, Мәшүр Розыбақы қатарлылар Үрімшіге келіп, тіл-жазу, баспасөз саласына байланысты лекциялар оқыды, ұйғыр тілі емле қағидасы туралы ой бөлісіп, өз тәжірибелерін үйретті. 1951 жылы Алматыдағы тіл-емле кеңесі жағынан А. Байтұрсынов жазу емлесі негізінде түзіліп шыққан «Ұйғыр әдеби тілінің араб әліппесі негізіндегі қысқаша емле қағидалары» талқыға салынып, оған аздаған өзгерістер енгізу арқылы қабылданған. Сондай-ақ бірнеше жыл қолданыстан кейін 1954жылы «Ұйғыр әдеби тілінің қысқаша емле қағидалары» деген атпен Үрімшіде жарияланды. Әліппе 30 әріптен тұрады [5].

Көріп отырғанымыздай, 1950 жылдары ұйғыр тілі мен емлесінде зор бетбұрыс болды[6]. Тарихтан бері жазуда орын алып келе жатқан тек қана араб, парсы сөздеріне ғана керек таңбалар алынып тасталды. Дәйекше белгісін қолдану арқылы дауысты дыбыстарға айырым таңбалар белгіленді. Ұйғыр тілінің емле қағидалары ұйғыр тілі табиғатына, ұйғырдың жанды тіліне жакындады [7, 318]. Бұл қағидалар 1983 жылы жасалған емледе біршама кемелдене түсті. Бұрын 8 дауысты дыбысқа 6 таңба белгіленсе, қазір әр дыбыстар бойынша жеке таңба белгіленді.

А. Байтұрсынұлының төте-жазу емлесі Шыңжаңда тұратын қазақтарға 1930 жылдары тарала бастап, сол тұстардағы баспасөзде қолданылғанымен, әр жерде әрқалай өзгеріске түсіп бір ізде болмаған. 1952 жылға келгенде сол кездегі Шыңжаң өлкелік үкіметтің басқаруында құрылған ұлттардың тіл-жазуын қолдану мен зерттеуге жетекшілік ету комиссиясының тапсыруымен Әнуэр Көкейұлы қатарлылар 1954 жылы А.Байтұрсынұлының емлесі негізінде «Қазақ тілінің емлесін дұрыс қолдану ережелерін» жазған. Бұл ереже Шыңжаң өлкелік халық үкіметінің әкімшілік істері жайындағы 136-ретті жиналысында ресми бекітіліп, жер-жердің атқаруына

жіберіліп, біртұтас қолданысқа түскен.

Аргы тарихты айтпағанда өткен ғасырдың басынан бастар Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр және қырғыз халықтарының жазу тарихы тағдырлас, сабақтас, бір ізде келеді. Және жазу дәстүрлерінде А.Байтұрсынұлының емлесін пайдаланғаны анық байқалады.

Қытайда тұратын түркі тілдес қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары кезінде А.Байтұрсынұлы емлесінің ықпалымен өз жазу дәстүрлерін қалыптастырып, бүгінге дейін қолданып отырғанымен, ондағы зерттеушілер тарапынан әсіресе ұйғыр тілі мен жазуын зерттеуші мамандар тарапынан Ахаңның еңбектері туралы пікірлер айтылмай келді. Оның себебі біріншіден, А.Байтұрсынұлы еңбектерінің ол жақтағыларға таныс еместігі болса, екіншіден, Кеңестер Одағы тұсында «халық жауы», «ұлтшыл» атанған адамның атын атау ондағылар үшін де кезінде қиын болғандығында болса керек. Ендігі жерде, Қазақстан егеменді ел болып, Қазақстан-Қытай қарым-қатынастары жақсарған тұста, А.Байтұрсынұлы еңбектері Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтарының тіл-жазуымен бірлестіре зерттелуі тиіс.

Қытайда тұратын қазақтардың крилл жазуына көшу барысы

Байтұрсынов әліпбиі Шынжаңда тұратын қазақтарда жаппай қолданыс тауып жатқан тұста Кеңестік Қазақстанда қазақ жазуы 1940 жылы латын графикасы негізінде жасалған латын әліпбиінен қазір қолданып отырған кириллица негізінде жасалған жазуға көшкен болатын. Мұның өзі Сталиннің орыстандыру саясатының ықпалында жүзеге асқаны бүгіндері жасырын емес.

Қазақ халқының жазу бірлігін ойлаған Шынжаңдағы ұлт зиялылары туысқан түркі халықтары жүйеден енді Кеңестік Қазақстанда қолданып отырған кириллица негізінде жасалған жазуға көшу туралы сөз қозғай бастады. 1956 жылдың тамыз айында тұңғыш өткен Шынжаң өлкелік тіл жазу жиналысында осы өлкедегі ұйғыр, қазақ, қырғыз, өзбек, татар, моңғол, сібе халықтарының жазуларын кириллица графикасына көшіру туралы ұсыныстар түсті. Ұсыныста: «Біз Шынжаңдағы қазақ халқы үшін славян графикасы негізінде айрым жазу жасап отырмастан, Советтік қазақстанда қолданылып, қазақ халқының социалистік мәдениетін өркендетуде біраз қызмет істеп үйреніскен жазуды негізінен қабылдауымыз лайық. Бірақ бұл жазуда әріптердің көптігі емледе белгілі қиындықтар тудыратындығы жайлы талқы түргізу тиіс», «қазақ жазуының жобасы Советтік Қазақстанда қолданылып отырған 42 әріп, екі белгімен берілген жазумен бірдей болып, бұл жазу қазақ әдеби тілінің қажетіне сай келеді, жиналысқа қатысушылар аталған жобаға келіседі» делінген. Осылайша 1956 жылдың 31 желтоқсанында ашылған Шынжаң өлкелік үкіметтің 13 кезекті жиналысында өлкедегі ұйғыр, қазақ, қырғыз туралы ресми қаулы қабылданды. Жоба «Шынжаң малшылары» газетінің 1957 жылдың екінші қыркүйегі күнгі санында жарияланып, қызу талқыға түсті. Зиялы қауым өкілдері Советтік Қазақстанда қолданып отырған қазақ жазуын толықтай көшіріп алмай өзгерістер енгізу керек, атап айтқанда, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде жоқ Я, Ю, Ё, Щ, Ц, Б, Ъ таңбаларын әліпбиден шығарып тастау, қазақша баламасы бар орыс сөздерін қолданбай, қазақшасын қолдану т.б ұсыныс пікірлер айтылды. Осымен бір уақытта Іле қазақ облысының орталығы Құлжа қаласы мен өзгеде өңірлердегі қазақ мектептерінде кириллица негізінде жасалған қазақ жазуы оқытыла бастады. Дегенмен, бұл жобаның өміршеңдігі ұзаққа бармады, 1958 жылдың 28 наурызынан 14 сәуіріне дейін Бейжіңде ашылған жан саны аз ұлттардың тіл мен жазуы туралы ашылған екінші кезекті мәжілісінде кириллица жобасы тоқтатылды [8]. Бұған әрине бір жағынан сол тұстағы Қытай мен Кеңестер одағы арасындағы теке тірестің басталуы себеп болса, енді бір жағынан біраз жылдар талқыланып 1958 жылдың ақпан айында Қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасының мақұлданып, оны қытай тілі ғана емес Қытайдағы барлық халықтар өз жазуында қолдану керек дегендей саяси шешімдер себеп болғаны анық.

Қытайда тұратын қазақтардың латын жазуына көшу барысы

1958 жылдың ақпан айында бүкіл қытайлық халық құрылтайында бекітілген қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасы жер жерде жүзеге аса бастады [9, 126]. Жобаның басты мақсаты қытай иероглифтерін латын транскрипциясы арқылы оқыту, иероглифтерді үйренуге қолайлылықтар тудыру болатын. Бұл расында да қытай тілін игеруге жасалған игі қадам еді. Бұл бір-бірін түсінбей әртүрлі диалектіде сөйлейтін халықты ортақ тілге (putonghua) көшіру, ортақ тілдік норманы сақтау мен халықты жаппай сауаттандыруда орасан зор ықпал етті. Дес еде, осымен бір уақытта Қытайда тұратын өзге халықтардың жазуын қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасына жақындастыру, тілі бар жазуы жоқ халықтардың жазуында осы негізде жасау науқаныда басталып кетті.

1959 жылдың 25 қарашасынан 11 желтоқсанға дейін Үрімжіде ашылған екінші кезекті өлкелік тіл-жазу жиналысында «районымызда (өлкемізде) қазір қолданылып отырған араб жазуы негізіндегі ұйғыр, қазақ ұлттарының көне жазуын күшінен қалдырып, оның орнына ханзу (қытай) тілі әліппе жобасы (pinyin) негізінде жасалған латын жазуын қолдану жөніндегі ұсынысты» мақұлдады. Жиналыста сол кездегі Шыңжаң өлкесі төрағасының орынбасары Сәйпиден Әези: «Отанның тұтастығын қорғау, ұлттардың ынтымағын онан әрі күшейту, ұлттардың шаруашылық, мәдениет, оқу-ағарту және ғылым-техника саласын дамыту үшін, барлық ұлттар өзара жақындасуы, әсіресе жан саны аз ұлттар ханзулардан (қытайлардан) үйренуі ханзу тілінен атау терминдер қабылдап өз ұлтының тілін дамытуы және байытуы, сонымен бірге аз санды ұлттардың жазу реформасы қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы (pinyin) негізінде жүруі тиіс», «Ұйғыр, қазақ жазуларын қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы (pinyin) негізінде жасауды қаламау деген ұлттар тілінің ханзу тіліне сүйеніп дамуын қаламау, ханзу тілін шетке қағу, Шыңжаңдағы аз ұлттардың социализм, коммунизм ұлы нысанасын жүзеге асыруды қаламағандық, халықтар достығы мен отанның тұтастығын қаламағандық» деді. Осылайша «ұлттардың тіл-жазуы өзара жақындасуы, әсіресе ханзу халқының тілі мен жазуына жақындасуы керек» деген берік саяси ұстаным негізінде жазу реформасы тағы басталды.

Аталған дайындықтан соң «Шыңжаң газетінде» (2.03.1960) Қытай тілінің латын транскрипциясы жобасына негізделген қазақ латын жазуының жобасы жарық көрді. Бұл жазу бастапқыда сынық ретінде қолданылып, 1964 жылдың 23 қазанында орталық үкіметтің бұйрығымен ресми бекіді. 1965 жылдың бірінші қаңтарынан бастап атқарылды [10].

Жаңадан жасалған қазақтың латын әліпбиінде 9 дауысты 24 дауыссыз дыбыс бар, бұдан басқа 4 қосар әріп, бір буын айру таңбасы қолданылады делінген латын жазуындағы 26 әріп өз реті бойынша тізіліп, қазақ тілінің ерекшелігіне сай F, Q, O, U, E сияқты дыбыс таңбалары әліпбидің соңына тіркелді.

Латын жазуын Қытайдағы қазақтар 20 жылдай қолданды. Осы әліпбимен дәл қазір ондағы қоғамдық ортада белсенді қызмет атқарып отырған бір ұрпақ тәрбиеленді. Осы әліпбимен миллиондаған тиражбен оқулықтар шықты, мыңдаған көркем әдебиеттер мен көпшік қауымға арналған басылымдар жарық көрді, ондаған газет-журналдар басылып тұрды.

1970 жылдардың соңы мен 1980 жылдардың басындағы «Мәдениет зор төңкерісінің» кателерін түзету, ұлттар тіл жазуын қапына келтіру т.б. ұлттарға берілген саяси еркіндіктен пайдаланған Шыңжаңдағы қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары 1982 жылы қайтадан жиырма жыл бұрын қолданысын тоқтатқан А.Байтұрсынұлының әліпбиі негізінде жасалған әліпбиге қайта көшіп алды. Және оған аздаған өзгерістер енгізіп, ақпараттық технологияға бейімдеп, бүгінге дейін қолданып отыр.

1980 жылы ҚХР-дың Шыңжаң Радио педагогикалық университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының ұйымдастыруымен құрастырылып, латын жазуында жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында: «қазақ әдеби тілінде 37 дыбыс бар. Бұл дыбыстарды бейнелеу үшін 33 әріп

қолданылған; zh, ch, sh, ng әріптері тек екі таңбаны қосар қолдану арқылы жасалған сондықтан қосар әріп деп атаймыз. Қосар әріптер екі дыбыстың таңбасы емес, бір дыбысты бейнелеу үшін қолданылған қосар таңба. Қазақ жаңа жазуындағы әріптердің баспаша, жазбаша нұсқалары бар. Әріптердің бас әріп, жол әріп түрлері мен әр әріптің аты, оқылуы болады» - деп жазылған және төмендегі латын әліпбиі көрсетілген:

A a	B b	C c	D d	E e	F f	G g
a	bê	cê	dê	e	êf	gê
H h	I i	J j	K k	L l	M m	N n
ha	i	jê	kê	êl	êm	nê
O o	P p	Q q	R r	S s	T t	
o	pê	qiu	ar	ês	tê	
U u	V v	W w	X x	Y y	Z z	
u	vê	wa	xi	ya	zê	
Q̣ q̣	Ң h	Қ қ	Ә ә	Ө ө	Ū ū	Ê ê
q̣a	hê	ka	ə	ө	ü	ê

Қосар әріптер

ZH Zh zh CH Ch ch SH Sh sh NG ng

zhe che she ngê

Қазақ әліпбиіндегі бұл әріптердің ішінде V әрпі халықаралық атауларды жазуда ғана қолданылады, zh, ch, sh, c, q, f әріптері қазақтың байырғы сөздерінде қолданылмайды, тек ханзу (қытай) және басқа ұлттар тілінен ауысқан осы дыбыстары бар сөздерде ғана қолданылады деп белгіленген [11, 45-46].

Қытайдағы қазақтардың қолданған латын әліпбиі

Негізгі таңбалар

Латынша	Кирил-қазақша		
Басылуы	Жазылуы	Аталуы	Оқылуы
A a	A a	а	а
B b	B b	бе	б
C c	C c	се	ш
D d	D d	де	д
E e	E e	е	е
F f	F f	еф	ф
G g	G g	ге	г
H h	H h	ha	h
I i	I i	i	i
J j	J j	же	ж
K k	K k	ке	к
L l	L l	ел	л
M m	M m	ем	м
N n	N n	не	н
O o	O o	о	о
P p	P p	пе	п
Q q	Q q	чиу	ч
R r	R r	ар	р
S s	S s	ес	с
T t	T t	те	т
U u	U u	ұ	ұ
V v	V v	ве	в
W w	W w	уа	у
X x	X x	ши	ғ

Негізгі таңбалар

Латынша	Кирил-қазақша		
Басылуы	Жазылуы	Аталуы	Оқылуы
Y y	Y y	йа	й
Z z	Z z	зе	з
Q q	Q q	ға	ғ
H h	H h	hê	
K k	K k	қа	қ
Ə ə	Ə ə	ə	ə
Ө ө	Ө ө	ө	ө
Ū ū	Ū ū	ү	ү
Ê ê	Ê ê	е	е
	Қосар әріптер		
ZH zh	ZH zh	жы	ж
CH ch	CH ch	чы	ч
SH sh	SH sh	шы	ш
NG ng	NG ng	ңе	ң
,	,	Дыбыс айру белгісі	

Қорыта келгенде, жасалған сараптамалар Қытайда тұратын қазақтар қазіргі кезде кезінде А. Байтұрсынұлы жасап кеткен араб жазуы негіндегі төте жазу әліпбиін ары қарай дамытып қолданып отырғанын байқауға болады. Ондағы ұйғыр, қырғыз әліпбилері туралы да осы осындай пікірде болған жөн. Сонымен бірге 1959 жылдан 1982 жылға дейін 20 жылға жуық қолданған латын жазуы сол тұстағы солақай саясат кесірінен қытайша жер су адам аттары мен саяси атауларды дәл жазу үшін қазақ тіліне жат, қытай тілінің дыбысталуында кездесетін zh, ch, sh қосар әріптері әліпби қатарына қабылданып кеткенін ескермегенде жасалған әліпби қазақ тілінің табиғатына біршама біршама жақын, кемелді ғылыми болғанын, өз кезінде сонда тұратын қазақтардың сауат ашып білім алуына, оқу-ағартуын дамыту, сауаттардыру жумыстарын жүргізуіне үлкен ықпал еткенін атап өткен жөн. Және дәл қазір сол қоғамдағы белседі бір ұрпақ пен зиялы қауым өкілдері латын әліпбиімен оқығанын, сол тұста баспалардан латын жазуымен миллиондаған тираж оқулықтар, көркем әдебиеттер мен газет журналдар жарық көргенін ескерсек, ондағы қазақтардың да латын жазуына көшуіне берік негіз бар екенін байқаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Кіріспе. Алматы, 1992.
2. Төлегенұлы С. Азаттыққа дейінгі елімізге қазақ тіліндегі ақпарат-баспасөз тарихына шолу // Шыңжаң қоғамдық ғылымы, 1991. №1.
3. Талип Абдулла. Ұйғур мариши тарихиди очеркләр. Үрімші, 1998, 133 б.
4. Төлегенұлы С. Азаттыққа дейінгі елімізде қазақ тіліндегі ақпарат-баспасөз тарихына шолу // Шыңжаң қоғамдық ғылымы. 1991. № 1. 65 б.
5. Махмуд Заииди. Шыңжаң Ұйғур тили вэ унин имлеси ұстидики издиниш, тәттикәт һәм муһәппәкийәтлә // Тил вэ тәржимә. 1995. № 6.
6. Хәмәт Сәмәт. Ұйғур тилидики созук тавуш фонимилиринин тарихий тәракиятти вэ уларниң йезикта ипадә килиши тоғрисида дәсләпки издиниш // Тил вэ тәржимә. 1993. № 4. 20 б.
7. Абаукиим Хожа Ғарби иурт вэ Қадимки мәднийәт. Урүмчи. 1995, 318 б.
8. Жәлелханұлы М. Ана тілім ардағым. Ұлттар баспасы. Пекин, 2010, 190-203 бб.
9. Қытай энциклопедиясы. Тіл-жазу томы. Пекин: Энциклопедия баспасы, 1988. 126 б.
10. Жәлелханұлы М. Ана тілім ардағым. Пекин: Ұлттар баспасы, 2010. 190-203 бб.
11. Қазіргі қазақ тілі. Шыңжаң: Радио педагогикалық университеті, 1980. 45-46 бб.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ӘОЖ / УДК / UDK 94(574) «1868/1917»:352.075

ВЫБОРНЫЕ (ВЫБОРЩИКИ) В КАЗАХСКИХ ВОЛОСТЯХ (ВТ. ПОЛ. XIX В. – НАЧ. XX В.): ФУНКЦИИ И СПЕЦИФИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ¹

Далаева Т.Т.

КазНПУ имени Абая (г. Алматы, Казахстан), кандидат исторических наук, доцент

E-mail: t.dalayeva@abaiuniversity

Аннотация. Выборные (выборщики) как отдельное звено в составе волостного управления Казахской степи были впервые введены после Временного Положения 1868 г. на территории Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств. Если в первой половине XIX века российская администрация привлекала на службу в местное управление преимущественно представителей казахской аристократии, то во второй половине XIX века уже сформировано новое поколение казахских чиновников как из «белой кости», так и из «черной кости». Волостные выборные не являются ежедневно действующими должностными лицами, но выполняют ряд важных функций для местного управления. В связи с этим, возникает ряд вопросов: можно ли причислить волостных выборных к категории чиновников местного управления? являлись ли они достаточно активным инструментом в реализации интересов различных родовых групп среди казахского населения внутри аулов и волости? В статье рассмотрены основные характеристики служебной деятельности волостных выборных, их полномочий и степень их влияния на властные функции волостного управления. Кроме того, уделено внимание характеристике социального облика волостных выборных, рассмотрено предназначение гарантированного материального (денежного) содержания за исполнение служебных обязанностей. Статья подготовлена на материалах Центрального государственного архива Республики Казахстан.

Ключевые слова: волость, Степной край, выборные (выборщики), волостное управление, Российская империя, выборы, казахи

ҚАЗАҚ БОЛЫСТЫҚТАРЫНДАҒЫ САЙЛАУШЫЛАР: ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ІС-ӘРЕКЕТІНЕ ТӘН ЕРЕКШЕЛІКТЕР (XIX ғ. II ЖАРТ.-XX ғ. БАСЫ)

Далаева Т.Т.

Абай атындағы ҚазҰПУ (Алматы қ-сы, Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

E-mail: t.dalayeva@abaiuniversity

Аңдатпа. Батыс-Сібір және Орынбор генерал-губернаторлығының аймағында 1868 ж. Уақытша Ережеден кейін алғаш рет қазақ даласында болыстық басқарма құрамында жеке звено ретінде сайлаушылар енгізілді. Егер Ресей әкімшілігі XIX ғасырдың I жартысында жергілікті басшылық қызметке қазақ аристократиясының өкілдерін тартса, XIX ғасырдың II жартысынан бастап «ақ сүйектен» және «қара сүйектен» тұратын қазақ шенділерінің жаңа буыны қалыптастырылды. Болыс сайлаушылары күнделікті жұмыс атқаратын қызметкерлерге жатпайды, бірақ жергілікті басқарма үшін бірқатар маңызды шараларды жүзеге асырады. Осыған байланысты бірқатар сұрақтар туындайды: болыс сайлаушыларын жергілікті шенеуніктер қатарына жатқызуға бола ма? олар болыстықтар мен ауылдардағы қазақтардың әртүрлі руларының мүдделерін қорғауда

¹ Исследование выполнено в рамках поддержанного МОН РК научного проекта № 1167 / ГФ 4 «Институт волостных в системе управления Казахской степью XIX-начало XX вв.: функции, деятельность и взаимодействие с российской властью».

жеткілікті белсенділік танытты ма? Мақалада болыс сайлаушыларының қызметінің негізгі сипаттамасы, олардың билігі мен дәрежесінің болыстық басқарманың қызметіне әсері талдауға алынады. Сонымен бірге болыс сайлаушыларының әлеуметтік бейнесіне көңіл бөлініп, оларға қызметтік міндетін атқарғаны үшін берілетін кепіл ақша мәселесі қарастырылды. Мақала Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің материалдары негізінде даярланды.

Түйін сөздер: болыс, Дала өлкесі, сайлаушылар, болыстық басқарма, Ресей империясы, қазақтар

VYBORNYE (ELECTORS) IN THE KAZAKH'S VOLOSTS (the second half of XIX – the beginning of XX century): FUNCTIONS AND SPECIFIC ACTIVITY

Dalayeva T.T.

Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

E-mail: t.dalayeva@abaiuniversity

Abstract. Vybornye (electors) as a separate unit in the volost's governance of the Kazakh steppe were first introduced by the Provisional Regulation 1868 in the territory of Orenburg and West Siberian governor-generalship. In the first half of the XIX century the Russian administration involved to serve in local government mostly representatives of the Kazakh aristocracy, in the second half of the XIX century, a new generation of Kazakh officials has formed from both the "white bone" and from "black bones". The volost's electors are not the officials with daily activities, but they have a number of important functions for local control. In this connection, there are some questions: Is it possible to rank the volost's electors to the category of local government officials? Whether they are sufficiently active tool in the realization of the interests of various tribal groups among the Kazakh population in the auls and volosts? The article describes the main characteristics of the volost electoral office's activities, their powers and the degree of their influence on the power functions of volost administration. In addition, attention is given to the characterization of the social appearance of volost electives, the purpose of guaranteed material (monetary) maintenance for the performance of official duties is considered.

Keywords: volost', Steppe region, electors, volost' management, Russian empire, elections, Kazakhs

Введение

Статья является расширенной и переработанной версией доклада, представленного на совместной региональной конференции ESCAS-CESS (Американский Университет Центральной Азии (АУЦА), Бишкек, Кыргызская Республика (29 июня – 2 июля, 2017 г.)

Институт волостных выборов: правовые нормы определения статуса волостных выборов по российскому законодательству.

Изучение института волостных выборов в казахских кочевых волостях следует отнести к числу малоисследованных в исторической науке Казахстана. В связи с чем, в данной статье будет представлена постановка проблемы изучения волостных выборов и их функций на материалах XIX – нач. XX вв.

В традиционном казахском обществе процесс избрания хана происходил на курултае, собрании представителей трех жузов. К числу избирателей, выбирающих хана, и будут отнесены все, кто принимает участие в курултае. Это скорее не выборы, а признание наиболее достойного претендента на ханское звание. А.И. Левшин дает описание того, как происходили выборы хана: «Как скоро в назначенное для сего время и место начнет собираться народ... Когда число прибывших на выбор сделается довольно велико, назначают решительное общее собрание и

расстилают рядами ковры и войлоки, на которых султаны, старейшины, бии и родоначальники садятся по старшинству в знатности или власти, а простой народ становится за ними сзади. Начало сего заседания, как и везде, тихо, а окончание всегда шумно. Почетнейшие по летам и опытности открывают оное, смелейшие оживляют, сильнейшие дают направление и, наконец, все вместе производят споры, которые продолжают иногда дня два, три и более. Когда же хан избран, несколько знатных султанов и старшин идут объявлять ему о том, сажают его на тонкий белый войлок и, подняв на головы свои, опять опускают на землю. Тут на смену их с стремлением бросается народ также поднимать нового повелителя своего и качать его несколько времени при громких восклицаниях и криках. В заключение войлок, служивший вместо трона, а иногда самую одежду ханскую разрывают на мелкие части, и всякий старается унести с собою какой-нибудь из них лоскуток, как памятник того, что он был участником выбора. Благодарность нового хана за полученное достоинство изъясняется немедленно праздником, который он дает всему присутствующему народу и на котором не щадит он ни баранов, ни лошадей, ни кумысу» [1, с. 347.].

Согласно Уставу о сибирских казахах 1822 г. в Среднем жузе была отменена ханская власть, и для казахов вводилась выборная система для замещения должностей во внешних округах. К числу выбираемых относились должности старшего султана, заседателей во внешних окружных приказах, аульных старшин. Должность же волостного султана первоначально рассматривалась как наследственная, хотя и отмечалось, в случае замены волостного управителя неизменно требовался «действительный выбор целой волости». Состав избирателей для каждого уровня должности был соответствующий: правом выбирать старших султанов обладали только султаны, заседателей в приказ выбирали бии и старшины, волостных управителей в случае процедуры выбора выбирали и султаны, и старшины, и бии, и почетные казахи волости. В целом, формат проведения процедуры выборов сохранялся прежний, происходило устное одобрение кандидатуры претендента, признание власти Российской империи происходило через принятие присяги на верность подданству и службе.

23 мая 1860 г. в совете общего Областного правления сибирскими казахами были внесены предложения по изменению процедуры выборов волостных: «7. К отклонению всяких влияний на свободную подачу голосов ввести баллотировку шарами. 8. В окружных приказах иметь верные списки для каждой волости лицам, имеющим право участвовать в выборах, и объявлять их перед наступлением выборов» [2, с. 190.]. Эти предложения были представлены в Сибирский комитет, решением которого и были внесены изменения в правила о порядке выбора волостных управителей в Казахской степи в статьи 929 и 930 Устава о службе по выборам, том III Свода законов 1857 г. Вместо общего устного обсуждения и процедуры одобрения вводится закрытое голосование для каждого участника. Теперь стали определять состав собственно тех, кто будет выбирать. По-прежнему право выбирать сохраняют султаны, бии, аульные старшины и почетные казахи, к числу последних было принято относить богатых и влиятельных кочевников, а также тех, кто уже имел опыт должностной службы. «Право избирателей предоставляется: всем султанам, лицам несултанского происхождения, имеющим чины, медали, почетные кафтаны, аульным старшинам, внесенным в списки окружных приказов..., и пяти зажиточнейшим киргизам из каждого аула, принимая в основание количество скота, показанное в исчисление для взноса ясака» [3, с.558.]. Существенным новшеством становится норма: «Удаленные от должности за преступления по оной и подвергшиеся наказаниям по суду или оставленные оным в подозрении не могут быть избирателями и избираемыми». Очевидно, что круг лиц, имеющих возможность участвовать в исполнении функций местной власти, будет теперь постепенно ограничиваться только теми, кто является прямыми исполнителями решений вышестоящих структур имперской власти. В последующем времени термин «избиратели» будет заменен на

«выборные», указывающий на конкретизацию функций данной категории участников аппарата власти на уровне волости.

В проекте Положения об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областями от 11 июля 1867 г. и во Временном положении об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях от 21 октября 1868 г. было уделено отдельное внимание организации и проведению волостных съездов. Впервые вводится термин «выборные», относящийся к тем, кто имеет право выбирать; определяется процедура отбора выборных: по 1867 г. - «§93. Для выбора волостного и его кандидата в каждой волости хозяева 50 кибиток избирают одного выборного; съезды этих выборных избирают волостного. Примечание. Если в волости, сверх 50, будет менее 25 кибиток, то выборного на них не полагается; если же более 25 кибиток, то на них прибавляется выборный» [2, с.290.]; по 1868 г. - «§ 68. В каждой волости хозяева 50 кибиток избирают одного выборного; съезд этих выборных избирает волостного управителя и его кандидата. Примечание. Если в волости, сверх 50, будет 25 и более кибиток, то на них прибавляется выборный» [2, с. 327]. Вводятся единые нормы определения выборных для всех казахских волостей независимо от их географического расположения и административной принадлежности.

На практике возникали спорные моменты по вопросу о правильности определения количества выборных из данного расчета и о самой процедуре проведения выборов выборных в аулах, о необходимости личного участия всех кибитковладельцев и их личного удостоверения выбора кандидатуры выборного через подписание или приложение тамги на приговоре о выборе. В частности, в ответ на запрос Акмолинскому губернатору на рассмотрение жалобы казахов о неправильности определения количества выборных в Чалкарской волости Кокчетавского уезда Акмолинской области в 1885 г. из Акмолинского областного правления поступил ответ: «Порядок этот, основанный на 68 § Временного положения об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской, а также на 93§ проекта положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях, не терпит избрания пятидесятников по большинству голосов или по жребию, а требует безусловного единогласия, на что и обращено внимание в циркуляре вашего высокопревосходительства, губернатора от 28 августа 1884 года № 4795»[4, л. 27 об. – 28 об.].

В процедуру определения выборных вводятся некоторые изменения по «Положению об управлении Туркестанским краем» от 2 июня 1886 г.:

«84. избрание волостного управителя производится съездом выборных, которые избираются сельскими сходами, по одному от каждого пятидесяти хозяев.

85. выборы представителей на волостной съезд производятся на сельских сходах, состоящих из всех домохозяев, в присутствии сельского старшины, простым большинством голосов, при условии, чтобы на сельских сходах участвовало не менее половины всех домохозяев общества.

87. волостной съезд выборных считается состоявшимся, если на нем присутствует *не менее двух третей всего числа выборных.*

Б. управление кочевого населения.

115. управление кочевыми волостями и аульными обществами образуется на основаниях, указанных в статьях 80-106 настоящего Положения...» [2, с.359, 362.].

Вводится норма о возможности не стопроцентного участия выборных на волостном съезде. Ранее, при отсутствии одного или двух выборных по уважительным причинам (болезни, смерти и др.) уездный начальник составлял акт о разрешении проведения волостного съезда выборных без их участия.

Аналогичные нормы для определения выборных и по «Положению об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями» от 25 марта 1891 г.:

«65. избрание волостного управителя производится волостным съездом выборных, которые избираются аульными съездами, по одному на каждые пятьдесят кибитковладельцев. Примечание. Если, при делении числа кибитковладельцев аульного общества на пятьдесят, получится в остатке не менее двадцати пяти, то к числу выборных прибавляется еще один.

66. Избрание выборных на волостной съезд производится на аульных съездах, состоящих из всех кибитковладельцев, простым большинством голосов, при условии, чтобы на аульных съездах участвовало не менее половины всех кибитковладельцев общества» [2, с. 391.].

По Положению 1891 г. выборные на волостной съезд определяются на аульных съездах с участием не менее половины всех кибитковладельцев.

В повседневной практике управления кочевыми волостями в делопроизводственной переписке местных российских чиновников вместо термина «волостные выборные» было принято употреблять термин «пятидесятники», напрямую отражающую суть представителя казахского населения от 50 кибитковладельцев. Например, в многочисленных делах по прошениям о неправильных выборах в официальной документации уездного и областного управлений в Степном генерал-губернаторстве в середине 1880-х гг. использовался термин «пятидесятник». Так, при разбирательстве дела по жалобе бия № 2 аула Акчаулинской волости Сергиопольского уезда Тамырбая Батыкова в октябре 1883 г., уездный начальник доносил, что «...жалобы Тамырбая, на неправильные выборы волостного управителя оказались неосновательными и были следствием неудавшихся происков и подговоров *пятидесятников* к выбору его, Тамырбая, в волостные управители...» [5, л.1-1 об.].

Функции волостных выборных и практика их исполнения.

В обязанности волостных выборных помимо участия в выборе волостного управителя, кандидата по нему, аульных народных судей для этой же волости входило выполнение ряда конкретных функций. Так, волостные выборные до производства выборов на волостном съезде составляли приговоры о содержании волостному управителю и аульным старшинам: по проекту об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областей 1867 г. «§102. Приговоры о содержании составляются волостными съездами выборных, до производства выборов, и представляются на утверждение уездного начальника, который по утверждении приговоров сообщает в уездную кассу о количестве сбора, причитающегося с каждой волости на содержание местного управления» [2, с. 291.]; по Временному положению 1868 г. «§ 77. Волостные съезды выборных определяют содержание волостному управителю и аульным старшинам. § 78. Приговоры о содержании составляются волостными съездами выборных, до производства выборов, и представляются на утверждение уездного начальника» [2, с. 328.]; по Положению 1886 г. – «91. Волостной съезд определяет жалованье волостным управителям, до избрания оных, соразмерно величине и благосостоянию волости... 92. Приговоры волостных съездов о содержании волостным управителям и о сумме на наем писарей и рассыльных представляются на утверждение областного правления» [2., с. 359-360.]; по Положению 1891 г. – «71. волостные съезды определяют жалованье волостным управителям, до избрания оных, сообразно величине и благосостоянию волости... 72. Приговоры волостных съездов о содержании волостным управителям и о сумме на наем писарей и рассыльных представляются уездным начальником на утверждение областного правления» [2, с.392.].

Следующей функцией волостных выборных было составление ведомостей о числе кибиток в волости, определение количества кибиточного сбора с волости, и раскладка общественных сборов и повинностей аульным сообществам. По проекту об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей 1867 г. – «§ 257. Показание о числе кибиток в волости составляется на избирательных волостных съездах волостными выборными, которые представляют ведомость о числе кибиток в волости, за общим подписанием или приложением своих тамг, русскому чиновнику, присутствующему на съездах» [2, с. 303.]; по Временному положению 1868 г. – «§ 170. Показание о числе кибиток в волости составляется на избирательных волостных съездах волостными выборными, которые представляют ведомость о числе кибиток в волости, за общим подписанием или с приложением своих тамг, русскому чиновнику, присутствующему на съездах. § 171. В ведомости этой должно быть показано общее число кибиток в волости, с подразделением по аулам и определением количества кибиточного сбора, причитающегося на каждый аул по раскладке» [2, с.334.]. Во Временном положении 1868 г. определено требование более конкретного исчисления кибиток по аулам волости, чем по проекту об управлении 1867 г. для областей Туркестанского генерал-губернаторства. Согласно Положению об управлении Туркестанским краем 1886 г. вводится норма исчисления: «301. Исчисление кибиток производится один раз в три года. До наступления нового трехлетия, аульный старшина и волостные выборные каждого аула проверяют списки юртовладельцев и кибиток и утверждают своими подписями и печатями (тамгами). 302. Проверенные списки представляются аульными старшинами в съезд волостных выборных и вновь там проверяются по всей волости, после чего, снабженные подписями и печатями (тамгами) волостного управителя и всех волостных выборных и аульных старшин, поступают к уездному начальнику» [2, с. 376.]; по Положению 1891 г. – идентичные по содержанию соответственно пункты 138 и 139.

Проверка представленных показаний числа кибиток по волостям возлагалась на вновь избранного волостного управителя, затем могла перепроверяться в период соответствующих ревизий. Ответственность за утайку количества кибиток возлагалась как на волостных выборных, так и на самих волостных управителей, с них взыскивался штраф «вдвое против скрытого числа кибиток». Разность между действительным числом кибиток и показанным выборными не считается утайкою, если окажется лишних от 2 до 3 кибиток (по проекту 1867 г.), и от 2 до 4 кибиток (по временному положению 1868 г.). По Положениям 1886 г. и 1891 г. ведомости о числе кибиток сверялись с предыдущими данными уездным начальником при участии податного инспектора. За неверно указанное число кибиток теперь наказываются только волостные выборные, само наказание сохраняется прежним, однако теперь и сам кибитковладелец, чья кибитка не внесена в списки, несет ответственность: «Волостные выборные, показавшие неверно число кибиток, подвергаются, в административном порядке, взысканию двойной суммы подати, следовавшей с каждой утаенной кибитки за время изъятия ее от обложения. Независимо от сего, невнесенная подать, в полном ее количестве, взыскивается, немедленно по обнаружении утайки, с владельца утаенной кибитки, а при его несостоятельности – с аульного общества, в котором он кочевал» [2, с. 377.].

При раскладке суммы кибиточного сбора в 1867 – 1868 гг. «волостные съезды выборных раскладывают по аулам, по благосостоянию сих последних, или, при одинаковом благосостоянии, по числу кибиток. Примечание. Благосостояние аулов определяется числом скота, развитием земледелия и разных промыслов» [2, с. 335.]. Этот же принцип сохраняется и По Положениям 1886 г. и 1891 г.

По Временному положению 1868 г.: «§ 184. В производство раскладки не имеют права вмешиваться ни волостные управители, ни аульные старшины, присутствующие на сходах только

для наблюдения за порядком. Жалобы на вмешательство их при раскладке приносятся уездному начальнику» [2, с. 335.]. Практика раскладки кибиточного сбора волостными выборными требует более подробного изучения архивных материалов. Кроме того, в круг обязанностей волостных выборных входило распределение зимних пастбищ между родовыми подразделениями на уровне аулов: «§215. Распределение зимовых стойбищ между аулами производится волостными съездами выборных, причем принимается во внимание размер хозяйства и количество скота. Распределение это вносится в особую книгу, которая хранится у волостного управителя» [2, с. 337.].

Таким образом, волостные выборные в период созыва и проведения волостного съезда принимали участие в решении ряда важных для исполнительной местной власти вопросов. Хотелось бы отметить тот факт, что только во Временном положении об управлении степными областями 1868 г. волостным выборным было предусмотрено денежное вознаграждение: «§ 194. Из поступившего с каждой волости кибиточного сбора, в первый год каждого трехлетия, 10% отделяется на вознаграждение волостных выборных; сумма эта распределяется между выборными поровну. §195. Порядок выдачи означенных денег волостным выборным предоставляется по усмотрению областного начальства» [2, с. 336.]. Вопрос о порядке выдачи 10% из собранного кибиточного сбора волостным выборным вознаграждение за сбор подати рассматривался 20 мая 1869 г. в Совете главного управления Западной Сибири. Проблема состояла в том: выплачивать ли положенные 10% сразу из собранного сбора или «сдавать в Государственное казначейство полностью, а потом уже требовать из Государственного казначейства» необходимую сумму. В результате обсуждения Советом главного управления Западной Сибири было решено: «Принимая во внимание, что раздача 10% с суммы кибиточного сбора волостным выборным имеет целью покрыть их расходы по съезду и вознаградить их за возлагаемую на них ответственность при исчислении кибиток и, имея в виду, что новое положение уже объявлено киргизам (казахам – *Т.Д.*), Совет главного управления находит необходимым на первых порах отстранять всячески возможность возбудить в киргизах малейшее недоверие к этому положению. – в особенности это важно теперь, пока основания нового положения не вполне поняты киргизами и когда истолкование об его, неблагонамеренными людьми, может поколебать к нему доверие народа, что можно ожидать со стороны киргизской аристократии недовольной новым положением, вследствие которого она потеряла всякое значение в администрации. С этой целью Совет Главного управления находит необходимым выдачу вознаграждения волостным выборным производить немедленно по сборе кибиточной подати» [6, л. 3 об.-4]. На основании принятого решения военный губернатор Акмолинской области, генерал-майор Н.А. Окольников предписал уездным начальникам в июне 1869 г.: «... при раздаче этой суммы в вознаграждение волостным выборным принять следующий порядок: сумму эту тотчас же по отчислению выдавать означенным выборным, распределяя таковую между выборными всего округа поровну, самую же выдачу производить им под особые росписки, явившимся в уездное управление лично, а прочим чрез волостных управителей, каковые росписки хранить при делах управления» [6, л. 7-7об.]. В среднем, сумма вознаграждения одному волостному выборному за 1869 г. по Западно-Сибирскому генерал-губернаторству составила от 14 до 16 руб.

В проекте об управлении областями Туркестанского генерал-губернаторства 1867 г. и в Положениях об управлении 1886 г. и 1891 г. - данный пункт уже отсутствовал. Пункт о единовременном денежном вознаграждении волостных выборных во Временном положении 1868 г. ставил их примерно на ту же ступень исполнения властных функций, как и должностных лиц волостного и аульного управления, но его отмена в последующих Положениях об управлении 1886 г. и 1891 г. показала, что волостных выборных не относят к должностным лицам местной

власти.

Подтверждение этому можно найти в рассмотрении частного вопроса о восстановлении прав на общественную службу тех казахов, которые были подвержены наказанию (аресту по суду) в 1904 г. В своем ответе от 16 ноября 1904 г. № 13362 степному генерал-губернатору акмолинский военный губернатор отмечает следующее: «Во всемилоостивейшем манифесте 2 августа сего года не содержится указаний о восстановлении прав на общественную службу киргизов, отбывших по суду арест, превышающий 7 дней, равным образом права эти не восстанавливались и высочайшими манифестами 14 ноября 1894 г. и 14 мая 1896 г. (разъяснение под ст. 64 и 113 Степного положения). Вследствие этого я полагал бы в виду возбужденного по частному делу вопроса, что лицо, осужденное хотя в 1887 г мировым судьей к аресту на 6 месяцев за ложное показание на суде никаких должностей по выборам, как то: волостного управителя, народного судьи и аульного старшины занимать не может. Что же касается несения обязанностей *волостного выборного* тем же лицам в течении 17 лет после осуждения, то за отсутствием в степном положении указании считаются ли волостные выборные должностными лицами – приходится только руководствоваться разъяснениям в примечании к ст. 180 Общего положения о крестьянах, «что *выборные* участвующие на волостном сходе не считаются должностными лицами» и следовательно разрешить этому кочевнику дальнейшее пребывание выборным - тем более что по разъяснению 2 департамента правительств-го сената от 10 марта 1892 г. за № 1562 избранное на волостной сход лицо не может воспользоваться своим правом участвовать в этом сходе, применительно к статье 47 прим.2 Общ. пол. только тогда, как нужно думать если оно состоит под следствием или судом по преступлениям или проступкам, влекущим за собою потерю всех особ. прав и преимуществ или же отдано под надзор общества по решению судебного места» [7, л. 1 об.]. Представленный отрывок из документа показывает, что волостные выборные, хотя и не считаются должностными лицами по действующим нормам законодательства, вместе с тем в случае судебного разбирательства и вынесенного приговора также могли быть отстранены от возможности быть избранным в выборные.

Заключение: Таким образом, волостных выборных можно отнести в состав аппарата управления волостью вследствие выполняемых ими функций. Избрание в волостные выборные и исполнение их обязанностей давал определенный опыт тем, кто стремился к занятию должностей в местном волостном и аульном управлении. Трудно отследить возраст волостных выборных из-за отсутствия каких-либо официальных документов, где это могло быть зафиксировано. По баллотировочным спискам и приговорам о выборах волостных управителей, кандидатов по ним и аульных народных судей можно примерно проследить соотношение волостных выборных, прикладывавших личные печати, подписывавшихся свою фамилию (автограф) на арабской графике, и прикладывавших свои тамги, что свидетельствует о качественном изменении отношения казахов к делопроизводству и оформлению официальных бумаг и документов. Количество выборных волостных зависело от общего количества кибиток в волости: примечательно, что после введения положений 1867–1868 гг. количество было в среднем от 35 до 38-40 человек, а уже после Положения 1891 г. в степных областях количество волостных выборных снижается, так крестьянский начальник 3 участка Атбасарского уезда в своем представлении в сентябре 1913 г. по итогам выборного производства в волостях сообщает о количестве выборных волостных в среднем от 14 до 18 человек, за исключением Киреевской волости, в которой на съезде участвовало 29 выборных [8, л. 3-17.]. Это было связано с общим увеличением количества волостей в уездах и соответственно с сокращением количества кибиток в волостях, рассмотрение причин этих процессов требует отдельного изучения.

Волостные выборы имели самостоятельное значение в системе местной власти на уровне волости и аулов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: «Санат», 1996. – 656 с.
2. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. / сост. Масевич М.Г. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. – 441 с.
3. ПСЗРИ-2. Т. XXXVI, 1861 – Полный Свод Законов Российской империи. Собрание. II. СПб., 1861. Т. XXXVI. Ч. 1. № 36816. 1057 с.
4. ЦГА РК. Ф. 64, оп.1, д. 177, 30 л.
5. ЦГА РК. Ф. 64, оп.1, д. 168, 8 л.
6. ЦГА РК. Ф. 369, оп.1. Кн. 4, д. 6707, 78 л.
7. ЦГА РК. Ф. 369, оп.1. Кн.5, д.8839, 502 л.
8. ЦГА РК. Ф. 369, оп.1. Кн.5, д. 9313, 170 л.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 342.4:321.3(=1.574)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ²

Исабеков Ж.Б.¹, Мейрманова Г.А.²

¹ҚР Мемлекеттік Орталық Музей (Алматы қ., Қазақстан) ғылыми қызметкер

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Алматы қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
 E-mail: Mga7.79@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ халқының ұлттық киімдеріне қатысты жазылған еңбектерге талдау жасалған. Сонымен қатар олардың аймақтық ерекшеліктері және типтеріне жан-жақты қамтуға тырысқан. Киімдердің сипатына, тізілген негізгі материалдарға тоқталып, олардың атқаратын функциялары мен қазақ ұлттық киімдері жайлы жазған ғалымдардың еңбектері талданды. Мақаланы жазу барысында көптеген ғылыми еңбектер мен этнографиялық экспедициялардан жинақталған материалдар қолданылды.

Түйін сөздер: материалдық мәдениеті, музейлік экспонат, киім коллекциялары, музейлік құндылықтар

ИЗУЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОДЕЖДЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Исабеков Ж.Б.¹, Мейрманова Г.А.²

¹Центральный Государственный музей РК (Алматы қ., Қазақстан) научный сотрудник

²КазНУ имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан) кандидат исторических наук, доцент
 E-mail: Mga7.79@mail.ru

Аннотация. В этой статье проводится детальное изучение работ по национальной одежде казахского народа. А также исследуются их региональные особенности. Основное внимание было уделено работам исследователей, изучавших казахскую национальную одежду, также рассматривались детали и характер одежды. Для написания статьи были использованы материалы, собранные из многих научных трудов и этнографических экспедиций.

Ключевые слова: материальная культура, музейные экспонаты, коллекция одежды, музейные ценности

THE STUDY OF NATIONAL COSTUMES OF THE KAZAKH PEOPLE: HISTORIOGRAPHIC ANALYSIS

Isabekov Zh.B.¹, Meirmanova G.A.²

¹State Central Museum of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan) researcher

²Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 E-mail: Mga7.79@mail.ru

² Бұл мақала ҚР Мемлекеттік Орталық Музейінің «Қазақтың дәстүрлі колөнерінің тарихи-этнографиялық деректілігі. Монография-каталог» атты ғылыми-зерттеу жобасы аясында орындалды.

Abstract. This article examines scientific works on the ethnic dress of the Kazakh people, their regional characteristics and types. The main attention was paid to the work of researchers who studied Kazakh national clothes, also examined the details and character of clothing. To write the article, were used materials from many scientific works and ethnographic expeditions.

Keywords: material culture, museum exhibits, collection of clothes, museum values

Кіріспе

Киім халықтың материалдық мәдениетінде ерекше орынға ие болып, сол халықтың көпжылдық тарихын көрсетеді. Жаңа экономикалық және саяси өзгерулерге қарамастан халықтық киім, өзінің ежелгі формаларын тұрақты сақтап қалуда. Олардың көріністері әшекейлерде, әртүрлі киім формаларында қылаң беріп, белгілі бір халық және сол халықтың өткен тарихын зерттеуде маңызды орынға ие. Киімнің негізгі функциясы – денені қорғау, сонымен қатар, оның тағы бір қызметі халықты әлеуметтік тұрмысына, жынысына, жас ерекшеліктеріне қарай бөлу.

Кез келген халықтың өзіндік киім үлгілері бар, қазақ халқының ұлттық киімі ғасырлар бойы көптеген даму сатыларынан өтіп келеді. Бастапқы кезде тек тұрмыс-тіршілігіне мал шауашылығына ыңғайлы үлгіде тігілсе, кейіннен киім коллекциялары заман ағымына саудасаттықтың, саясаттың т.б. сыртқы факторлардың әсерінен өзгеріске ұшырап отырған. Қазіргі таңда бұрынғы киім үлгілерін тек музейлік экспонаттардан көре аламыз. Білім беру және тәрбиелік функция музей заттарының ақпараттық және экспрессивтік мүмкіндіктерін пайдалана отырып, қоғамның танымдық және мәдени сұранысын қанағаттандыру мәселесін қарастырады.

Қазақ халқының материалдық мәдениеті ғасырлар бойы өзіне ата-бабасының дәстүрін, өмір сүру салтына тән ерекшеліктерін бойына сіңіріп қалыптасты. Халқымыздың көшпелі өмір салты, оның дәстүрлі киім-кешегінің қалыптасуына әсерін тигізбей қоймады. Халқымыздың осындай ұмыт болып бара жатқан мәдениетін, салт-дәстүрін қайта жаңғыртуда музейлердің алатын орны ерекше. Себебі, Алматы қаласы музейлерінде негізінен қазақ халқының ұлттық киім түрлері сақтаулы. Осы тұрғыдан алғанда Алматы қаласы музейлерінде сақтаулы тұрған киім коллекцияларын зерттеп, зерделеу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің қатарына жатады. Қазақ халқының ұлттық киімдеріне байланысты зерттеулер мақаланы жазу барысында жан-жақты қарастырылды. Жалпы қазақ киімдері туралы мәліметтерді көбінесе саяхатшылардың, коллекция жинаушылардың, музей экспозициясынан, этнографиялық әдебиеттерден, суретшілердің еңбектерінен кездестіруге болады. Қазақ жеріне саяхат жасаған жиһанкездердің қолжазбалары мен қытай жылнамаларында Орта Азияны мекендеген көшпелілер тері, жүн және бағалы аң терілерінен дайындалған киім-кешекті кең қолданғандығы туралы жиі айтылады. Солардың арасында Сейфидің 1582 жылы жазылған шығармасында қазақтардың киімі туралы қызықты мағлұматтар бар. Ол былай деп жазады: «..олардың күртелері қойдың терісінен жасалған, әртүрлі түске боялады да, атласқа ұқсайды, оларды Бұқараға әкеліп, атлас шекпеннің құнымен бірдей бағаға сатады» [1, 56-62 бб.].

Қазақ халқын зерттеу мақсатында жазылған құнды еңбектердің бірі «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Под ред. В.П. Семенова. Том 1. Киргизский край». Санкт-Петербург 1903 жылы жарық көрген еңбекте қазақтардың киім кию мәдениетіне байланысты көптеген мәліметтер жазылған. Келесі дерек ретіндегі еңбек: Казахи. Антропологические очерки. Под редакцией Баранова, Букейханова и Руденко. СПб, 1927.

Қарастырып отырған мәселеге байланысты еңбектер көп емес. Кеңестік кезеңде қазақтың киім кешегіне алғаш рет көңіл бөлген көрнекті қазақстандық этнографтар И.В. Захарова мен Р.Д. Ходжаева [2]. Дәстүрлі қазақы ортада қолданыста болған киімнің түрлері жайлы егжей-тегжейлі жазған И. Муравин, Д.В. Гладышев, П.И. Небольсин, А.И. Левшин [3], Г. Катанаев [4] және басқа

да орыс зерттеушілерінің еңбектерінде кездеседі.

Алматы қаласы музейлерінің ішінде ұлттық киім түрлерінің көптеп сақталғаны – ҚР Мемлекеттік Орталық музейі (ҚР MOM). Осы орайда тақырыпқа қатысты ғылыми еңбектер ішінде ерекше толымды еңбек – 2009 жылы ҚР MOM директоры Н. Әлімбаевтің жетекшілігімен жарық көрген «Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі» атты иллюстрацияланған ғылыми каталогы [5]. Бұл еңбектің құндылығы сонда – каталогта ҚР MOM қорындағы хронологиялық шеңбері XVIII-XX ғғ. ортасына дейінгі аралықты қамтитын, барлығы – 371 музейлік құндылықтар киімнің түрлері бойынша топтастырылып, ғылыми сипатталған. Олардың жасалуы, пішімі, тігу техникасы туралы толық сипаттамаларға қоса заттарға қатысты жасалған уақыты, орны, шебері, материалы, әзірлеу техникасы сияқты деректер, сондай-ақ, қажетті түрлі-түсті фотолары, ою-өрнек, безендірілуі туралы мәліметтер берілген. Каталогта сахналық киімдерге байланысты құнды мәліметтер бар. Мақаланы жазу барысында осы каталогтан алынған материалдар үлкен септігін тигізді.

Қарастырып отырыған тақырып үшін маңызды зерттеу – Бабақұмар Қинаятұлының «Қазақ халқының ұлттық киімдері» атты еңбегі [6]. Бұл еңбекте қазақтың дәстүрлі киім үлгілері жан-жақты сипатталып, зерделенген. Бұған қоса оның киімге қатысты бірнеше мақалалары да бар.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті т.ғ.к., М.Қ. Егізбаева «Қазақ халқының материалдық мәдениеті» атты оқу құралын жазылған [9], сонымен қатар студенттерге арналған Г.Б. Қозғамбаеваның «Дәстүрлі қазақ костюмінде пайдаланылған материалдар (ҚР Мемлекеттік Орталық музей коллекциялары негізінде)» атты мақаласында музейдегі ұлттық киім түрлерінің тігілуі және қолданылған мата түрлеріне байланысты мәселелер қарастырылған [10]. Осы аталған еңбектердің біздің қарастырып отырған тақырыбымызға тікелей қатысы бар. Л. Ибраеваның «Әнші Роза Бағланованың сахналық киімдері» (ҚР MOM материалдарынан), «ҚР MOM қорындағы аяқ киім коллекциясы» атты мақалаларының біздің жұмысымыз үшін маңызы зор болды және осы мақалаға қажетті мәліметтерді алдық.

Ал жалпы қазақ халқының ұлттық киімдеріне қатысты зерттеулерді талдасақ, бірінші, төңкеріске дейінгі еңбектер туралы айтып кету керек. Мәселен, XVIII-XIX ғасырдың басындағы П.С. Паллас, И.Г. Георги, А.И. Левшиннің еңбектерінен қазақ киімінің сипатын көрсететін бірнеше суреттерді кездестіруге болады [7].

XIX ғасырдың 50-60 жылдарында қазақ даласына орыс генерал штабы зерттеу жүргізе бастайды. Осындай зерттеуге М.Крассовскийдің қазақ костюмін толығымен сипаттаған еңбегін жатқызуға болады. Ол өз еңбегінде киімнің тігілген матасы мен оның сапасына аса мән берген. Ол қарапайым қазақ отбасының киім кешегіне қанша мата жұмсалатыны және оның құнын есептеп қарастырған. М.Крассовскийдің мәліметтері Ақмола және Семей, Орталық, Солтүстік Шығыс Қазақстан қазақтарына байланысты жазылған. Сондай-ақ, Л.Мейер Орынбор қазақтарының киімдеріне қысқаша сипаттама берген.

Оңтүстікті мекендеген қазақтарының киімдері туралы мәлімет аз және олардың барлығы жалпы сипаттама түрінде берілген (А.Кустанаевтың кітабынан басқасы). Сол сияқты Н.Зеланд және А.П. Краснов Жетісу қазақтары туралы жазса, Іле ауданы қазақтарының киімі туралы Матцеевский, Ф.В. Поярков еңбектерінде қаралған. Жетісу қазақтарының киімдеріне С.Болотов (ер және әйел киіміне сипаттама), В.В.Вережагина (бір жанұяның киімдерінің сипатталуы), Мак-Гахана (жас қыздардың киімдері) және Абазык К.К. (ерлердің костюмі) сипаттама берген.

Н.Васильев «Кочевники Туркестана» (1890) атты мақаласында мал шаруашылығымен айналысқан тұрғындардың киім тігуге арналаған материал сапасы мен киімге кететін мата шығыны туралы жазған.

Маңғыстау қазақтарының киімдері туралы Ф.И. Михайлов өз еңбектерінде сипаттаған. XIX ғ. аяғы XX ғ. басындағы көптеген этнографиялық әдебиеттер пайда болды (кітаптар, мақалалар,

жалпыланған географиялық басылымдар). Олардан қазақ киімі туралы мәліметтер кездестіруге болады. Л.Ф. Костенко Жетісуды зерттеу барысында Мейердің зерттеуіне қарап күнделікті киімдерге сипаттама берген. П.С. Усова да Жетісу туралы «Живописная Россиядағы» (т.10. 1885 ж.) мақаласында тағы да Мейер мақаласын негізге ала отырып, қазақ киімдерін сипаттайды. Х. Күстанаевтың мәліметтерін «Россия» (1913 ж.) деген XIX томдық еңбекте И. Масальски пайдаланған. Н.И. Гейер, Э.С. Вульфсон, А. Нисченков және Шиле И. Казанцевтің мәліметтерін қолданған.

Қазақ киімдері арнайы зерттеу нысаны болмады және 1917 жылдан кейінгі осы мәселеге қатысты этнографиялық әдебиеттер негізінен тек сипаттама түрінде жазылған. Тек кейбір еңбектер де ғана зерттеуге тырысқан. Бірақ олар қазақ мәдениетін жалпы қарастырған. Жоңғария қазақтарының этнографиясы туралы Грум-Гржимайлоның еңбегінен көруге болады. Мұнда автор абақ-керейлердің киімін суреттеп жазады және басқа өңір қазақтарының киіміне салыстырмалы талдау жасауға тырысқан.

Белгілі кеңестік этнограф және археолог Б.А.Куфтин өзінің «Киргиз-казаки. Культура и быт» (1926) еңбегінде СССР халықтары музейі және этнографиялық әдебиеттер негізінде қазақ халқының киіміне тоқталған. Автор қазақ киімінің шаруашылықпен байланысын көрсеткен.

1926 жылы КСРО ҒА Қазақстан экспедициясының антропологиялық тобын басқарған С.И. Руденко Ақтөбе облысында болып, ондағы қазақтардың материалдық мәдениетін жан-жақты зерттейді. Ол 1927 жылы Семей, Шығыс Қазақстан облыстарын зерттеген. Жиналған материалдар негізінде С.И. Руденко Батыс Қазақстандағы Әлім, Адай руларының және Шығыс Қазақстан қазақтарының киімдерін толығымен суреттеп, бірнеше мақалалар жариялайды [11]. Ол киімдердің рулық айырмашылығын, оның шаруашылықпен байланысын көрсетуге тырысқан. Автор киімнің және оның материалы мен элементтеріне дәл терминалогиялық түсініктеме берген, зергерлік бұйымдардың ерекшеліктеріне тоқталған.

Соғыстан кейінгі жылдардағы этнографиялық еңбектерде қазақ шаруаларының киіміне сипаттама беріліп, олардағы Кеңес билігі тұсындағы өзгерістерге тоқталған.

Орталық Азия және Қазақстан халықтарының атласын жасауға байланысты 1955 жылдан бастап Қазақ КСР ҒА археология және этнология институты Қазақстан территориясын кешенді зерттеуді бастайды. Мұнда негізінен жергілікті рулардың мәдениеті және тұрмысындағы ерекшеліктері мен олардың ескі түрлерін саралаған. Қазақтардың киімдерінің ерекшеліктері туралы мәліметтер негізінде экспедиция есептері және мақалалар жазылған. Қазақ ССР Ғылым Академиясының тарих, археология және этнография институтының этнография бөлімі қызметкерлерінің қазақтардың дәстүрлі және осы заманғы тұрмысын зерттеген еңбектерінде киім туралы деректер ұшыраса бастады.

Құрамында ғылыми қызметкерлер Д. Рахметов және М.Уралов бар этнографиялық экспедиция 1946-1948 жж. аралығында Семей және Шығыс Қазақстан облыстарына зерттеулер жүргізді. Бұл экспедицияның жұмысы Қазақстандағы этнографиялық зерттеулердің бастамасы болды. М. Уралов пен Д. Рахметов Шығыс Қазақстанның Зайсан, Тарбағатай және Ақсу аудандарында болды және экспедиция есебіне сүйенсек қазақтардың мүлдем жоғалып кеткен киім түрлеріне байланысты құнды да қызықты этнографиялық материалдар жинаған. Өкінішке орай экспедиция нәтижелері жарияланбаған, архивте мәлімет сақталмаған.

Белгілі этнограф Х.А. Арғынбаевтың мақаласында шығыстағы қазақтардың дәстүрлі материалдық мәдениетінде орыстармен қатынас нәтижесінде пайда болған өзгерістер туралы баяндалған. Онда қазақтардың киімідегі өзгерістер, керісінше орыс киіміне қазақтардың әсері айтылады. Еңбекте автор, қазақтың киімдерін әлеуметтік топқа жіктей отырып қарастырған және әшекей бұйымдарға сипаттама жазған.

Э.А. Масановтың «Войлочное производство у казахов» атты мақаласында қазақ халқының киімінде киіздің қандай да бір бөлігі міндетті түрде қолданылатыны туралы айтылған. Алғаш рет мұнда киізден жасалған *кебенек* киім түрінің жасалуы туралы жазылған.

Ресей ғылым академиясының экспедиция негізінде Қазақ халқының киімдерін зерттеген классикалық еңбек И.В. Захарова мен Р.Д. Ходжаеваның «Казахская национальная одежда: XIX-начала XX вв.» (1964) деген монографиясы жарық көрді. Бұл еңбекте негізінен ерлер, әйелдер және балалар киімдерінің түрлері мен үлгілеріне, олардың тігілу техникасы мен материалдарына, сондай-ақ, еңбекте киімнің негізгі элементтері болып табылатын белдіктер мен әшекей бұйымдарға тоқталған.

Экспедиция негізінде И.В. Захарова мен Р.Д. Ходжаеваның «Казахская национальная одежда: XIX-начала XX вв.» [2] деген монографиясы жарық көрді. Бұл еңбекте негізінен ерлер, әйелдер және балалар киімдерінің түрлері мен үлгілеріне, олардың тігілу техникасы мен материалдарына, сондай-ақ, еңбекте киімнің негізгі элементтері болып табылатын белдіктер мен әшекей бұйымдарға тоқталған.

2005 жылы Ш.Ж. Тоқтабаеваның “Серебряный путь казахов мастеров” атты қазақ қолөнеріне байланысты монографиясы жарық көрді [8]. Монографияда қазақ халқының заттық мәдениетінің үлкен бөлімі-дәстүрлі көркем металл, оның ішінде киімге тағылатын әшекейлер бойынша маңызды мәселелер қарастырылған. Сондай-ақ жұмыста қазақ халқының Орта Азия, Оңтүстік Сібір, Солтүстік Кавказ және Шығыс халықтарымен мәдени байланыс мәселелері қарастырылған.

Қазақстан музей ісінің қалыптасуы мен дамуы жайында құнды мәліметтер қалдырған М.Е. Массон, А.С. Махонин, Л.Ф. Семенов, А.А. Адрианов, А.М. Жиреншин еңбектері, республикадағы мәдени құрылыс және мемлекеттік саясат мәселелері төңірегінде жарыққа шыққан Н. Жангелдин, А.Ж. Жәкібаев, К. Канапин, Р.Б. Сүлейменов, Х.И. Бисенов, Е.С. Исмаилов, Г.С. Сапарғалиев туындылары, тәуелсіздік алғаннан кейін мәдениет тарихын жаңа методологиялық ұстанымдар негізінде қарастырған Х.М. Әбжанов, Қ.Ә. Ахметов, Н. Әлімбай, А.Т. Капаева, С.З. Баймағамбетов т.б. ғалымдардың еңбектері зерттеу жұмысын жазуға арқау болды. Музей ісінің теориялық-методологиялық негізін және тарихын зерделеуде В.К. Гарданов, А.Б. Закс, Д.А. Равикович, А.М. Разгон, В.Н. Игнатьева, О.В. Ионова, Н.С. Зузыкина еңбектерінің маңызы зор.

2005 жылы Ш.Ж. Тоқтабаеваның “Серебряный путь казахов мастеров” атты қазақ қолөнеріне байланысты монографиясы жарық көрді [16]. Монографияда қазақ халқының материалдық мәдениетінің үлкен бөлімі-дәстүрлі көркем металл, оның ішінде киімге тағылатын әшекейлер бойынша маңызды мәселелер қарастырылған. Сондай-ақ жұмыста қазақ халқының Орта Азия, Оңтүстік Сібір, Солтүстік Кавказ және Шығыс халықтарымен мәдени байланыс мәселелері қарастырылған.

ҚР МОМ басшылығымен 2013 жылы жарық көрген «Қазақтың дәстүрлі категориялары мен ұғымдарының түсінігі» [17] атты бес томдық энциклопедияда қазақтың бас киімінен бастап аяқ киіміне дейін әр бұйымға бөлек тоқталып, сөздің этимологиясын жазған. Қазіргі кезде этнографтар бірқатар мақалалар жазуда, алайда қазақ халқының ұлттық киімін толық зерттейтін ізденушілерін күтеді.

XIX-XX ғасырдағы дәстүрлі киім кешекке тоқталатын болсақ бұл кезде Ресеймен, Қытаймен және Орта Азиямен сауда қатынасы жандана түсіп, қазақ халқы киімнің жаңа кешені пайда болды. Ол, Қытаймен және Орта Азиядан әкелетін мақта-мата, жібек және т.б. матадан тікті. Ресейден келген фабрикада шыққан маталар ерлер мен әйелдердің ішкі және сырқы киімдерін тігуге пайдаланылды. Қарапайым халық көбінесе ең төмен сапалы бөз, сиса, шұға (қар,

көк және қызыл түсті) және т.б. маталарды қолданды, ал байлар киімге барқыт, мақпал, жібек және жұқа жоғары сапалы маталардан киім тіктіріп отырған. Осы үрдістің әсерінен киімде, оны тігуде, мата таңдауда өзгерістер пайда болды.

Қорыта айтқанда қазақ халқының ұлттық киімдерін зерттеу әлі де өзекті мәселе және өз зерттеушілерін күтеді. Сондықтан болашақ этнографтар көптеген мәселелерге ден қоюы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда (XIX – нач. XXв.) Алма-Ата: Наука, 1964; - 344 б.
2. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. Семенова. СПб изд А.Ф.Деврена. 1903.
3. Бабақұмар Қинаятұлының «Қазақ халқының ұлттық киімдері». Алматы, 2002;
4. Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі. Ғылыми каталог (Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Ғылыми редактор мен жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы; Өнер, 2009. -344 б.
5. «Қазақтың дәстүрлі категориялары мен ұғымдарының түсінігі». Ғылыми редактор мен жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы; Өнер, 2009. -344 б.
6. Попова Л.Ф. Казахские головные уборы в альбоме рисунков В. Плотнокова.// Лавровские сборник материалов 34-35 Среднеазиатские чтения 2010-2011 гг. СПб, 2011.
7. Жангелдин Н. Казахская национальная одежда. Алматы; Pipar, 1998.
8. Аргынбаев Х. Қазақ халқының колөнері. Алматы: Өнер, 1987;
9. Егізбаева М.К. Қазақ халқының материалдық мәдениеті. Алматы, Қазақ университеті, 2003.
10. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей (под общей редакцией акад. М.Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996;
11. Тохтабаева Ш.Ж. Этикет казахов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013.
12. Историко-культурный атлас казахского народа. – Алматы: Print-S6 2011.
13. Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. Алматы: Қазақстан, 1993;
14. Ахметжан Қ. Қауырсын жыға қадаған. Баскиім кию дәстүрі кімдерден басталады? // АТ. 2 ақпан, 2006;
15. Қазақтың дәстүрлі киім-кешектері. Іле халық баспасы, 2006;
16. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1. Юридический быт. Ташкент, 1889.
17. Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. А., 2005.

REFERENCES

1. Zakharov I. I, ST Khodjaeva Kazakh nationalibus habitu (XIX - diluculo XXcen .) Alma-Ata: Scientia, MCMLXIV, - b CCCXLIV.
2. Russia. Plenam descriptionem orbis patria. Liber via ad Desktop quod Russian populus. Sub red.Semenova. S. Petersburg A.F.Devrena ed. MCMIII.
3. Babaqumar Qınayatulinin "Kazakh nationalibus indumenta." Almaty, MMII;
4. Kazakh traditional habitu decantavit. Catalogus scientific (Kazakh, Russian et linguis Latina). Et scientific Editor project procurator Nursan Alimbay. - Almaty; Ars, 2009. -344 p.
5. Quod ex conceptu 'traditional genera Kazakh formas et notiones valde ". Et scientific Editor project procurator Nursan Alimbay. - Almaty; Ars, 2009. -344 p.
6. Popova DPS Hats in album de Kazakh drawings Plotnikova .// Lavrovskaya sourcebook 34-35 Central Asian legitur 2010-2011. S. Petersburg, MMXI.
7. Zhangel'din National Kazakh vestimenta sua. Almaty; Pipar, MCMXCVIII.
8. H. Argynbaeva Kazakh populus artis. Almaty: Ars, MCMLXXXVII;
9. Egizbaeva M.K. Kazakh xalkinin materialdik madeniet. Almaty, 2003.
10. Levshin intellegentiae artificialis Descriptio kirghiz-adsurgit et illic Cosacorum et Kirghiz Kaisak populi que multi tecum (sub generali editorship de philos. Kozymbaev M.). - Almaty: Sanat, MCMXCVI,
11. XI Tohtabaeva Etiquette Kazakhs. - Almaty: Dyke Press, MMXIII.
12. Historia culturalis Atlas de Kazakh populo. - Almaty:-Print S6 MMXI.
13. RN cft aequalis Şoybekov Kazakh jewelry artis excellentia vocabulorum concordat. Almaty: Kazakhstan, MCMXCIII,
14. A. D. Configuration.Fields qadağan plumis. Quis hoc faciunt traditionis ad induendum mitrae neque incipiam? // IT. February II, MMVI,
15. Kazakh traditional judicium. Sub auspicio Populi scriptor Publishing Domus, MMVI,
16. Grodekov NI Lingua Kirgistan et Karakirgiz laxarte regionem. V.1. Legal vitae. Tashkent MDCCCLXXXIX.
17. XI Tohtabaeva Lingua domini pecuniam itineris. A. MMV.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 94(574:347.963(092))

ҚАЗАҚСТАН ДЕРБЕС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

(мемлекет қайраткері С. Есқараевтың туғанына 120 жыл)

Қабдышев Б.Ж.¹, Нұрғалым Қ.С.²

¹АЭЖБУ (Алматы қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

²Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ (Алматы қ., Қазақстан) саясаттану ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада С. Есқараевтың мемлекет қайраткері ретінде танылуы, шыңдалуы, өсуі құқық қорғау органдары жүйесінде қалыптасты. 1925 жылы Ішкі істер халқомы кейін алғашқы милиция мектебін ұйымдастырып, оны басқарғаны баяндалады. 1936 жылы С. Есқараевқа Қазақстанның дербес прокуратурасын құру жұмысы жүктеліп, оны ұйымдастыруда КСРО Прокуроры Вышинскийге, КСРО Әділет комиссары Крыленкоға материалдық және кадрлық жағынан қолдау сұрап қызметтік хаттар жазады. Қорытындысында С. Есқараевтың прокуратураны ұйымдастырудағы еңбегі жоғары бағаланып, Қазақстан үкіметі төрағасының орынбасары болады.

Түйін сөздер: прокуратура, губерния, Қазақ АКСР Кеңестердің V съезі, репрессия, халком кеңесі

ОСНОВОПОЛОЖНИК НЕЗАВИСИМОЙ ПРОКУРАТУРЫ КАЗАХСТАНА

Кабдушев Б.Ж.¹, Нұрғалым Қ.С.²

¹АУЭС (г. Алматы, Казахстан) кандидат исторических наук, доцент

²КазНИТУ им. Сатпаева (г. Алматы, Казахстан) кандидат политических наук

Аннотация. В статье рассматривается становление С. Ескараева как государственного деятеля КазАССР прошедшего школу в системе правоохранительных органов и в 1925 году возглавившего народный комиссариат внутренних дел и ставший организатором школы милиции в республике. В статье поднимается вопрос о том, что ответственность за создание независимой прокуратуры в 1936 году была возложена на С. Ескараева. В статье подчеркивается, что для решения проблем по созданию республиканской прокуратуры С. Ескараев обращается к прокурору СССР Вышинскому, наркому юстиции СССР Крылову, проявив свои организаторские способности. Также описывается, что работа С. Ескараева в 20 годы была высоко оценена и он назначается зам. председателем Совнаркома Казахстана.

Ключевые слова: прокуратура, губерния, V съезд Советов КазАССР, репрессия, совет народных комиссаров

THE INDEPENDENT PROSECUTOR FOUNDER OF KAZAKHSTAN

Kabdushev B.Zh.¹, Nurgalym K.S.²

¹Almaty University of Energy and Communications (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

²KazSRTU named after Satpayev (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Political sciences

Abstract. The article deals with the formation of S.Eskarayev as a statesman of KazASSR who had experienced at the school in the system of law authorities and in 1925 he become the ecader of the People's Commissariat of Internal Affairs and became the organizer of the militia school of the republic. It is said in the article that the responsibility for the creation of an Independent Prosecutory in 1936 was entrusted to S. Eskarayev. The article tells that for solving the problems of creating the Republic Procuratory S.Eskarayev appeals to the USSR prosecutor Vyshensky, and to the People's Commissar of Justice of the USSR Krylov, so that having shown his organizational skills. It is also described that S. Eskarayev's activity was highly appreciated and he was appointed as the Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of Kazakhstan.

Keywords: Procecutor, gubernia, KazASSR's 5th Counsel meeting, repression, People Comissariat Counsel

Кіріспе

XX ғасырдың 20-30 жылдардағы іргетасы жаңа қаланған Қазақ Автономиялы республикасының ірге тасын қалауға ат салысқан ірі қайраткерлері қатарында саналатын Сүлеймен Есқараевтың тұлға ретінде қалыптасуы, өсу жолы, әсіресе мемлекеттік қызметімен байланысты ашылмай жатқан деректер жетерлік. Мысалы кеңес дәуірінің алғашқы он жылдығында үкімет басшылары үгіт-насихат жұмыстарынан да қол үзбей, үнемі мақала жазып, газет-журналдарда өз қызметіне қатысты бағыт-бағдарының оңы мен солын пайымдап атқарылған игілікті шаралардан хабардар етуді әдетке айналдырған болса, Сүлеймен Есқараевтың да 1920-1930 жылдардағы мерзімді басылым беттерінен орысша-қазақша жазылған мақалаларын кездестірген едік [1].

Заманымыздың заңғар жазушылары Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсіреповтың естеліктерінде, сондай-ақ ел ағасы Қонаев Дінмұхамед атамyzдың Есқараев Сүлеймен туралы айтқан пікірлеріндегі ардақты азамат ретінде баға берген жылы лебіздерінің өзі-ақ, оның тұлғасын дараландырып, білуге құмарттыра түседі.

Қазақстанның дербес прокуратурасының негізін қалаушы көшбасшысы, жазықсыз жазаға ұшыраған С. Есқараевтың тәуелсіздік тұсында есімі қайтара жаңғырып, мерейтойлары аталып өтуі, туған топырағы Қызылорда жерінде көше аттары беріліп, ескерткіш қойылғаны, Алматыдағы көшеге, Бас прокуратура жанындағы ғылыми институтқа С. Есқараевтың есімі берілгені сияқты еске қалдыру шараларының атқарылуы үлкен игі іс болды.

Бұл мақаламызда мүлдем белгісіз болып келген деректерді (Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатында сақталған жеке ісі, Қазақстан Республикасы Орталық мұрағатынан табылған С. Есқараевтың КСРО-ның Әділет комиссары Н. Крыленкоға, КСРО Прокуроры А.Я. Вышинскийге, Қазақ Өлкелік комитетінің хатшысы Левон Мирзоянға жазған хаттары т.б.) айналымға қоса отырып, С. Есқараевтың өмірі мен қызметінің кейбір тұстарын қайта қарап, пысықтап отырмыз.

Сыр өңірінің тумасы

...Небары 40 жыл өмір сүрген С.Есқараевтың ең соңғы атқарған қызметі Қазақстан үкіметі төрағасының орынбасары лауазымы болды. Бұл оның теориялық білімінің тереңдеп, қызметте шындалып, нағыз басшы ретіндегі толысқан шағы болатын. Қамшының сабындай қысқа ғұмыр кешкен осынау қайраткердің өмірбаяны жайында қызмет бабына қатысты толтырылған сауалнамалардан (анкета) ғана біліп жүрміз. Мысалы, Орталық мұрағатта С. Есқараевтың 2 беттік жеке қызмет парақшасы (личный листок) ғана бар. Ал ҚР Президентінің мұрағатында ҚАКСР астанасы Орынборға қызметке келгенде өз қолымен жазып, Қазөлкекомға өткізген өмірбаяны сақталыпты. 1937 жылы шілде айында Халком кеңесінің төрағасының орынбасары қызметіне кіріскен тұста жеке қызмет парақшасын қайта толтырып, баяғы жазған өмірбаянын қоса тіркеген

болуы керек.

С. Есқараев өзі туралы былай дейді: “Мен Сырдария губерниясының Қазалы уезіндегі Қуандария болысының көшпелі қазақ отбасында 1897 жылы дүниеге келгенмін. Әкем қатарынан болған қос жұттан соң бар малынан айырылып, дала өмірінің ауыртпалығы мен жоқшылығына тап болдық. 13 жаннан тұратын отбасын сақтап, қайыршылықтан құтқарудың жалғыз жолы қалаға көшу болды.

Қалада да материалдық жағдайымыз қиындап, адам төзгісіз халге жеткенді, өйткені қалада біздің танысымыз да болмағандықтан жұмысқа орналасу мүмкін емес-ті.

1910 жылдан мен екі ағаммен бірге темір жолда кірпіш құюшы болып еңбек жолын бастадым. 1912 жылдан темір жолда жол жөндеуші, ал 1917 жылдан 1919 жылға дейін темір жолда балғашы болып жұмыс істедім” [2]. 1915 жылы әке-шешесінің қайтыс болуы да, оның ерте есеюіне, өз бетімен өмірдің ыстық-суығына төселуіне себепші болды.

Лауазым баспалдақтары

С. Есқараевтың 1916 жылғы маусым жарлығынан туған қазақ ауылдарындағы дүрбелеңді де, 1917 жылғы қос төңкерістің бағыты мен мән-маңызын да жақсылыққа балап, өзінше ой түйгені анық. Перовскіде (қазіргі Қызылорда) ақ-қызыл болып билік ауысқанда жұмысшы табының өкілі ретінде оның большевиктер жағын таңдауы заңды еді. Ол жөнінде өзі: “1918 жылы Перовскілік Қызылгвардия тобына өз еркіммен сұранып, Ақтөбе өңіріндегі Черняевка майданына қатыстым” – деп жазды. Сол жылы оның большевиктер партиясының қатарына өткені деректерден мәлім. Азамат соғысына қатысқан С. Есқараевтың бұл күрделі кезеңге іштей баға да берді, қызылдар қатарында жүріп, соғыстың қазақ ауылдарына әкелген ауыр зардаптарын өз көзімен көріп, жаны күйзелді. Кеңестік билікке азамат соғысы жағдайындағы жүргізілген әлеуметтік-экономикалық саясатына наразы болған Осипов көтерілісін басуға қатынасты...

1919 жылдың қыркүйегінде уездік партия комитетінің жолдамасымен Ташкенттегі кеңестік партия қызметкерлерін даярлайтын мектепке оқуға жіберіледі. Содан 1920 жылдың мамырынан Сырдария губерниялық кеңестер съезін ұйымдастыру комитетінің нұсқаушысы, 1921 жылдың қаңтарынан Ақмешітте уездік комитетте ауыл шаруашылық бөлімінің меңгерушісі, сәуір айынан Ташкент облыстық Төтенше комитетінің бастығының орынбасары, 1922 жылдың тамызынан Ақмешіт уезі қалалық атқару комитетінің төрағасы, 1923 жылдың мамырынан Сырдария облыстық атқару комитетінің төрағасы болады. Аз уақыт ішінде бірқатар жауапты жұмыстарды атқарудың барысында ол ұйымдастырушылық, басқарушылық шеберлігін ұштап, өзінің істі шешудегі біліктілігі әрі принциптілігімен танылды. С. Есқараевтың бойынан басшыға тән ерекшеліктерді байқап, өзіне жақын тартып, қолдағандардың бірі көрнекті партия басшысы Сұлтанбек Қожанов еді.

1924 жылдың күзінде Түркістан АКСР-ы құрамындағы қазақ (Сырдария және Жетісу) облыстарын Қазақ АКСР-на қосу жайлы шешім қабылданды. Көп кешікпей саяси хатшы Сұлтанбек Қожанов бастаған бір топ қазақ басшылары Ташкенттен Орынборға қоныс теуіп, қызметтерін бастап кетті. С. Есқараевқа Қазақ Республикасының Ішкі істер комиссариатын басқару жүктелді. Әсіресе, Қазақстанның жаңа астанасы Ақмешітке (Қызылордаға) көшу тұсында Сыр өңірін жақсы білетін С. Есқараев мемлекеттік жұмыс комитеттерінің құрамына еніп, қаланы тәртіпке келтіру мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мол еңбек сіңірді. 1925 жылдың сәуірінде өткен Жалпықазақтық Кеңестердің V съезінде жаңғыртылған үкімет құрамында С. Есқараев Ішкі істер комиссары қызметіне тағы да бекітілді.

1925 жылдың күзінен Ф.И. Голощекин Қазақстанға келісімен үкімет құрамында терең тәжірибеден өтіп, басшылық қызметте қалыптасып үлгерген ұлттық қайраткерлердің арасында саяси жікшілдікті өрістетіп, бір-біріне қарсы айдап салудың айла-шарғыларын шебер қолданды. Ең әуелі өзіне қарсы тұрар тегеуіріні күшті көрнекті тұлғалар Сұлтанбек Қожановты, Смағұл

Сәдуақасов пен Жалау Мыңбаевтарды қызметінен кетіруге күш салып бақты. Мәселен, С.Қожанов Мәскеуге БК(б)П Орталық Комитетінің аппаратына Ұлт республикалары мен облыстары бойынша жауапты нұсқаушы қызметіне жіберілген соң, келесі кезекте олардың жақтастарын тазарту науқаны жаппай өріс алды. 1927 жылы Есқараев та (1924 жылдан) С. Қожановтың саяси бағытын қолдаушылардың бірі болғандығын мойындап, қызметінен кетуге мәжбүр болыпты. Голощекиннің тұсында Қазақстанда елдің мақсат-мүддесі жолында толыққанды қызмет ете алмайтынына көзі жетті. Лауазымнан төмендетілген С. Есқараев әуелі 1928 жылдың қаңтарынан 1929 жылдың желтоқсан аралығында Өлкелік милицияларды даярлайтын мектептің бастығы болады да, 1930 жылы 8 айлық даярлық курсына оқыған соң, Мәскеудің Жоспарлау Академиясының энергетика бөліміне оқуға түскен. 1932-33 жылдар Қазақстанның тарихындағы қаралы кезең. Голощекиндік жауыз саясаттың нәтижесінде қазақ шаруашылығы толығымен құлдырап, 2 миллионнан астам қазақтар аштықтан қырылды. 1933 наурызында Голощекиннің қателіктері партия тарапынан мойындалып, ол Қазақстаннан кетірілісімен орнына қазақтар “Мырзаян” атап кеткен Л.И. Мирзоян бірінші хатшы болып келгенде бұрынғы іскер басшылардың көпшілігі қайтадан қызметке тартыла бастады. 1933 жылдың маусымында С. Есқараев Қазақстанға қайта оралысымен, дәрежесіне сай 25 шілдеде Қарағанды облыстық атқару комитетінің төрағасы болып тағайындалған еді...

Дербес прокуратура құру жолында

1933 жылдың қаңтарында Қазақстан Республикасының Әділет халық комиссариаты құрамында прокуратура басқармасын құрып, республика прокуроры міндетін Әділет халық комиссарының бірінші орынбасарына жүктеу әрі құрылымы мен құзырын өзгерту шаралары оң нәтижесін бере алған жоқ. Көптеген мәселелер өз шешімін таппай, қордалана берді. Атап айтқанда, орталық аппаратты мамандармен жасақтау бар-жоғы 60 пайызға ғана қамтамасыз етілді. Тіпті бірқатар аудандарда прокуратура органдары құрылмаған болатын. Бір жағынан 1935 жылдың ортасында босаған республика прокурорының тікелей басшылық жасайтын қызмет орнына ешкім ұсынылмай ол мүлдем ескерусіз қалды.

1936 жылдың қаңтарында Қазақстан прокуратурасындағы қалыптасқан осы жайттарды баяндап Кеңестер Одағының прокуроры А. Вышинскийдің атына Республика прокурорының орынбасары қызметін атқарушы М.П. Овощников хат жазды. Оның баса назар аударған мәселесі партиялық тазалау науқаны барысында еріксіз қызметтерінен кетірілген бес прокурордың орнына орталықтан тәжірибелі, білімді мамандар алдырту және жарты жылдан бері орны бос тұрған республика прокурорын тағайындау еді. Орын алған ахуалға орталықтағылар аса алаңдаушылық білдіріп, Қазақ өлкелік партия комитетіне арнайы тапсырма берген еді. Сол жылдың 7 ақпанында аталған мәселе Қазөлкекомның төралқа мәжілісінде жедел қаралып, Әділет халық комиссары мен Республика прокуроры міндетін қайта біріктіріп бір қолға беру жөнінде шешім қабылдайды да, оған басшылық студі Сүлеймен Есқараевқа жүктейді. Бұл міндетке Өлкелік партия комитетінің С. Есқараевты таңдауында үлкен мән бар. Ол ұзақ жылдар Қазақстанның Ішкі істер комиссариатын басқарған. Мәскеуде білімін жетілдірген соң 1933 жылдан Қарағанды облыстық атқару комитетінің төрағасы болды. Тәжірибелі, табанды, талапшыл азаматтың қасиеттерін Л.И. Мирзоянның өзі айрықша бағалаған болу керек.

1936 жылдың ақпанынан Әділет халық комиссары және Республика прокуроры міндетіне кіріскен тұстан-ақ С. Есқараев ең әуелі республикалық аппараттың, жергілікті сот, прокуратура органдарының ахуалымен мұқият танысады. Тексеру барысында байқалған кемшіліктерді жою шараларын белгілейді. Әсіресе айрықша көңіл бөлгені сот, прокуратура органдарын жергілікті партия органдарының ықпалынан шығару, білікті мамандармен толықтыру мәселелеріне ерекше күш жұмсайды.

1936 жылдың 6 сәуірінде С. Есқараев қызмет бабымен Мәскеуге жол жүріп кетті. 17 сәуірде оның РСФСР Әділет халық комиссариатының кеңесіне Қазақстандағы әділет саласында, әсіресе, прокуратурадағы орын алған кемшіліктерді терең талдаған баяндамасы тыңдалып, талқыға түсті. Соңында баяндама негізінде кеңес 19 баптан тұратын қаулы қабылдаған. РСФСР Әділет халық комиссары В.Крыленко қол қойып бекіткен жүзеге асырылуы тиіс бұл шаралардың кез-келгені еліміздегі құқық қорғау органдарының жағдайын тұрақтандырып, жақсартуға бағытталған көкейкесті мәселелер еді. Мәселен, сот прокуратура саласына жоғары білімді мамандар даярлайтын оқу орындарын ашу, олардың материалдық-техникалық базасын нығайтуға қаржы бөлу, Әділет комиссары және республика прокурорының рұқсатынсыз жергілікті прокурорларды, сот төрағалары, әділқазыларды қызметінен ауыстырмау, оларды қажетті көліктермен (облыс, аудан прокурорларына қызмет бабында мінілетін жеңіл машина бөлу), қажетті қаржымен қамтамасыз мәселелеріне айрықша назар аударылды.

Прокуратура қызметін ұйымдастыру барысында тік мінезді С. Есқараев аяқтан шалушы, қаралауға бейім тұратын шолақ белсенділерге қарсы тойтарыс беріп отырды. Мысалы, Мәскеуден тексеріспен келген Орталық Компартия өкілі Сахаровқа: “...Сіздің хатыңызда көрсетілген кейбір басшылардың партиялық тәртібін қадағалау менің (прокурордың – Б.Қ.) құзырымдағы іс емес. Ал сот, прокуратура кадрларына келсек, олардың түгелдей дерлік біздің ойлағанымыздай бола бермейтіндігін Сіз де, әсіресе, жолдас Тәтімов те жақсы білетін болар” – деп батыл жауап беруі соның дәлелі болса керек [3]. Яғни С.Есқараев партия мен үкімет тарапынан прокуратура қызметкерлерін саяси тұрғыдан айыптау ісіне мүлде қарсы болған заң қызметіндегі басшы болды.

С. Есқараев прокуратура құрылысындағы кадр тапшылығын шешу шараларының бірі ретінде Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Қарағанды облыстарында ашылғалы жатқан ұлттық құқықтық мектептердің құрылысын (жатақхана, асхана, қызметкерлерге пәтерлер салдыруды) үзбей қадағалап, қамқорлық жасады. Ресейдің Қазан қаласындағы заң институтына ұлттық кадрлар даярлайтын оқуға 50 орын беру жөнінде келісім жасалды. Комиссариаттың ғимаратын қайта салдыртуды қолға алып, қаржы бөліртті.

Қызмет барысында оған жала жауып, орталыққа домалақ арыздар жазғандар да табылды. Күрмеуі қиын қысқа жіп байлауға келмей әбден қиналып жатқанда жасалған мұндай әділетсіз сорақылықтарға қатты күйінген комиссар әрі прокурор 1936 жылдың 26 мамырында РСФСР Әділет комиссары В.Крыленкоға қаймықпастан былай деп жазыпты: “Сіздің уәдеңіз бойынша 25 сәуірге дейін жіберілуге тиісті қаржы әлі аударылған жоқ. Оның сырын мен енді білдім... Егер өсек-аяңға ерген болсаңыз, онда менің атыма кір келтіргеніңіз. Айтпайын-ақ деп едім, бірақ Сіздің осылайша асығыс ұйғарым жасауыңыз мені ренжітті. Дегенмен, Сізді тағы да сендіргім келеді. Прокуратура, сот кадрларының ауыр жағдайы мені де ерекше толғандырып отыр. Сондықтан оларға тиесілі ақшаның соқыр тиынын да өзіме пайдаланбаймын” – деп ренішін білдірген [4]. Бұл өз ісіне жан-тәнімен берілген, жалтақтауға негізі жоқ қызметтегі кіршіксіз таза азаматтың сөзі. Тіпті 1937-38 жылдардағы Сталиндік террордың құқықтық концепциясын жасаған Әділет комиссары Н.Крыленко, КСРО-дағы ірі саяси сот процестерін ұйымдастырып айыптаушысы болған прокурор А.Я. Вышинскийлермен өзін тең ұстай білгендігін көріп отырмыз.

1936 жылдың күзінде Қазақстан Республикасының Әділет комиссариатынан ажыратылған дербес прокуратура құрылымын құру ісі қолға алынғанда, ол тағы да С. Есқараевқа жүктелді. Жұмыстың қыр-сырына әбден қаныққан қайраткер жаңа міндетіне ерекше күш-жігермен кірісті.

Қазақстанның дербес прокуратурасының штаттық кестесін жасап, мамандармен жасақтау, материалдық-техникалық базасын нығайту, атқарар құзырын нақтылау шараларының барлығы Сүлеймен Есқараевтың ұйымдастырушылық қабілеті, батылдығы, керек десеңіз зор беделі негізінде қысқа мерзімде жүзеге асырылды. Бір ғана мысал, сол кездегі РСФСР прокуроры А.Я.

Вышинскийдің өзі С. Есқараевты қорғап, Қазөлкеком басшысы Л.И. Мирзоянға жазған хаты Сүлеймен Есқараевтың прокурорлық қызметіне берілген баға іспеттес. Хаттың мәтінін сол күйінде өзгертпестен беріп отырмыз:

Секретарю Крайкома ВКП(б) Казахстана тов. Мирзояну.

Мною получена копия письма на Ваше имя Прокурора КАССР т. Есқараева. Он сообщает о таких фактах, мимо которых нельзя пройти и наличие которых свидетельствует о крайне ненормальном положении органов прокуратуры и суда в Казахстане.

Я глубоко убежден, что Вы по должному расцените эти факты и горячо станете на защиту интересов суда и прокуратуры. Я думаю, что Вы извините тов. Есқараеву резкость выражений, допущенных им в этом письме, хорошо понимая, что это резкость продиктована болью за положение органов Прокуратуры.

Очень прошу Вас, дорогой тов. Мирзоян, принять меры помощи. При встрече в Москве, если вы помните, я Вам со своей стороны обещал помочь прокуратуре людьми. Я постараюсь это обещание сдержать, как ни тяжело у нас обстоит дело с кадрами. Но нужно заранее иметь в виду, что при тех условиях, какие описывает т.Есқараев, никакие работники в Казахстане не удержатся и работы органов прокуратуры мы не улучшим.

Надеюсь на Вашу помощь и прошу о ней, зная Ваше расположение и желание поднять прокурорскую работу на должную высоту.

С коммунистическим приветом – А.Я. Вышинский [5].

Деректерден білуімізше, С. Есқараев республика прокуратурасының жанұясымен қонақ үйлерде тұрып жатқан жауапты қызметкерлеріне тұрғын үй бөлуді, әрі бір ғимаратта қысылып қалған Жоғарғы Сот, Әділет комиссариатынан прокуратураны жеке шығарып, оған жаңа ғимарат бөлуді Халком кеңесінің төрағасынан да, Қазақстан Компартиясының бірінші хатшысынан да әлденеше рет талап еткен. Және бір мысал, жергілікті жердегі партия хатшыларының шексіз билігіне, олардың прокуратураны қолбала қылып ұстауға ұмтылған заңсыз әрекеттеріне қарсы шығып, тосқауыл қоюды жоғарылар тарапынан талап еткен де С. Есқараев болатын. Оны Әділет комиссары Оразғали Бораев пен Республика прокуроры Сүлеймен Есқараевтың облыстық прокурорлар мен облыстық соттардың төрағаларына жолдаған мына бір хатынан-ақ байқауға болады: “За последние годы имели место ряд случаев арестов, обысков и возбуждения уголовных преследований на народных судей и членов областных судов без предварительной на то санкции Прокурора Республики и Наркома юстиции КазССР.

Вопреки Постановлению ВЦИК и СНК РСФСР от 16 ноября 1922 года запрещающего каким бы то ни было органам производить арест и обыск нарсудей и членов облсуда без предварительного разрешения Прокурора Республики и Народного комиссара юстиции, имели место следующие конкурентные случаи нарушения указанного выше постановления:

1. По Алма-Атинской области, в связи с проверкой партдокументов, органами следствия без предварительного на то разрешения был арестован в 1936 году народный судья Аксуского района т. Аргамбаев. О возбуждении на него дела и его аресте никому сообщено не было.

Алма-Атинскому облсуду об этом стало известно лишь через полтора месяца. Суд в течении 1,5 месяца был закрыт на замок.

2. По той же области, об аресте народного судьи Балхашского района стало известно через Алма-Атинский облсуд лишь только по его заявлению, написанному после ареста в тюрьме.

3. По Карагандинской области, о привлечении к уголовной ответственности члена Карагандинского областного суда Абдукаримовой стало известно лишь после прекращения дела...” [6]. Осылай тізіліп кете беретін өрескел заң бұзушылықты мысалға келтіре отырып, Әділет халық комиссары мен Республика прокуроры құжатта алдағы уақытта мұндай

кемшіліктерге жол бермеу үшін нақты ұсыныстар жасады. Сот және прокуратура қызметкерлерін жауапқа тартудың және олардың ісін қараудың жаңа тәртібін белгілейді. Ақиқаты бұл заңдылықтың сақталуын қадағалайтын органдардың басшылары өз қызметтерін адал орындауға ұмтылған әрекеттері еді. Қылышынан қаны тамып жеке биліктің қаһары төгіліп тұрған сәтте қауіпті сезе тұра шырқыраған шындықты айтудан тайсалмаған оның осы ерлігін қалайша бағаламасқа?! Жергілікті жерде орын алған бұл бассыздықтар Халком кеңесіне, Қазөлкекомға, ақыр аяғы прокурор А.Я.Вышинскийге дейін баяндалып отырған. Сүлеймен Есқараевтың заңсыздық әрекеттерге қатысты мәселелерге өзіндік ой-пікір айтып, жеке көзқарастарын ашық жариялауы, әрине, жоғарыдағыларға ұнай қоймағаны анық. 1937 жылдың екінші жартысынан бастап елде жаппай жазалау өріс алған тұста С. Есқараев саясатқа сәйкес ыңғай таныта қойған жоқ. Керісінше үзілді-кесілді наразылық білдіруімен ерекше көзге түскен еді. Қызметтегі адалдық пен тазалық күшіне мінген тоталитарлық жүйенің озбыр саясатымен мүлдем үйлеспейтін еді.

Зобалаң күндер...

С. Есқараевтың бар еңбегін жоққа шығарып, оның жеке басын ашықтан-ашық айыптау науқаны 1937 наурыз айынан кейін (Лениннің серіктері Н.И. Бухарин, А.И. Рыковты және т.б. айыптап, қамауға алғаннан соң) басталды. Сол жылы 21 наурызда прокуратура тергеу қызметкерлерінің өткен активінде прокурор С. Есқараевтың баяндамасы тыңдалып, талқылау барысында қызметіне теріс баға берілді. Алайда бұл айыптаулар оның Қазақстан Халком Кеңесінің төрағасы орынбасары қызметіне, Қазөлкеком бюро мүшелігіне өтіп, лауазымының көтерілуіне кедергі болған жоқ. Ол жөнінде “Казахстанская правда” газеті 1937 жылы 22 қыркүйегінде (№21) былай деп жазды:

“В дни I партийного съезда органы НКВД арестовали (Овощникова) заместителя Ескараева, и все же руководители съезда выдвинули кандидатуру Ескараева в члены ЦК КП(б) Казахстана. Тут же на пленуме ЦК его избрали в бюро, и вскоре он оказался на посту 1-го заместителя председателя СНК Казахстана.

Коммунисты республиканской Прокуратуры, после перехода Ескараева на новую работу, стали понемногу приоткрывать завесу над преступными делами бывшего прокурора республики и его ставленников. Часть компрометирующих Ескараева материалов случайно попала к приехавшему из Москвы следователю по важнейшим делам Прокуратуры СССР. Узнав об этом, Ескараев обратился за защитой в ЦК КП(б) Казахстана и не ошибся в адресе. Он нашел здесь активную поддержку. Второй секретарь ЦК Нурпеисов, защищая врага Ескараева, вызвал к себе московского следователя и предложил ему ... в 24 часа покинуть пределы Казахстана. Своевременному разоблачению буржуазных националистов сильно помешала политическая бесхребетность, беззубость печати Казахстана. ЦК КП(б) Казахстана систематически приучает редакторов газеты к сглаживанию острых углов, к подхалимству и угодничеству.

Подобное положение с самокритикой в Казахстане мешает разоблачить врагов, пробравшихся к руководству.

К. Пухов”.

1937 жылдың 22 қыркүйегінде “Правда” газетінде “Буржуазиялық ұлтшылдардың жетегінде” атты мақаланың жариялануына орай Қазақстан Компартиясының бюросының қабылдаған қарарынан үзінді келтірілдік:

“БК(б)П ОК акпан-наурыз пленумынан соң Сталин жолдастың нұсқауымен партия ұйымдары және ҚК(б)П Орталық Комитеті бірқатар контрреволюциялық, буржуазиялық, ұлтшылдық ұяларды талқандады, атап айтқанда, Қарқаралыда, Ақмолада, Ащысайда, Шымкентте т.б. Бұл контрреволюциялық ұялардың әшкереленуі партия ұйымдары және НКВД органдарына енген Ұ. Құлымбетов, Ж. Сәдуақасов, І. Құрамысов, С. Есқараев секілді ұлтшыл фашистерді әшкерелеуге мүмкіндік берді” [7].

1937 жылы 20 қазанда Қазақ ССР прокурорының орынбасары Покровскийдің Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне жазбаша мәлімдемесінен: “...ҚАКСР прокурорының орынбасары Овощников республика прокуратурасы басшылығына келген ұлтшыл-фашист Есқараевпен тығыз қарым-қатынаста болды. Оған бүлдіру әрекеттерін жүзеге асыруға көмек берді” – дей отырып, Есқараевтың орынбасарларының бірі Бекарыстановқа да күйе жаққан (кейін Бекарыстанов та халық жауы ретінде қамалған).

Сүлеймен Есқараев Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының бірінші орынбасары болып тұрғанда 1937 жылы тамыздың басында ұсталған. 1937 жылы 4 тамызда басталған №11020 үш томдық тергеу ісі сол жылдың соңында аяқталады. Кезінде Әділет халық комиссары – Республика прокуроры, Ішкі істер халық комиссары және Қазақстанның дербес прокуратурасының негізін қалаушы, қамалған сәтте жоғары лауазымдағы Қазақстанның үкіметі басшыларының бірі болған Сүлеймен Есқараевқа РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-2, 8, 11 баптарының негізінде айып тағылған. Есіл азамат жеті ай бойы азапты тар қапаста өткізеді. КСРО Жоғары Сотының Әскери алқасы өз үкімімен Сүлеймен Есқараевты 1938 жылы 25 ақпан күні ату жазасына кесті, сот мәжілісінің 15 сағат 20 минутта басталып, 15 сағат 40 минутта жабылғаны жайындағы құжат үш томдық істің соңында тігулі.

Тарихтың ақтаңдақтары аталатын зұлмат жылдар осындай зауалымен әйгілі. Кейін әділдік салтанат құрды, саяси қуғын-сүргін құрбандары ақталды, жазықсыз жапа шеккен еңбегі елеулі қайраткерлердің есімдерін ел қастерлеуде. Ұлтына қызмет жасау жолында өмірін сарп еткен өнегелі азаматтардың бірі, 1936 жылы Әділет халық комиссариатынан прокуратура өз алдына бөлініп шыққанда Қазақстанның дербес прокуратурасын құрып, басқарған бірінші прокуроры Сүлеймен Есқараев еді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. “Советская Степь” – 1926. –29 сентябрь (№222); –12-октябрь (№256).
2. ҚРПМ., 141-қор, 1-тізім, 11537-іс, 255-п.
3. ҚРОММ., 2014-қ., 1-т., 14-іс, 99-п.
4. Бұл да сонда, 13-іс, 33-п.
5. ҚРОММ., 2014-қ., 1-т., 13-іс, 22 – п.
6. Бұл да сонда, 1380-қ., 1-т., 272-іс, 81-84-п.п.
7. Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов. – Алматы, 1998. – С.103.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 342.4:321.3(=1.574)

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ ЖАЙЛЫ

Қалиев Ж.Н.

Мемлекет тарихы институты, (Астана қ-сы, Қазақстан) Ғылыми-ақпарат бөлімінің басшысы,
 педагогика ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі мен ҚР Президенті Н. Назарбаевтың айрықша еңбегінің арқасында елімізде этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі қалыптасқаны жайлы айтылады. Қазақстан халқы Ассамблеясының институционалдық құрылымы нығайып, қоғамды ұйыстырушы әлеуеті толысты, ол халық дипломатиясының маңызды күретаырына айналды. Бүгінде Ассамблея ел Президенті Төрағалық ететін Конституциялық орган болып табылады. Бұл оның ерекше мәртебесін айқындайды.

Түйін сөздер: халық, этнос, конфессия, ұлт, толеранттылық, ассамблея, парламент, заң, диалог, доктрина, сессия, тәуелсіздік, декларация, саясат, тәжірибе, қасиет, бірлік

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА

Калиев Ж.Н.

Институт истории государства (г. Астана, Казахстан) Руководитель Научно-информационного отдела, кандидат педагогических наук

Аннотация. В республике укрепилась институциональная структура Ассамблеи народа Казахстана, ее объединяющий потенциал, она стала важным инструментом народной дипломатией. Сегодня Ассамблея является Конституционным органом, где председательство осуществляет Президент страны, определяя его особый статус.

Ключевые слова: народ, этнос, конфессия, нация, толерантность, ассамблея, парламент, закон, диалог, доктрина, сессия, независимость, декларация, политика, практика, качество, единство

ABOUT THE ACTIVITIES OF THE ASSEMBLY OF PEOPLE OF KAZAKHSTAN

Kaliev Zh.N.

Institute of state history (Astana, Kazakhstan) Head of the scientific and Information Department, candidate of Pedagogical Sciences

Abstract. The Assembly of the People of Kazakhstan plays an important role in the formation of a unique model of social unity. President issued a decree on the establishment of the Assembly of the People of Kazakhstan granting it the status of the presidential consultative body. The First President of Kazakhstan - Leader of the Nation has the lifelong right to lead the Assembly of the People of Kazakhstan.

Keywords: people, ethnicity, denomination, nation, tolerance, Assembly, Parliament, Law, dialogue, doctrine, session, independence, declaration, politics, practice, virtue, unity

Кіріспе

Қазақ халқы қашан да болсын елдікке, соның ішінде ел бірлігінің тұрақты болуына аса мән берген. Ата-бабамыз: «Бірлік бар жерде тірлік бар» деп ынтымаққа шақырып қана қоймай, «Бірліксіз ел тозады, бірлікті ел озады» дегенді де ескертеді. Ғасырлар бойы жалғастығын тауып келе жатқан қазақ халқындағы осы бір қасиетті үдеріс бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның дамуының басты қағидасына айналды. Ол – Қазақ елі тәуелсіздігінің мәңгі мұқалмастығының негізі дер едік. Кезінде Кеңес Одағы құрамында болған республикалардың бірқатарында орын алған ұлтаралық қарама-қайшылықтар негізінде туындаған жанжалдардан біздің еліміз аман өтті.

Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарында еліміздің кейбір аймақтарында бірқатар этносаралық шиеленісті жағдайлар туындағаны мәлім. Этносаралық сипаттағы қайшылықты сол кездегі ішкі саяси жағдайға қауіп төндірген жеке оқиға еді десек те, дер кезінде мемлекет тарапынан тиісті іс-шаралар жүргізілмегенде соңы неге апарып соғатыны белгісіз еді. Ендеше Қазақ елінің шаңырағын шайқалтуға бағытталған осындай жәйсіздіктердің тамырының терең жаймауының басты себебі – қазақ ұлтының ақылға тоқтамдығы, кең пейілділігі мен шыдамдылығында жатыр. Елімізді мекен ететін этнос өкілдері қазақ халқының осы бір тамаша қасиеттерін тереңнен түйсініп, аса жоғары бағалайды.

Қазақ елі тәуелсіз даму жолына түскеннен бері адам құқығын қорғау саласында Жалпыға ортақ адам құқығы жөніндегі Декларация мен басқа да құжаттар бойынша бекітілген халықаралық заңнамаларда берік екендігін дәлелдеп келеді. Ата заңымыз – Конституциямыздың 8-бабында: «Қазақ ұлтының және Қазақстанда тұратын басқа ұлттар өкілдерінің мәдениетін, дәстүр-салтын, тілін қайта түлетіп, дамыту, ұлттық қадір-қасиетін нығайту мемлекеттің аса маңызды міндеттерінің бірі болып табылады», - деп көрсетілген [1, 3 б.].

Қазіргі уақытта, Елбасымыз өзі бас болып жүргізіп отырған салиқалы саясатының арқасында тәуелсіз елімізде сенімі мен көзқарасы әралуан сан ұлт пен ұлыстың, мақсат-мүдделері ортақ, тату-тәтті, береке бірлікте өмір сүруде. Сондықтан болар, елдегі этникалық үйлесімділікті әлемнің жетекші мемлекеттері жоғары бағалап, әрі тәжірибе алар алаңға айналдырып отыр.

Бүгінде Қазақстан 130-дан астам этнос өкілдерінен тұратын 18 миллион халқы бар полиэтникалық мемлекет. Жалпы, көпэтносты Қазақстан Республикасында тарихи сын сағаттарда этносаралық келісімнің тұрақты болуы, ең алдымен, жергілікті халықтың ұлттық ерекшелігінен, яғни оның даналығы, кеңдігі деуге болар.

Қазақ халқының ғасырлар бойғы арманы – тәуелсіз ел болу еді. Бұл туралы Президент Н.Ә. Назарбаев «Тәуелсіздік – тарихтың сыйы немесе бүгінгі буынның меншігі емес. Ол – өткен бабалардың алдындағы қасиетті борыш және келешек ұрпақтың алдындағы зор жауапкершілік», - деген еді [2].

Сондықтан еліміз үшін тұрақтылық пен бейбітшілікті сақтаудың, этносаралық келісім мен татулықты дамытудың маңызы аса зор. Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарынан бастап-ақ Елбасының бастамасымен елімізде ұлтаралық қарым-қатынастарды реттеу, үйлестіру жұмыстарымен айналысатын арнайы ұйым құрудың жолдары алдын ала қарастырылды.

Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясын алғаш рет 1992 жылы Тәуелсіздіктің бірінші жылына арналған Қазақстан халқының бірінші форумында жариялады. Мұндай институтты құру қажеттілігі саяси тұрғыдан, сондай-ақ жаңадан құрылған, тәуелсіз, полиэтносты, поликонфессиялық мемлекеттің тұрақты дамуы тұрғысынан туындаған еді. Аталған бастама мәдениетаралық диалогты нығайтудың жаңа кезеңінің негізін қалап, этносаралық қатынастарды дамыту мәселелерін жоғары деңгейде шешуге мүмкіндік жасайтын әлемдік тәжірибедегі тың бағыт болып табылды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы - 1995 жылғы 1 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен Мемлекет басшысы жанындағы консультативтік-кеңесші орган

болып құрылды. Осы органға этномәдени бірлестіктер атымен мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының серіктестігі қағидаты негіз болды. Ассамблеяның басты міндеті этностар мүдделерін топтастыруды қамтамасыз ету, тиімді этносаралық қатынастарды жүргізу, этностық үдерістердің бірыңғай саяси, құқықтық, мәдени алаңын қалыптастыру болып айқындалды [3].

Қазақстан халқы Ассамблеясы дамуы барысында Н.Назарбаевтың этносаралық толеранттылық және қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі қалыптасты. Осы жылдар ішінде Қазақстан халқы Ассамблеясының институционалдық құрылымы нығайып, қоғамды ұйыстырушы әлеуеті толысты, ол халық дипломатиясының маңызды күретаымына айналды. Бүгінде Ассамблея ел Президенті Төрағалық ететін Конституциялық орган болып табылады. Бұл оның ерекше мәртебесін айқындайды.

Бүгінгі қоғамдағы түбегейлі өзгерістер халқымыздың ауыз бірлігін, белсенділігін, әр азаматтың жеке басының жауапкершілігін талап етеді. Қоғамдағы келісім мен бейбіт өмір, саяси тұрақтылық үшін жан аямай қызмет ету, өз Отанына, отбасына, елі мен жеріне деген сүйіспеншіліктен ғана туады.

Халық бірлігі, ұрпақ пен дәстүр сабақтастығы ұранымыз ортақ тарихымызға деген көзқарасымыз, өзге ұлт өкілдеріне деген құрметімізді келешек ұрпаққа жеткізу, насихаттау болып табылады.

2005 жылы Астанада Қазақстан халқы Ассамблеясының кезекті сессиясында Елбасы Құрбан айт пен Рождествоның алғашқы күндерін мерекелік демалыс күндері етіп жариялауды ұсынды [4]. Халық қызу қолдаған осы бір тарихи оқиғаны желтоқсан айының басында Мәжілістің бір топ депутаттары қолдап, жалпы отырысқа ұсынды. Онда «Мерекелер туралы» Заңға жедел өзгертулер мен толықтырулар енгізу жөнінде мәселе көтеріліп, кейін Парламентте қаралып, мерекелік демалыс күндері болып бекітілді. Бүгінде бұл діни мерекелер халқымыздың дәстүрлі мерекесіне айналып, жылда республикалық деңгейде аталып өтуде.

Қазақстан халқы Ассамблеясының құқықтық мәртебесінің артуына Елбасының қосқан үлесі зор. Мәселен, 2007 жылы 21 мамырда Қазақстан Республикасы Конституциясына енгізілген түзетулер бойынша Қазақстан Республикасы Парламент Мәжілісіне Ассамблеядан 9 депутат сайланды [5, 164 б.]. Ассамблеяның басты ерекшеліктерінің бірі этностық топ өкілдері мүдделерін жоғары заң шығару органында – ел Парламентінде білдіру болып табылады. Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлаған Парламент Мәжілісінің депутаттары, елдегі барлық этностардың мүддесін білдіреді. Ассамблеядан сайланған депутаттар заң шығарушылық процесіне белсенді қатысып, заң шығарушылық бастамашылық құқығын жиі пайдаланады. Этносаралық қатынастарға қатысты қабылданатын барлық заң жобалары депутаттардың тиісті сараптауынан өтеді.

2008 жылғы 20 қазанда Қазақстан Республикасының «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңына қол қойылды [6]. Осы заң этносаралық қатынастар саласындағы негізгі принциптерді айқындай отырып, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен оның құрылымдарының мәртебесін заң деңгейінде бекітті. Этносаралық қатынастар субъектілерінің жұмысының елімізде жүргізіліп келе жатқан саяси бағытпен үндес жаңа жүйесін қалыптастырды.

Заң Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыруға, қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге, мемлекеттік және қоғамның азаматтық институттарының этносаралық қатынастар саласындағы өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға бағытталған Қазақстан халқы Ассамблеясының жұмысын ұйымдастыру тәртібін айқындайды.

Заңға сәйкес Қазақстан халқы Ассамблеясы ол – заңды тұлға құрылмай, Қазақстан Республикасының Президенті құратын, мемлекеттік ұлттық саясатты әзірлеуге және іске асыруға ықпал ететін мекеме.

2010 жылы сәуірде азаматтық қоғам мен мемлекеттік институттардың, азаматтардың сындарлы ұсыныстарын жинақтаған Қазақстанның Ел Бірлігі Доктринасы қабылданды. Қазақстанның Ел Бірлігі Доктринасында «Жаңа тарихи кезеңде мемлекетіміз Қазақстанға өзінің асқақ есімін берген қазақ халқының алдында ұлтты ұйыстырудың алтын дінгегіне айналу жөнінде жаңа трих миссия тұр. Жаңа тарихи жағдайда қазақ халқының алдында тарихи парыз тұр» [7] деп, қазақ халқының тарихи миссиясы айқындалған. Қазақстанның Ел Бірлігі Доктринасы – халықтың, уақыт талабына сәйкес, бірігу қажеттігін түсінуіне негіз. Бұл – бізді қандай күш біріктіреді және біртұтас етеді - соны түсінудің тәсілі. Бұл – болашаққа бірігіп ұмтылудың серпіні.

Бүгінде республикада Қазақстан халқы Ассамблеясы ақпараттық ресурстармен толықтай қамтамасыз етілген, атап айтсақ, «Достық-Дружба» журналы (республикалық таралымы 5000 дана), «Менің елім» журналы (республикалық ғылыми-ақпараттық, көркем-публицистикалық, таралымы 2000 дана), ҚХА қызметі «Қазақстан» телеарнасындағы «Менің Қазақстаным (Мой Казахстан)» бағдарламасы арқылы насихатталады. Ассамблея Қазақстандағы этностардың бұқаралық-ақпарат құралдарына сүйенеді және журналистер клубы жұмыс істейді [5, 153 б.].

Әр жыл сайын Қазақстан этностарының тілдерінде бірнеше ондаған жаңа кітаптар жарық көреді. Жыл сайынғы халықтық мерекелер - Наурыз, 1 мамыр – Қазақстан халқының бірлігі мерекесі, Масленица, Сабантой дәстүрге айналды. Егер мемлекеттің қалыптасу кезеңінде басты міндет этносаралық төзімділік пен қоғамдық келісім негізінде қоғамды ұйыстыру болса, ел дамуының жаңа кезеңінде, стратегиялық басымдық ретінде, қоғамның барлық азаматтары мойындаған ортақ құндылықтар мен қағидаттар жүйесіне негізделген Ұлт Бірлігіне жету болып табылады.

Ел Президенті еліміздегі тіл мәселесіне ерекше көңіл бөліп келеді. Этносаралық қатынастар жүйесінде мемлекеттік тіл ел бірлігін қалыптастырудың маңызды факторы болып танылған. Сондықтан да Ассамблея қызметінде мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту маңызды орынға ие.

Сонымен қатар, Қазақстанда тұрып жатқан этнос тілдерін қолдаудың тиімді мемлекеттік жүйесі де жүзеге асырылады. Ұлттық мектептерде екітілді және көптілді оқытудың жобасы іске асырылуда. Жоба Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстары және Алматы қаласында 66 мектепті қамтыған (13 - өзбек тілінде 2 - тәжік тілінде 47 - ұйғыр тілінде). 50 қазақстандық театрлардың 9-ы аралас, 15-і орыс, 1-і корей, 1-і неміс, 1-і өзбек және 1-і ұйғыр тілінде жұмыс жасайды. 15 тілде 60 бұқаралық ақпарат құралдары жарыққа шығады, оның ішінде 34 газет және 26 этномәдени орталықтардың сайттары бар [5, 205 б.].

Ассамблея қызметі этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешіп келе жатқан ел ретінде Қазақстан Республикасының халықаралық беделінің өсуіне ықпал етуде. Бүгінде Н. Назарбаевтың этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісім үлгісі әлем назарын аударып отыр.

Қазақстан халқы Ассамблеясының сессияларындағы Елбасының баяндамалары мәтіндерінің аясында этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісім үлгісін құру жолындағы Қазақстанның негізгі белестерін шоли отырып, мыналарды бөліп айтуға болады:

Ассамблеяның үшінші сессиясында қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы, оның ішінде этносаралық, конфессияаралық үнқатысулардағы, демократиялық процестерді дамытуға бағытталған Елбасының идеялары қолдау тапты.

Бесінші сессияда Н.Ә. Назарбаев мемлекеттің ұлт саясатының өзекті қағидаларын тұжырымдады, оның құрамдас бөліктері мен басымдықтарын айқындады.

Жетінші сессия - қазақстандық патриотизм тақырыбының көкейтесті кезеңі болды.

Оныншы сессия - этносаралық келісімнің қазақстандық үлгісін құру ісін қорытындылады [8, 27 б.].

БҰҰ-ның бұрынғы Бас хатшысы Кофи Аннан Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметін сипаттай келе «Қазақстан халқы Ассамблеясы – бұл Біріккен Ұлттар Ұйымының бір елдегі үлгісі» деген тарихи бағасын берген болатын [9].

Ассамблеяның мақсаты қазақ халқының топтастырушы рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизм, Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығы негізінде қазақстандық азаматтық бірегейлікті және бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде Қазақстан Республикасында этносаралық келісімді қамтамасыз ету болып табылады.

Еліміздің барлық аймақтарында Достық үйлері өз жұмысын тиімді атқарып келеді, Мемлекет басшысының тапсырмасымен Астана қаласында – Бейбітшілік және келісім сарайы салынды. Мұнда жыл сайын Қазақстан халқы Ассамблеясының сессиялары, Әлемдік және дәстүрлі діндер съездері және өзге де маңызды іс-шаралар өтеді.

Қазақстан халқы Ассамблеясы өзінің құрылған кезінен бастап орасан біріктірушілік және зияткерлік әлеует жинақтап және халықтық дипломатия институты үлгісіне бейімделе отырып, ұзақ даму жолынан өтті. Еліміздегі 130-дан аса этностың басын біріктіретін бірегей құрылым тұрақтылықты сақтап, республиканың ілгерілей дамуы үшін маңызды рөл атқаруда. Қазақстан халқы Ассамблеясы бүкіл әлемге Қазақстанның этносаралық қатынастар саласында жүргізіп отырған саясатының табысты екенін паш етіп келеді.

Жалпы алғанда негізінен Ассамблея жұмысының арқасында біздің елімізде этносаралық және конфессияаралық келісімнің бірегей моделі, әрбір азамат этникалық және діни ерекшелігіне карамастан Конституцияда кепілдік берілген азаматтық құқықтары мен бостандықтарын толық пайдалана алатындай ерекше сенім, ынтымақ, өзара түсініктік ахуалы қалыптасты.

Республикада Қазақстанның барлық этностарының мәдениетін, тілін, дәстүрін дамыту үшін қажетті жағдайдың бәрі жасалған. Ассамблея қызметі Қазақстанның этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешетін ел ретіндегі халықаралық беделін арттыруға ықпал етеді. 2014 жылы 26 тамызда Британ іскер топтарының бастамасымен Лондон қаласында Қазақстанның бейбітшілік және келісім орталығы ашылды. Ашылу салтанатында Ұлыбритания Парламенті Палаталар қауымының депутаты, сэр Тони Болдри «Қазақстандық бейбітшілік пен келісім сабақтарын игеру қажеттілігін» атап өтті [10].

2015 жыл - Елбасы Жарлығымен «Қазақстан халқы Ассамблеясының жылы» болып жарияланды. Жалпы алғанда, ұлтаралық және дінаралық қарым-қатынастарды реттеп, үйлестіру мәселесінде өзіндік жаңа үлгіге ие болған, елімізде татулық пен бірлікті, ынтымақтастықты барынша нығайта түсуде ұйтқы болған – Қазақстан халқы Ассамблеясының үлесі айрықша.

Бүгінде еліміздің дін және мәдениеттер арасындағы сұхбатты қамтамасыз етудегі бірегей тәжірибесі әлемдік қауымдастық үшін ерекше қызығушылық тудырып отыр. Біздің этносаралық және конфессияаралық келісім үлгісі - бұл Қазақстанның жалпыәлемдік даму үдерісіне қосқан үлесі, өзара түсіністік пен сыйластық орнатудан, және де ғаламдық қауіпсіздікті қолдаудан көрініп отыр.

Қорыта айтқанда Қазақстанның мемлекеттілігі мен саяси тұрақтылығының басты тұғыры – этносаралық бейбітшілік пен келісім болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы: Қазақстан, 1993.
2. Н.Назарбаев. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі – Мәңгілік Елдің ұлы тарихы // Егемен Қазақстан. - 2014.
3. Қазақстан Республикасының Заңы. Қоғамдық бірлестіктер туралы: 1996 жылғы 31 мамырда қабылданды, № 3 // Қазақстан Республикасы Парламентінің ведомостары. – 1996. - № 8-9.
4. Н.Назарбаев. «Бейбітшілік, ұлтаралық келісім мен жасампаздықтың 10 жылы» Қазақстан халқы Ассамблеясының сессиясында жасаған Елбасының баяндамасы. – 2005.
5. Қазақстан халқы Ассамблеясы: жиырма жылдық тарих. – Алматы, «ҚАЗАқпарат», - 2015. – 342.
6. Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы: 2008 жылы 20 қазанда қабылданды // Егемен Қазақстан. – 2008.
7. Қазақстанның ел бірлігі доктринасы // <http://www.inform.kz/kaz/article/2263392>.
8. Нұрсұлтан Назарбаев: Бейбітшілік және қоғамдық келісім идеясы. - Астана: «Жасыл Орда», - 2014. - 282.
9. <http://www.inform.kz/rus/article/2185994/>.
10. В Лондоне открылся казахстанский Центр мира и согласия // <http://24.kz/ru/news/top-news/item/22747-v-londone-otkrylsya-kazakhstanskij-tsentr-mira-i-soglasija/>.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ БАЛА ТУУ, ТӘРБИЕЛЕУ ҮРДІСІНДЕГІ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ (Орталық Азия қазақтары материалдары бойынша)

Қалшабаева Б.К.¹, Қатият Қ.²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) тарих ғылымдарының докторы, профессор міндетін атқарушы

E-mail: : kalshabaeva_b@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) ғылыми жоба орындаушысы

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан мен түбі бір Орта Азия халықтарының бала туу, тәрбиелеу үрдісінде кездесетін діни наным-сенімдер мен ырым-тиымдар жөнінде жан-жақты талданған. Қазақтар мен Орта Азия халықтарының ырым-жырымдар жүйесі мен жөн-жоралғылары таразыға салынып, олардың ұқсастығы мен айырмашылығы зерделенген. Мақаланы жазу барысында көптеген ғылыми еңбектер мен этнографиялық экспедициядан жинақталған аса құнды материалдар қолданылды.

Түйін сөздер: діни наным-сенімдер, қазақ отбасы, Х. Аргынбаев, Орта Азия елдері

РЕЛИГИОЗНЫЕ ОБЫЧАИ, ОБРЯДЫ И ВЕРОВАНИЯ КАЗАХОВ ПРИ РОЖДЕНИИ И ВОСПИТАНИИ РЕБЕНКА (по материалам казахов Центральной Азии)

Калшабаева Б.К.¹, Катият К.²

¹КазНУ им. аль-Фараби (Казахстан, Алматы), доктор исторических наук, исполняющий обязанности профессора

E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

²КазНУ им. аль-Фараби (Казахстан, Алматы), исполнитель проекта

Аннотация. В статье рассматриваются религиозные обычаи, обряды и верования, связанные с рождением и воспитанием детей народов Казахстана и Средней Азии. В статье авторы проанализировали обычаи, обряды казахов и народов Средней Азии, выявили схожесть и особенности традиционной культуры. В процессе написании статьи были использованы многочисленные научные труды разных времен и ценные материалы, собранные в результате этнографических экспедиций.

Ключевые слова: религиозные обычаи, казахская семья, Х. Аргынбаев, страны Средней Азии

RELIGIOUS CUSTOMS, RITES AND BELIEFS OF KAZAKHS AT BIRTH AND UPBRINGING OF A CHILD (based on the materials of the Kazakhs of Central Asia)

Kalshabayeva B.K.¹, Katiyat K.²

¹Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan) doctor of Historical Sciences, acting professor

E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan) scientific project performer

Abstract. This article gives details about religious customs, beliefs and prohibitions connecting with the birth and upbringing of children in Kazakhstan and Central Asia. The customs of the Kazakhs and people of the Central Asia have been thoroughly tested, and their similarities and different sides have been written. During the writing process of this article, there have been used various scientific facts and ethnographic works that were taken from valuable materials.

Keywords: religious customs, Kazakh family, H. Argynbayev, Central Asian countries

Кіріспе

Дүниеге сәби келу-отбасының зор бақыты. Сондықтан да қай халық болмасын әйел адамның екі қабат болуынан бастап, бала туылғанға дейінгі кезеңнің өзіне тән, ежелден келе жатқан әдет-ғұрыптары, салт-санасы, жөн-жоралғы, наным – сенімдері бар. Сонымен бірге екі жастың бас қосып, отбасын құрғаннан кейінгі жұбайлық өмірінің жарасып кетуі, ең алдымен баланың тууылуына және ұрпақ өрбуімен етене байланысты. Қазақ халқында бала алғаш пайда болғаннан туу, өсу, азамат болып ержеткенге дейінгі кезеңді қамтитын, сан жылдар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлер бар. Жалпы қазақтар мен Орталық Азия халықтарының бала туу және тәрбиелеуге байланысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің мазмұны ұқсас болып келеді. Дегенмен де қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің қаймағы бұзылмай сақталғаны да, бөгде ұлт өкілдері мәдениетінің ықпалымен енген ерекшеліктері де жеткілікті.

Қазақ халқы жаңа шаңырақ көтерген екі жастың бала көріп, ұрпақ жалғастыруына үлкен мән берген. Сондықтан да бір - бірімен құдаласарда ең алдымен сол құда болатын жақтың әлеуметтік жағдайына, яғни олардың тума-туысқандарының көптігіне баса назар аударатын болған. Қазақ ертеден «балалы үй базар, баласыз үй қу мазар» деп бекерден айтпаған. Соған байланысты келін алғаш босаға аттаған күннен бастап, үбірлі-шүбірлі болсын деген ақ ниетпен әртүрлі халық арасындағы ырым-жырымдарды ұстанған. Мәселен, жаңа түскен жас келіннің алдына бала отырғызып, ертерек бала көтерсін деп ырымдаған немесе «ұл бала тусын» деп алғаш сойылған малдың ұлтабарын жегізетін болған. Өзбекстандағы қазақтарда жастардың бірінші төсегіне алғашқысы ұл болсын десе ұл, қызды қаласа, қыз баланы аунатып алатын болған. Ал, Түркменстан мен Қарақалпақстандағы қазақтарда қыз жеңгелері келін қуыршақ жасап, жас нәрестені орамалға орап, жігіт жағына сататын болған [1, 294 б.]. Бұл да екі жасқа нәресте тілеу ұғымынан туған. Сондай-ақ аяғы ауыр жас келіндерге жаңадан сойылған малдың ұлтабарын жегізу ырымы да жас келін ұлды болсын деген мақсаттан туындаған [2, 254 б.] Ол ауылдық жерлерде тұратын қазақтарда әлі күнге дейін сақталған.

1. Бала көтеру барысында жасалатын әдет-ғұрыптар

Жас келіннің жүктілігін сезген күннен-ақ оған бар мейірім мен қамқорлық жасалып, күтімге алынады. Қазақ халқы алғашқы баланың бойға біткенінен дүниеге келгенге дейінгі сәтіне көп мән берген. Себебі, «алғашқы бала аман-есен дүниеге келсе, келесі туылатын балалар да аман болады» делінеді. Осыған байланысты Түркіменстандағы қазақтар да «келін жүкті болғаннан бастап, жерік асының бәрін тауып беріп, жас ананың көбірек ұйықтап, дем алуына жағдай жасаймыз әрі оған үлкен мән береміз», - дейді [3]. Жалпы қазақтар жас келінді түн қараңғысында жалаңбас далаға шығармау, кешке суға жалғыз жібермеу, өлік шыққан үйге барғызбау, т.с.с. жағдайларға тиым салады. Егер үйде ері жоқ болса, бір өзін үйге қондырмай, қайынсіңілісі немесе енесі жатады. Қазақ арасында жалпы аяғы ауыр әйелдерге жын-шайтан, пері, албастылар үйір болады деген ұғым бар. Бұлардың қастандығынан іштегі нәрестеге зақым келуі мүмкін делінеді. Белгілі этнограф Х. Арғынбаев өз еңбегінде «жоғарыда көрсетілген қауіп қатерден сақтандыру үшін жас келіннің отауына әр түрлі қару-жарақ, қамшы, балта, қасқырдың аузы, бүркіттің тұмсықтарын іліп қояды», - деп көрсетеді [4, 87 б.]. Мұндай көріністер Орта Азия қазақтарында да кездеседі.

Жоғарыда көрсетілген заттардан басқа әсіресе Өзбекстандағы қазақтар әдіраспан шөбімен аластауды жиі пайдаланады, тіпті осы шөпті келін бөлмесіне іліп қояды. Бұл ырымдардың шығу тегі әріде болғанымен, мағынасы жоғарыда айтылғандай, жын-шайтандарды қуу және әдіраспан иіскеген адамға ауру көп үйір болмайды деген мақсатта туындаған. Аумақта тек қазақтар ғана емес, басқа да туысқан халықтардың барлығы да молдаға дұға оқытып, бойтұмар (оны көбіне «доға» деп атайды) тұз, бұрыш, әдіраспан шөбі салынған, үш бұрыш етіп тігілген тағыншықтар, көзмоншақ, т.б. тағынады. Көзмоншақты тақ сан 5, не 7 етіп тағынса, молдаға оқытылған дұға үшбұрышты етіліп тігіліп, оған тұз, бұрыш, әдіраспан шөбі, ал кейде құран сөзі жазылған қағаз салынады [1, 295б.]. Бұлардың барлығы жас келінді тіл-көзден, бөле-желеден сақтайды деген сенім қалыптасқан.

Сондай-ақ, Түркменстан және Қарақалпақстан қазақтары арасынан жиналған материалдарға сүйенетін болсақ, көптен бала көрмей жүрген, не бала туылып, көп шетінейтін отбасыларда қарақұсқа табыну кездеседі. Халық түсінігі бойынша, «қарақұс» ана мен баланың өмірін сақтап, қорғайды делінеді. Сондықтан балаға зар отбасылар үйлерінде қарақұс ұстаған. Бұл әсіресе Түркменстан қазақтары мен Қарақалпақстанның Қоңырат, Тахтакөпір аудандарындағы қазақтарда әлі күнге дейін жалғасын табуда. Егер құс болмаған жағдайда жасанды бейнесін жасап, үйдің шаңырағына, не босағаға іліп қоятын болған [3]. Қазақ арасындағы қарақұсқа табыну біздің пайымдауымызша, қарақұсты алдау сенімінен туындаған. Белгілі этнограф Ә.Т. Төлеубаев, өз еңбегінде: «халық арасында баласы көп шетінейтін әйелде қарақұс бар», ол бала туылғанда жанын алып кетеді деген ұғыммен одан қорғану және сақтау үшін әр түрлі ырым-жырымдар жасалатынын айтады [5, 214 б.]. Қарақұсқа табыну Қарақалпақ халқының қоңырат руында кездессе, ал түркмен халықтарында қарақұсты тек қана бала өмірін ғана емес, жаудан қорғаушы ретінде де қастерлеген.

Келіннің аяғы ауыр болғанда абысын-ажындары «келіннің құрсағы ақ айранға толыпты, ақ алғысты болыпты», деп енесінен сүйінші сұрап, хабарлайды. Оның жүктілігін туған туысқан мен көрші-көлеңге білдіру мақсатында «құрсақ шашу» беріледі. Оған Өзбекстан, Қарақалпақстандағы қазақтар әр түрлі дәм пісіріп әкеледі, ондағы мақсат келіншектің жақсы көретін асын тауып беру. Қазақ халқы ертеден-ақ келіннің жерік болған асынан баланың кім болатынын болжайтын. Мысалы, «жабайы аңдардың, аюдың, жолбарыстың, қасқырдың етіне жерік болған әйелдерден ер бала туылып, олардан алып батырлар мен ойшылдар шығады» дейді. Егер де «тәттіге жерік болса, қызды болады» дейді. Осы жөнінде XVI ғасырдағы халық батырлары Орақ пен Мамайдың анасы Караүлек әже былайша толғайды:

Мамайжан бойға біткенде,

Арыстан бөрі етін жеп,

Қанып еді жерігім, деген жыры белгілі [6].

Тәжірибелі енелер келіннің түсік тастамауын көздеп, етегін бүріп қояды. Босануына үш ай қалғанда ұзын толғақ басталады. Бұл кезде «бөпең айдай сұлу болсын» деп, айлы түнде келінін көлге шомылдырған. Босануына екі ай қалғанда орта толғақ басталады. Бала шала болып туылмасын деген ырыммен бұл кезде келінге өткір зат (пышақ, біз, қайшы) ұстатпаған. Жүкті әйелдің босануына бір ай қалғанда оның ай толғағы басталады. Бұл кезеңде бала кіндігіне оралып қалады деген сеніммен болашақ анаға ине-жіп ұстатпайды және ауыр жұмыс істетпейді. Қария аналар тәжірибесінде де егер қыз бала болса, сол жақтан, ұл бала болса, оң жақтан қимылдайды екен [7].

2. Бала туу барысында жасалатын әдет-ғұрыптар

Қазірге дейін әйелдің тез босануына жасалатын «құрсақ шашу», «жарысқазан» ырымы да қазақ арасында бүгінге дейін кездеседі. Әйелдің толғағы басталғаннан байлаулы теңдермен

қаптардың аузы ашылып, тігілген етек сөгіледі. Келіннің енесі сақтап жүрген дәмдерінің аузын ашып, қазанға ет салады. Бұл ырым бала астың пісуімен бірге босансын деген ниеттен туған. Ал Қырғызстандағы қазақтар «жарысқазанда» көбіне бидай не жүгері қуырылады десе (қазіргі кезеңде көп сақталмаған), Өзбекстандағы қазақтарда ет не палау пісіріледі. Баланың тез тууылуы үшін босанатын әйелдің шашын тарқату, барлық түйіндерді шешу, түймелерді ағыту, сырмаларды ағыту, т.б. әр түрлі магиялық ғұрыптардың жасалынатындығын Бикжанова да өз зерттеуінде мәлімдейді [8, 20 б.]. Әдетте жеңіл-желпі шараларды орындағанымен, әйел босана қоймаса, қарулы әйелдер белін тартады. Оны Х. Арғынбаев өз еңбегінде былай суреттейді: «... бел тартушы адам әйелдің арқа жағына отырып, сегізкөзден тізесімен сүйемелдей, белінен қаусыра құшақтап, арам шеміршектен төмен қарай сылай тартып, баланың тууын тездетеді. Баланың басы қисық жатса, тәжірибелі кемпірлер оны түзетіп, шығуға икемдейді» [11, 89 б.]. Бұл әдісті Орта Азия елдеріндегі халықтары: өзбек, қырғыз, түркмен, т.б. қолданған. Егер толғақ өте қатты болса, ер адам кіргізіп, шапанның етегімен «түс», «түс» деп толғатып жатқан әйелді қағатын болған [12, 386 б.]. Сондай-ақ Қарақалпақстан мен Түркіменстан қазақтарында әдіраспан шөбіне отқа май салып, «От ана, май ана жарылқа», деп ырымдаған. Оны олар ата-баба аруағына сиыну деп түсінеді, сонан соң дәрігерге жіберіп жатады. Сонымен қатар Қарақалпақстанның Жаңаарық ауданында әйел босанып жатқан бөлменің төрт бұрышына мақта жабыстырған, егер ол түсіп қалса, тез босанады деген сенім болған. Мақта жабыстыру Бұхара тәжіктерінде де кездеседі. Оңтүстік Хорезмде жын-шайтаннан, жауыз рухтардан аластауға әдіраспан шөбі мен тұз қолданылса, Орта Азия елдеріндегі халықтарында аластау үшін пышақ, бұрыш, пияз, сарымсақта әйелдің жастығының астына қойған [13].

Жүкті әйелге балықтың, жабайы ешкінің және түйе етін жеуге тиым салады. Себебі, бұлар баланың аман-есен дүниеге келуіне кедергі келтіреді, немесе түйе етін жеген әйел 12 ай көтереді деген ұғымдар болған.

Толғақ басталысымен ауылдағы көнекөз, алтын құрсақты аналарды шақырады. Жүкті әйелді көбіне тәжірибесі мол, қолы жеңіл, көп балалы ел аналары босандырады. Осы жөнінде А. Бикжанова: «...кіре берістің сол жағына бақанды құрып, киіз үйдің керегесіне ала түсті арқанды байлайды. Толғату үстіне еркектер, бала көтермеген не жалғыз басты әйелдер кірмеу керек. Бала жерге түскенде оның кіндігін кесетін адамды да алдын ала дайындап қояды. Ол көп балалы, елге сыйлы, құрметті адам болуы керек. Баланың жолдасын қазақтар көбіне адам баспайтын жерге көмсе, Беруни қазақтары көбіне жеміс беретін ағаш түбіне көмеді. Егерде қызды болғысы келсе, жолдасымен бірге қуыршақ не қызға тән нәрсені көмген [8, 20 б.]. Ал, енді А. Бижанова Қарақалпақстандағы қазақтар баланың кіндігін кескен саймандар (пышақ, жіп, т.б.) мен кесіліп алынған кіндіктің бір бөлігі және баланың жолдасын үйдің босағасына не кіре берістің сол жағына тары не жүгері дақылдарының дәнімен бірге көметіндігін айтады [18, 27 б.]. Ташауыз облысындағы қазақтарда кесілген кіндіктің бөлігін нәрестені қырқынан шығарғанға дейін баланың көйлегіне қыстырып қояды. Кей аумақтарда нәрестенің кесілген кіндігінің бөлігін бесікке байлап қоятын болған. Ал, Гурлен ауданында кіндікті жылы суға салып, оны нәрестеге – жалатқан соң сол суды ішетін болған, ол асқазан ауруларына таптырмайтын ем деп санаған [14, 316.].

Орта Азия елдерінің қазақтарында да баланың «кіндік шешесі» болады. Оның міндеті ауыр, ол бір малын сойып, қалжасын әкеледі, осыған байланысты «кіндік шеше қалтасымен, қазан – адамымен» делінген. Ертеде баланың кіндігін кесетін адамды да алдын ала белгілеп қоятын. Оның да елге сыйлы, қадір-қасиеті мол адам болғандығын қалайды. Кіндік шеше баланың қырқынан шыққанша көмектесіп, кейін бала ата-анасынан қалауын алады.

3. Қырқынан шығару, бесікке салу ғұрыптары

Осыдан соң 40 күнді тосып, қырық қасық суға шомылдырып, қырық күн шілдесінен шығарады. Ит мінезі қалсын деп, ит көйлегін шешіп, оған тәттілер салып иттің мойнына байлап балаларға қудырады. Оны балалар қуалап жүріп, тәттіні бөліседі. Ит көйлекті итке байлау – ит қорғаушы деген сенімнен туған. Қырқынан шығару ғұрыпында қазақтар ұл баланы қырық күнге жеткізбей шығаруға тырысады. Оның мәні ұлдың қалың малы аз болсын десе, қызды қырық күнге толтырып, «қалың малы қырық болсын» деп жатады. Баланың қырқынан шығару рәсімінде көп адам шақырмай-ақ, көрші-көлем, екі-үш туысқан мосқал әйелдерді шақырып, ішіндегі сыйлы, жасы үлкен кісіге шомылдыртады. Суға күміс білезік, сақина не қасық салынады. Кей жерлерде қойдың қырық құмалағын салу да кездесіп қалады, бұл бала малды, бай болып өссін деген ырымнан туған. Мұнан кейін баланың қарын шашын алу үшін ата-ана өздеріне ұнаған сыйлас достарының бірін дайындап қояды. Қарын шашты шүберекке тұмарша етіп тігіп, баланың киімінің иығына қадап қояды [19, 57 б.]. Бұл ырым балаға көз тимеу үшін жасалады, ал тырнағын жерге көмеді. Баланың шашын, тырнағын аса қасиетті деп қадірлеп, бала өскенге дейін сақтап қояды. Қырқынан шығаруға да азды-көпті көрші көлең, үлкен қарияларды жинайды. Қарақалпақстан мен Түркіменстандағы қазақтарда да 40 қасық суды құйып тұрып, «30 омыртқаң жылдам бекісін, 40 қабырғаң жылдам қатсын» дейтін. Қарын шаш пен тырнағын алатын адам пысық, жұмыскер адам болуы тиіс. Қарын шашты да тұмарша етіп тігіп, баланың иығына іліп қояды, ал Тақтакөпір ауданының қазақтары қарын шашты бесікке байлайды. Бала қырқынан шыққанша ешкімге көрсетпеу Қырғызстандағы қазақтарда да кездеседі.

Орта Азия елдеріндегі өзбек, түркімен т.б. халықтары сияқты қазақтарда бала қырқынан шыққанға дейінгі мезгіл бала үшін де, ана үшін де қауіпті кезең деп, ол үйде 3 күн не 40 күнге дейін шам сәулесін өшірмейтін. Сөйтіп, әр түрлі діни-магиялық ырым-жырымдармен қорғауға тырысқан. Баланы тіл көзден сақтау ырымдарының қазақ арасында әлі де көптеп кездесетіндігін белгілі ғалым, этнограф-археолог С.Е. Әжіғали да өзінің еңбектерінде жан-жақты баяндайды. Мәселен, автордың Алматы облысынан жинаған материалдары бойынша былай көрсетіледі: «Қазақ ауылдарында нәресте жалғыз қалғанда жастық астына пышақ тығып қоятын ырым бар. Әр түрлі тұмарлар да қорғаушы деп қаралған. Осы мақсатпен бесіктің бас жағына қасқыр тұяғы, кейде бүркіт немесе аю тұяғы ілінеді. Баланың тақиясына үкі тағу дағдысы кеңінен тараса, қорғау мақсатымен дұғаланған үшбұрышты тұмар, бойтұмар алып жүру сиректеу кездеседі». [22, 44 б.].

Ана мен баланы күзету мақсатында шілдехана жасайды. Шілдехана жасау халық арасында әлі күнге дейін сақталған. Ана босанып, үйге келген соң бір малын сойып, ауыл-аймақты, көрші-көлемді шақырып, баланың құрметіне той-томалақ жасайды.

Қазіргі кезеңде шілдехананы кейде бесікке салу не қырқынан шығару ғұрыптарымен де байланыстырып жатады. Шілдехананы қырқынан шығарғандағы немесе бесік салардағы жиын той, оны кейде «шашу тойы» деп те атайды. Баланың кіндік жарасы жазылысымен бір аптадан кейін бесікке салу ғұрыпын жасайды.

Баланы бесікке салудың да өзіндік жөн-жоралғысы бар. Келген құдағиларға қосып, ауыл әйелдерін шақырады. Қарақалпақстандағы қазақтардың бесік тойға шақыруындағы бір ерекшелік: бала жұмсап шақыртумен бірге үйде той болып жатқандығынан хабардар ету үшін үйдің төбесіне ағаш іліп, оған әртүрлі тәттілер ілінеді. Ең алдымен бесікті аластап, әдіраспан түтетеді. Бала бесікке бөленгеннен соң бесік үстіне 7 түрлі зат: көрпе, шапан, кебенек, тон, жабу, жүген, қамшы тастайтын. Бұл заттардың әрқайсысының өз мәні болады. Мәселен, тон мен шапанды бала өз халқының адал ұлы болсын, кебенек жабу- батыр болсын, жүген- ертерек атқа отырсын, деген нанымдардан туындаған [11, 96б.].

Баланың байлығын ойлаған (кей жерлерде ішінің қатпауын) үлкендер бесіктің түбегінен әр түрлі тәттілерді өткізіп, «тышты ма?» деп сұрап, жиналғандарға үлестіреді. Ал Ташауыз облысында бесікке салатын қария баланы қолына көтеріп жүріп шашуды үлестіреді.

9-12 айда бала қаз тұрып аяғын апыл-тапыл баса бастаған кезде «тұсау кесу» рәсімін жасайды. Қазақтың бұл ғұрпы баланың болашақта сүрінбей, өз жолын тез тауып кетуі үшін жасалынады. Бұл дәстүрде де қазақ баланың тұсауын кесетін адамды алдын ала дайындап қояды. Ол аяғы жеңіл, әрі жолы ашық адам болуы керек. Түркменстан мен Қарақалпақстан қазақтарында тұсауды, көбіне әйел адам кеседі. Өйткені әйелді өнерлі, жеңіл аяқ деп есептейді. Тұсау кесушіге көйлек көншегін кигізеді. Соңғы кезеңдерде әсіресе, Қырғызстандағы қазақтар ең алдымен бір топ баланы жүгіртіп сонан озып келген балаға кестіруді қалайды. Мұны Манас селосының тұрғындары Қалиев Бұғыбай, Балабекова Мәру қырғыздардан сіңген әдет деп есептейді. Баланың аяғына байланатын жіп әдетте бірі оң, бірі теріс ала жіп (ақ, қара). Оны қазақтар біреудің ала жібін аттамай, өз орнын тапсын деген ниетпен байланады дейді. Ала жіп байлау Орта Азия қазақтарында әлі де бар. Дегенмен де Қарақалпақстандағы қазақтарда ала жіппен қоса көз моншақты жіпке тізіп баланың аяғына байлап, тұсауын кесу де кездеседі. Тұсау кесу барысында Қарақалпақстан қазақтарында баланы қойдың терісін төсеп ақ мата жауып, оның үстінен табақты төңкеріп үстіне баланы тұрғызу да жиі кездесіп тұрады. Олардың мәні: ақ мата - «жолы ақ болсын», тері- «табаны жұмсақ болсын» деген нанымдармен байланысты. Аяғы тұсауланған баланы табалдырықтан аттатып, төрге қаратып: «Біссміллә-һи, рахман-рахим, менің қолым емес, Бибібатима шешеміздің қолы, талмас, шаршамас бол» деп айтып, жіпті қияды.

4. Сүндетке отырғызу ғұрыптары

Ер баланы сүндетке отырғызып, мұсылмандық парызын өтеу әрбір ата-ананың парызы. Түркімендерде алты жас пен сегіз жас аралығында, қазақтарда жеті жас пен он екі жасқа дейінгі балалар сүндетке отырғызылады, бұл міндет арнайы тәжірибесі бар молдаға жүктеледі. Ол ұстарамен шеткі терісін тіліп кесіп алып, киіз үйдің сыртқы тұсына іліп қояды және ол сонда кеуіп кетеді [28, 130 б.]. Баланың мұсылман болғандығына байланысты да жасалынатын көптеген жөн-жоралғылар бар. Сүндет той Орта Азия халықтарында баланың мұсылман болғандығын көрсететін қадірлі той саналғандықтан, осы дәстүрді қазақ халқы шама-шарқына қарай атап өтуге тырысқан.

Той болатын күні ерте ас пісіріліп, ауыл қариялары шақырылады. Онда өнер тобы не өзбек керней-сырнайшылары өнер көрсетеді. Күндіз үлкен кісілерге берсе, кешке үлкен дастархан жасалынып, ағайын-туған, жегжаттармен қатар құрбыларының тойы басталады. Мұнда да көбінесе өзбек әуендеріне би биленеді, бишілерге ақша қыстырылады. Сондықтан да тойға келушілер бар ағайын тумалар жылқы не тай, болмағанда бір қой әкеледі. Тойға не сүндеттелген балаға бәрінен нағашы жұртының әкелетін сыйы мол болады. Нағашы анасы бір қатар көрпелер, киім-кешек, бір жылқы не тай жасап әкеледі. Тай жасау дегеніміз тайдың үстіне әсемдеп жабу жабып, бір басына ішімдіктер, бір басына тәттілер толтырылған қоржын салынады. Оны алдынан шыққан адам алады [13]. Қазақтарда ертеде елді тойға шақыру үшін сүндеттелген баланы сүндет қоржын салынған атқа мінгізіп, елді шақыртқызыған. Тойға шақырып келген баланы құрметтеп, қарсы алып, үйге кіргізеді. Ауыл әйелдері сүндет қоржындағы тәттілерді ырым қылып бөліп алатын болған [30, 9 б.]. Ал, қазіргі кезеңде кешкі тойда әкелінген тайлардың біріне отырып бала келген кісілердің алдынан өтіп шығады. Олар балаға ақша қыстырады.

Қорытынды

Қазақтардың бала туу, оны тәрбиелеуге байланысты жиналған деректеріне қарағанда, жалпы қазақтар мен Орта Азия халықтарының бала туу және оны тәрбиелеуге байланысты

ұстайтын салт-дәстүрлер мен наным-сенімдер, ырымдардың ұсқастығы байқалады. Бүгінде аталған елдердегі қазақ диаспорасы бала туу, өсіруге байланысты жасалатын дәстүрлерді бүгінде жалғастырып отырғанмен де орналасқан ортасына заманның жаңғыруына байланысты ұлттық дәстүрлердің кейбір элементтеріне өзгеше түр, мән бергендігін жоғарыда айтылған этнографиялық ерекшеліктерден байқау қиын емес. Халық арасындағы мұндай ерекшеліктермен өзгерістер зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қалшабаева Б.К. Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 406 б.
2. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. – 336 с.
3. Анау станциясы, Түркіменстан қазағы Баймағанбетов Ғали Абылабаласынан жазылып алынды, руы – адай, 62 жаста.
4. Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы, 1973. – 329 б.
5. Төлеубаев Ә.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-начало XX вв). – Алматы: Ғылым, 1991. – 214 с.
6. Ташкент облысы, Орджикидзе ауданы, қыпшақ ауылы тұрғыны Табиев Тұрсынбайдан жазылып алынды, 80 жаста, руы – қыпшақ.
7. Қырғызстан, Село Манас, Сокулук ауданы тұрғыны Жаппарова Нәбиядан жазылып алынған, 1952 жылы туылған, руы – тобықты.
8. Бикжанова М.А. Семья в колхозах Узбекистана. – Ташкент: АН УзССР, 1959. – 136 с.
9. Баялиева Т.Д. Исламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе: Илим, 1972. – 170 с.
10. Колбасенко И.С. Некоторые киргизские обычаи и поверья, имеющие акушерское значение // Протоколы Киевского акушерско-гинекологического общества. – Киев, 1889. – Вып. 5. – С. 47-49.
11. Арғынбаев Х.А. Қазақ отбасы. – Алматы: Қайнар, 1993. – 288 б.
12. Белиловский А.К. Об обычаях при родах инородческих женщин в Сибири и Средней Азии // Живая старина, 1884. Т.3. – С. 386- 394.
13. Қарақалпақстан, Тақта ауданы тұрғыны Жұмағалиев Аманнан жазылып алынды, жасы 74- те, руы жаппас.
14. Сухарева О.А. Мать и ребенок у таджиков. – Душанбе, 1987. – 149 с.
15. Троицкая А. Первые сорок дней /чилля/ среди оседлого населения Ташкента и Чимкентского уезда. – Ташкент, 1927. – 259 с.
16. Бішкек қаласы тұрғыны Кәдірбаева Зықым Мұсатайқызынан жазылып алынды, 68 жаста, руы – арғын.
17. Қырғызстан, Село Раздольные (Ақ жол), Токтағұл 310 тұрғыны Мұханбетова Башпақұл Омарқызынан жазылып алынды, 1941 жылы туылған, руы – арғын.
18. Бижанова А. Е. Семейно-бытовые обряды казахов низовья Амударьи (вторая половина XIX-середина XX вв): автореф. ... канд. ист. наук. – Нукус, 2001. – 24 с.
19. Қырғыз республикасының ұлттық статистика комитетінен алынған мәліметтер. – 2001.
20. Кәмалашұлы Б., Ошанов. О. Монғолия қазақтарының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарындағы ерекшеліктер – Алматы, 2005. – Бірінші том. – 323 б.
21. Қырғызстан, Манас селосы тұрғыны, Қалиев Бұғыбайдан жазылып алынды, 1927 жылы туылған, руы – арғын.
22. Әжіғали С., Оразбек Е. Қазақтардың дінге сенгіштігі // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы, 2005. – Бірінші том. – 323 б.
23. Қырғызстан, Манас селосы, Аверная көшесі 55 тұрғыны Балабекова Мәрфуден жазылып алынды, 72 жаста, руы – арғын. Өзбекстан, Сыдықова көшесі 7/2, Бекбауов Есжан 1927 жылы туылған, ұлты қазақ, руы –қыбырай – жаныс.
24. Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка. – Фрунзе, 1979. – 154 с.
25. Троицкая А. Первые сорок дней /чилля/ среди оседлого населения Ташкента и Чимкентского уезда. – Ташкент, 1927. – 259 с.
26. Өтемұратов Имәләддин 1932 жылы туылған, руы – әлім, шөмекей (1993 жылы көшіп келген).
27. Карутц Р. Дүниеге келу және балалық шақ // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. – Алматы, 2006. – Екінші том. – Б.128- 138.
28. Снесарев Г.П. К вопросу о происхождении праздника «суннат той» в его Среднеазиатском варианте // Занятия и быт народов Средней Азии. – Л., 1971. – С. 256- 279.
29. Медеубекұлы Сағатбек. Сүндет тойы. – Алматы, 1992. – 40 б.

REFERENCES

- 1 Kashabaeva B.K. Ortalyk Aziya Kazaktary (tarihi-etnografiyalyk zertteu). – Almaty: Kazak universiteti, 2011.-406 b.
- 2 Snesev G.P. Relikty domusulmanskih verovany i obriyadov u uezbekov Horezma. – M., 1969. – 336 s.
- 3 Anau stansiyasy, Turkmenstan kazagy Baimaganbetov Gali Abylabalasynan zhazylyp alyndy, ruy – aday, 62 zhasta.
- 4 Argynbaev H. Kazak khalkyndagy semiya men neke. – Almaty, 1973. – 329 b.
- 5 Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovany v semeynoi obriyadnosti kazakhov (XIX-nashalo XX vv.). – Almaty: Gylm, 1991. – 214 s.
- 6 Tashkent oblysy, Ordzhonikidze audany, kypshak auyly turgyny Tabiev Tursynbaydan zhazylyp alyndy, 80 zhasta, ruy – kypshak.
- 7 Kyrgyzstan, Selo Manas, Sokuluk audanyyn turgyny Zhapparova Nabiyadan zhazylyp alyngan, 1952 zhyly tuylgan, ruy – tobykty.
- 8 Bikzhanova M.A. Semiya v kolkhozah Uzbekistana. – Tashkent: AN UzSSR, 1959. - 136 s.
- 9 Bayalieva T.D. Islamskiye verovaniya I ih perezhitki u kirgizov. – Frunze: Ilim, 1972. – 170s.
- 10 Kolbasenko I.S. Nekotorye kirgizskiy obyshai I poveriya, imeushiy akusherskoe znasheniye // Protokoly Kievskogo akushersko-ginekologicheskogo obshchestva. – Kiev, 1889. – Vyp.5. – S. 47-49.
- 11 Argynbayev H.A. Kazak otbasy. – Almaty: Kaynar, 1993. – 288 b.
- 12 Bililovski A.K. Ob obshchay pri rodah inorodskikh zhenshin v Sibiri I Sredney Asiy. // Zhivaya starina, 1884. T.3. – S. 386-394.
- 13 Karakalpakstan, Takta audany turgyny Zhumagaliyev Amannan zhazylyp alyndy, zhazy 74-te, ruy – zhappas.
- 14 Suhareva O.A. Mat I rebenok u tadzhikov. – Dushanbe, 1987. – 149 s.
- 15 Troyskaya A. Perviy rok dney /shilliya/ sredi osedlogo naseleniya Tashkenta I Shimkentskogo uezda. – Tashkent, 1927. – 259 s.
- 16 Bishkek kalasy turgyny Kadirbayeva Zykym Musataykyzynan zhazylyp alyndy, 68 zhasta, ruy – argyn.
- 17 Kyrgyzstan, Selo Razdolnye (Ak zhol), Toktagul 310 turgyny Muhanbetova Bashtakul Omarkyzynan zhazylyp alyndy, 1941 zhyly tuylgan, ruy – argyn.
- 18 Bizhanova A.E. Semeyno-bytoviye obriyady kazakhov nizoviya Amudary (vtoraya polovina XIX – seredina XX vv.): avtoref. ... kand. ist. nauk. – Nukus, 2001. – 24 s.
- 19 Kyrgyz Respublikasynyn ul'tyk statistika komitetinen alyngan malimetter. – 2001.
- 20 Kamalashuly B., Oshanov O. Mongoliya kazaktarynyn salt-dasturi men adet-guruptaryndagy erekshelektler – Almaty, 2005. – Birinshi tom. – 323 b.
- 21 Kyrgyzstan, Manas selosy turgyny, Kaliyev Bygybaydan zhazylyp alyndy, 1927 zhyly tuylgan, ruy – argyn.
- 22 Azhigaly S., Orazbek E. Kazaktardyn dinge sengishtigi // Kazak khalkynyn dasturleri men adet-guruptary. – Almaty, 2005. – Birinshi tom. – 323 b.
- 23 Kyrgyzstan, Manas selosy, Avernaya koshesi 55 turgyny Balabekova Marfuden zhazylyp alyndy, 72 zhasta, ruy – argyn.
- 24 Ozbekstan, Sydykova koshesi 7/2, Bekbauov Eszhan, 1927 zhyly tuylgan, ul'ty kazak, ruy – kabyray – zhanys.
- 24 Abramzon S.M. Rozhdeniye I detstvo kirgizskogo rebenka. – Frunze, 1979. – 154 s.
- 25 Troyskaya A. Perviy rok dney /shilliya/ sredi osedlogo naseleniya Tashkenta I Shimkentskogo uezda. – Tashkent, 1927. – 259 s.
- 26 Otemuratov Imaladdin 1932 zhyly tuylgan, ruy – alim, shomekey (1993 zhyly koship kelgen)
- 27 Karuts R. Duniyege kelu zhane balalyk shak // Kazak khalkynyn dasturleri men adet-guruptary. – Almaty, 2006. – Ekinshi tom. – B.128-138.
- 28 Snesev G.P. K voprosu o proishozhdeni prazdnestva “sunnat toy” v ego Srediazatskom variante // Zaniyatiya I byt narodov Sredney Asia. – L., 1971. – S. 256-279.
- 29 Medeubekuly Sagatbek. Sundet toiy. – Almaty, 1992. – 40 b..

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 327:329.78:(574.5)

ИЗУЧЕНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ И ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ МОЛОДЕЖИ ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Карибаев С.У.¹, Джунусбаев С.М.², Савин И.С.³

¹ЮКГУ им М. Ауэзова (г. Чимкент, Казахстан) кандидат исторических наук

²ЮКГУ им М. Ауэзова (г. Чимкент, Казахстан) директор НЦ "История и этнология", кандидат исторических наук, доцент

³ЮКГУ им М. Ауэзова (г. Чимкент, Казахстан) с.н.с. НЦ История и этнология ЮКГУ, с.н.с. Центра изучения Центральной Азии, Кавказа и Урало-Поволжья, Института востоковедения РАН кандидат исторических наук

Аннотация. В статье предпринимается попытка ответа на вопрос: «Насколько в сознании молодежи ЮКО соотносятся категории, важные для формирования как гражданской, так и этнической идентичности?» В качестве источниковой базы привлекаются материалы исследования, проведенного в марте-сентябре 2016 года сотрудниками кафедры «История Казахстана» и НЦ «История и этнология» ЮКГУ им. М. Ауэзова в рамках проекта «Гражданская и этническая идентичности в сознании молодежи ЮКО», который реализуется при поддержке МОН РК.

Ключевые слова: Южно Казахстанская область, гражданская и этническая идентификация, молодежь, молодежная политика, патриотизм, этнические группы, конфессия, респондентов

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЖАСТАРЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Кәрібаев С.У.¹, Жүнісбаев С.М.², Савин И.С.³

¹М.Әуезов атындағы ОҚМУ (Шымкент қ-сы, Қазақстан) Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

²М.Әуезов атындағы ОҚМУ (Шымкент қ-сы, Қазақстан) «Тарих және этнология» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі, Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

³М.Әуезов атындағы ОҚМУ (Шымкент қ-сы, Қазақстан) «Тарих және этнология» және РҒА шығыстану институтының Орталық Азия, Кавказ және Орал-Еділ бойын зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері Тарих ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада «Оңтүстік Қазақстан облысы жастарының әртүрлі санаттарындағы ақыл-ой санасында азаматтық және этникалық бірегейлікті қалыптастыру қаншалықты маңызды» деген сұраққа жауап беруге әрекет жасалды. Деректік база ретінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен жүзеге асырылып жатқан «Оңтүстік Қазақстан облысы жастарының арасындағы азаматтық және этникалық бірегейлікті зерттеу» жобасы аясында М.Әуезов атындағы ОҚМУ «Қазақстан тарихы» кафедрасы және «Тарих және этнология» орталығы қызметкерлерінің 2016 жылдың наурыз-қыркүйек айларында жүргізілген зерттеу материалдары пайдаланылды.

Түйін сөздер: Оңтүстік Қазақстан облысы, азаматтық және этникалық бірегейлену, жастар, жастар саясаты, патриотизм, этникалық топтар, конфессиялар, респонденттер

STUDYING OF CIVIL AND ETHNIC IDENTIFICATION OF YOUTH OF THE SOUTH KAZAKHSTAN REGION

Karibaev S.U.¹, Junusbaev S.M.², Savin I.S.³

¹SKSU named after M.Auezov (Shymkent, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, associate professor

²SKSU named after M.Auezov (Shymkent, Kazakhstan) director of the National Center "History and Ethnology, Candidate of Historical Sciences, associate professor

³SKSU named after M.Auezov (Shymkent, Kazakhstan) SR of the Scientific Center History and Ethnology of the SKSU, SR from the Center for the Study of Central Asia, the Caucasus and the Ural-Volga Region, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Candidate of Historical Sciences

Abstract. This article is an attempt to answer the question: "How in the minds of the youth of South Kazakhstan region relate to the categories important for the formation of both civil and ethnic identity?" As the source base involved in the study, conducted in March-September 2016 the employees of the Department "History of Kazakhstan" and NC "History and Ethnology" at the South Kazakhstan state University. M. Auezov within the framework of the project "Civil and ethnic identity in the minds of the youth of South Kazakhstan region", which is implemented with the support of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: South Kazakhstan region, civil and ethnic identification, youth, youth policy, patriotism, ethnic groups, confession, respondents

Введение

Во многом задачи, поставленные Президентом страны Н.А. Назарбаевым в Послании народу Казахстана 30 ноября 2015 года[1] осуществимы при наличии патриотичной, физически и морально здоровой, способной к созиданию, уверенной в себе, креативной, трудолюбивой и активной молодежи [2, с. 93]. Специальный пункт «Обращения» посвящен молодым гражданам. От уровня развития казахстанской молодежи, ее положения в обществе зависит будущее Казахстана, основы которого закладываются в настоящем.

Одним из важнейших качеств молодежи не случайно отмечен патриотизм, так как только молодежь, ответственной за судьбы страны готова трудиться во имя ее будущего. Патриотизм предполагает доминирование общегражданской идентичности, то есть, преимущественное восприятие себя разными группами молодежи Казахстана в качестве граждан единой страны, независимо от своей этнической и конфессиональной принадлежности. Это подчеркивается и в Законе РК «О государственной молодежной политике», где среди задач государственной молодежной политики отмечено «воспитание гражданственности и укрепление чувства казахстанского патриотизма», а среди ее принципов важное место занимает «межконфессиональное согласие и межэтническая толерантность» [3].

Насколько в сознании молодежи ЮКО соотносятся категории, важные для формирования как гражданской, так и этнической идентичности выясняли сотрудники НЦ «История и этнология» ЮКГУ им. М. Ауэзова в рамках проекта «Гражданская и этническая идентичности в сознании молодежи ЮКО», который реализуется при поддержке МОН РК.

Нужно сказать, что для республики характерно неравномерное распределение молодежи в разрезе регионов. Наибольшая численность молодежи представлена в Южно-Казахстанской (729 251) и Алматинской (486 710) областях. Наименьшая численность молодежи отмечена в Северо-

Казахстанской (120 677) и Атырауской (146 263) областях. Вместе с тем, на начало 2014 года в территориальном разрезе наибольшая доля молодежи от общей численности населения регионов представлена в г. Алматы - 27,8%, Актыбинской области - 27,1%, г. Астана - 26,8%. ЮКО - 26, 7 % Наименьшая доля молодежи отмечается в Северо-Казахстанской области (21,0%)[2, с. 96]. Таким образом, интерес к настроениям в молодежной среде оправдан значительным местом молодежи в числе жителей Южно-Казахстанской области и ее влиянием на происходящие в регионе общественные процессы.

В апреле - октябре 2016 года прошли исследовательские мероприятия второй фазы проекта, среди которых массовый опрос молодых жителей трех регионов области согласно квотной выборке по полу и национальности с общим числом респондентов в 500 человек. Молодежь (респонденты в возрасте 18-35 лет) опрашивалась в тех же трех регионах: в Сайрамском районе (23 % всего населения – казахи, 70% -узбеки, 2% - русские, 5% - другие), Казыгуртском районе (93 % - казахское население, 6 % - узбеки, 1 % - другие) и в город Шымкенте (64 % населения - казахи, 19 % узбеки, 11 % русские, 6 % - другие)[4]. В данной публикации мы рассмотрим только общий массив ответов молодежи в сравнении с ответами жителей этих же трех районов всех возрастов, полученными в рамках другого проекта, также выполняемого кафедрой «История Казахстана» и НИЦ «История и Этнология» ЮКГУ. Анализ ответов молодых респондентов через призму их национальности будет проведен в последующих публикациях.

Были сформированы три группы респондентов, исходя из национальной принадлежности: казахи, узбеки и другие, куда вошли русские, азербайджанцы, татары, корейцы, немцы и др.

Отличия в ответах молодых респондентов от ответов репосндентов всех возрастов были выявлены уже в первом вопросе. В частности более 75 % всех ресондентов общей выборки посчитали самой важной для себя общегражданскую идентичность, а не этническую, религиозную, семейную и т.д. Тогда как седи молодежи лишь 7 % отметили, что они чувствуют себя прежде всего гражданином\кой Казахстана, а 88 % - членом своей семьи. Ни этническая, ни конфессиональная идентификация не привлекли их внимания. Как кажется, серьезных выводов делать пока не следует, но нужно отметить, что таким ответом молодые респонденты отказались однозначно высказываться на столь актуальную тему, предпочтя ограничитьсяближашим окружением а качестве наиболее значимой для них социальной группы. Это не желание «определиться» проявилось и в ответе на следующий вопрос: «Согласны ли Вы с утверждением, что Казахстан - полиэтническая страна, поэтому все люди, независимо от этнической принадлежности должны обладать равными правами?» Среди общей выборки (по всем возрастам), с этим согласились 69 %, тогда как среди молодежи -12%, а 77 % затруднились с ответом.

Если 58 % респондентов всех возрастов заявляют, что не хотели бы выехать за пределы Казахстана, то среди молодежи таких только 25 %, тогда как 61 % - опять затруднились с ответом. Можно предположить, что молодые люди более мобильны, в силу своего возраста, но всегда готовы реализовывать свои предпочтения. В любом случае, молодежь менее привязана к своей стране. Есть различия и при ответе на вопрос о причинах возможного отъезда из Казахстана. Если в общей выборке только 20 % респондентов отметили в качестве такой причины «ухудшение экономического положения», то среди молодых так думают 41 %. Но в двух других важных вариантах мнения всех и молодых респондентов совпадают: обе категории лишь в незначительном числе случаев выбирают «ухудшение межэтнических отношений» (2 % в общей выборке и 4 % в «молодежной»), и лишь каждый пятый и там и там считает, что за их отъезд ответственна языковая и национальная политика властей РК.

Молодые респонденты в значительно меньшей степени испытывают дискомфорт от незнания того или иного языка (казахский, узбекский, русский). Только 26 % из них отметили,

что это происходит часто или иногда, тогда как 61 % респондентов всех возрастов чувствуют это. Отрадно отметить, что языковая среда становится более комфортной для молодого поколения, тогда как более взрослые респонденты отмечают ее как не очень удобную для себя.

Интересно рассмотреть языковые предпочтения респондентов (ответы на вопрос «Какими языками, в первую очередь, Вы хотите, чтобы владели Ваши дети?») У общей выборки три наиболее предпочтительных языка выглядели следующим образом: казахский (32 %), русский (27 %), английский (26 %). Тогда как у молодежи: английский (34 %), китайский (24 %), казахский (21 %). Русский язык отметили 14% респондентов. Как представляется, обществу и государственным органам нужно внимательно присмотреться к выбору наиболее актуальных для них языков молодыми респондентами.

Более половины молодых респондентов (54 %) считают, что национальность влияет на возможность получить более лучшую работу, тогда как среди респондентов всех возрастов, так думает только 33 %. Возможно, молодежь более остро реагирует на проблемы окружающего мира, но тот факт, что молодежь отмечает зависимость работы от национальности не может не беспокоить, поскольку это свидетельствует о возможности несоблюдения конституционного принципа.

Почти 90 % опрошенных молодых респондентов заявили, что они часто или иногда испытывали ущемление своих прав или возможностей из-за своей национальной принадлежности. Тогда как в общей выборке такой вариант ответа отметили 32 %. Как уже отмечалось, молодежь острее реагирует, на все, происходящее вокруг и на любые действия окружающих в свой адрес. Мы не знаем доподлинно, что именно заставило молодых респондентов считать, что речь идет об ущемлении их прав, но сам факт того, что такие альтернативы ответов были выбраны, говорит о том, что часто национальная принадлежность является сложных ситуаций.

В отличие от взрослых респондентов, 80 % молодых заявили, что они никогда не забывают о том, что представители своего народа и 93 % считают, что человеку необходимо ощущать себя частью своей национальной группы. Как уже отмечалось, среди взрослых на с первым утверждением согласились 28%, а со вторым - 20 %. Однозначно можно утверждать, что для молодежи этническая принадлежность значит гораздо больше, чем для более старшего поколения. Возможно, это связано с тем, что идеи важности этничности для повседневной жизни, использования этничности в качестве ресурса сегодня значат гораздо более, чем раньше, когда главным ресурсом были квалификация и включенность человека в производственную сферу.

Большинство молодежи, как и представители более старшего поколения, воспринимают религию как часть традиции своего сообщества: 38 % у молодежи и 78 % у взрослых. Но среди молодежи 16 % активно практикуют религиозные обряды, тогда среди взрослых - всего 5%. В тоже время, 23 % молодежи равнодушны к религиозной сфере, тогда как среди взрослых таких 17 %. Можно отметить, что молодежь более религиозна, чем предыдущее поколение, но эта религиозность не является доминирующим настроением.

Молодые респонденты в большей мере, чем более взрослые ориентированы на межэтнические браки и взаимодействие: среди них только 8 % категорически не одобрили бы вступление в межэтнические браки своих братьев, сестер и детей и 58 % одобрили бы. Тогда как у взрослых респондентов – другие цифры: только 13 % одобрили бы такие браки и 40 % категорически не одобрили. Если же говорить о межэтнических конфликтах, то в то время как большинство населения во всех группах не сталкивалось с ними, среди молодежи 68% вступали в такие конфликты. Конечно, молодежь в силу своей эмоциональности может считать конфликтом любой неприятный взгляд в толпе, но такие цифры не могут не заставить задуматься, как сделать менее конфликтной молодежную среду. Также большинство опрошенных взрослых

считает, что межнациональные отношения и в стране в целом и в месте их проживания стабильны и улучшаются. Среди молодых так думает 15 %, большинство же (около 80%) предпочло уклониться от ответа. В тоже время, 27 % из числа взрослых респондентов среди причин возникновения межэтнической напряженности на первое место ставят «отсутствие равенства перед законом», среди молодых так думает только 13%. С другой стороны, лишь 10-12 % взрослых респондентов считают власть ответственной за межэтническую напряженность. Тогда как среди молодежи так считают 23 %.

В качестве выводов можно отметить, что:

1. Большая часть молодежи старается избежать своей однозначной идентификации по отношению к этнической или гражданской идентичности и старается уйти от ответа внутри преимущественно узколокального семейного коллективного самосознания. Так же молодежь не готова определить характер государства по отношению к этничности, отказавшись от однозначного ответа на это вопрос. Это свойство молодежного сознания проявилось также в ответах на не менее отвлеченный и абстрактный вопрос о характере межэтнических отношений в стране. Это говорит о слабой актуальности для молодежи декларативного типа заявлений, не связанных с повседневной прагматикой.

2. В тоже время, молодежь демонстрирует готовность жить в обществе реального межэтнического взаимодействия: ей комфортно в современной многоязычной среде, у нее нет предубеждения против межэтнических браков и страхов по поводу «размывания народа». Отличаются разнообразием также конфессиональное поведение молодежи: большая часть - «традиционно верующие» в рамках коллективного уклада своих общностей, и по 20 % активно верующих и не интересующихся религией вообще. То есть, присутствует распределение, характерное для многокультурного общества.

3. Для молодежи гораздо большее значение имеет этническая идентичность и другие виды локальной идентичности, как уже отмеченная семейная. Молодые респонденты уверены во влиянии национальности на получение более лучшей работы, ощущают ущемление своих прав и возможностей по этническому признаку и гораздо чаще, чем взрослые вовлекаются в межэтнические конфликты. При всей субъективности ощущений мотивирующих подобного рода ответы, нужно отметить, что для многих молодых такие ситуации являются значимыми. Это означает, что молодежь в меньшей степени подвержена воспитательному воздействию средств массовой информации по общим вопросам и отдает предпочтение индивидуальному подходу: получение информации по индивидуальным запросам в интернете и беседы в кругу семьи.

Это означает, что в сознании молодежи ценности гражданского общегосударственного сознания не занимают доминирующего положения, но и не отодвинуты в маргинальную сферу другими видами массовой идентификации: этнической и конфессиональной. Сознание молодежи находится на распутье, открытое воздействию различных типов коллективной солидарности. Тот факт, что факт, что на уровне прагматики у молодежи доминируют надгрупповые модели поведения, дает возможность развиваться основанным на ней гражданским формам самоидентификации.

Но молодежь вряд ли откликнется на массовые ориентированные «на всех сразу формы» пропаганды гражданского патриотизма[5]. Распространение на уровне групповой идентичности этнической ее формы в виде уверенности, что этническая солидарность самая действенная, не позволяет рассчитывать на эффективность воздействия на молодежное сознание моделей гражданского сознания спущенных сверху. Необходимо создать условия, при которых молодые люди увидели повышенную эффективность внеэтнической солидарности (основанной на взаимодействии разнородных групп в ответ на внешние вызовы в ходе совместной

деятельности, учебы, досуга и т.д.) А это возможно в ходе организации на локальном уровне множества мероприятий, объединяющих разнокультурные сообщества с повесткой деятельности, выработанной самими участниками.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н.А. «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развития» послание народу Казахстана 30 ноября 2015 года.
<http://www.sayasat.kostanay.gov.kz/?layout=edit&id=545>
2. Национальный доклад «Молодежь Казахстана-2014»
http://youthpolicycenter.kz/uploads/sections/20/nacionalnyy-doklad-2014_20_20150220.pdf
3. "О государственной молодежной политике" Закон Республики Казахстан от 9 февраля 2015 года № 285-V ЗРК
<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000285>
4. По данным Комитета по статистике Министерства экономики РК. www.stat.gov.kz
5. Аксакалова М.К. Проблемы формирования системы ценностей казахстанской молодежи. Молодежь Казахстана -2015. Алматы. Казак университети. 2015. С.63.

REFERENCES

- 1.Nazarbayev N.A. «Kazakhstan v novoy global'noy real'nosti: rost, reformy, razvitiya» poslaniye narodu Kazakhstana 30 noyabrya 2015 goda. <http://www.sayasat.kostanay.gov.kz/?layout=edit&id=545>
- 2.Natsional'nyy doklad «Molodezh' Kazakhstana-2014» http://youthpolicycenter.kz/uploads/sections/20/nacionalnyy-doklad-2014_20_20150220.pdf
3. "O gosudarstvennoy molodezhnoy politike" Zakon Respubliki Kazakhstan ot 9 fevralya 2015 goda № 285-V ZRK
<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000285>
4. Po dannym Komiteta po statistike Ministerstva ekonomiki RK. www.stat.gov.kz
- 5.Aksakalova M.K. Problemy formirovaniya sistemy tsennostey kazakhstanskoy molodezhi. Molodezh' Kazakhstana -2015. Almaty. Kazak universiteti. 2015. S.63.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

OUTSTANDING GEOLOG VERSUS SCIENTIST KANYSH IMANTAIEVICH SATBAYEV**Kozghambayeva G.B.¹, Yegizbaeva M.K.²**¹Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Associate ProfessorE-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru²Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Associate ProfessorE-mail: Meruert.Egyzbaeva@kaznu.kz

Abstract. Kanysh Imantaievich Satbayev - a scientist, a prominent public figure. He is also the founder and top researchers all major fields of Kazakhstan. The range of of academician interests KISatpaev was unusually wide and goes beyond the natural sciences. He was a great connoisseur of Kazakh history, literature, culture, ethnography, music and folklore, generally known of his archaeological research on the territory of Central Kazakhstan, as well as writings on pedagogy and literature.

Keywords: metallurgy, mineralogy, geology, scientist

ҰЛЫ ҒАЛЫМ, ГЕОЛОГ – ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ СӘТБАЕВ**Қозғамбаева Г.Б.¹, Егізбаева М.Қ.²**¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Алматы қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, доцентE-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Алматы қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, доцентE-mail: Meruert.Egyzbaeva@kaznu.kz

Аңдатпа. Мақалада Қаныш Имантайұлы Сатпаев – ғалым, белгілі қоғам қайраткері, тау кен ісінің негізін қалаушы, әрі Қазақстандағы кең орындарын тауып, зерттеуші ірі ғалымның еңбек жолы мен қызметі туралы қамтылған. Қ.И.Сәтбаевтың танымдық диапазоны жаратылыстану ғылымымен ғана шектелмеді, ғалым артынан ғылымның қай саласы болмасын мол мұра қалдырған. Академиктің геологиядан кейінгі рухани мұрасы ұлттық мәдениет, әдебиет, қазақ этнография және өнермен тығыз байланысты, көпшілікке белгілі педагогика мен әдебиет саласындағы еңбектері бар.

Түйін сөздер: ғалым, геология, минералогия, академия, қара металлургия

ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЕНЫЙ, ГЕОЛОГ КАНЫШ ИМАНТАЙУЛЫ САТБАЕВ**Козгамбаева Г.Б.¹, Егизбаева М.К.²**¹КазНУ имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан) кандидат исторических наук, доцентE-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru²КазНУ имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан) кандидат исторических наук, доцентE-mail: Meruert.Egyzbaeva@kaznu.kz

Аннотация. Каныш Имантаевич Сатпаев - ученый, видный общественный деятель. Он является и основоположником, и ведущим научным исследователем всех крупных месторождений Казахстана. Диапазон интересов академика К. И. Сатпаева был необычайно широк и выходил за рамки естественных наук. Он был большим знатоком казахской истории, литературы, культуры, этнографии, музыки и фольклора, общеизвестны его археологические изыскания на территории Центрального Казахстана, а также труды по педагогике и литературе.

Ключевые слова: ученый, геология, минералогия, металлургия

Introduction

Great personalities are full of details and consistent research about their biography and activities so that they can take their place in the minds and spiritual life of future generations.

The pride of the Kazakh people, the first academician, the founder of mining science in the country - Kanysh Imantayuly Satpaev. An encyclopedic expert who made a great contribution to the development of Kazakhstan's science and one of the world's favorite children is Kanysh Imantayuly Satbaev, a well-known and respected world-famous person.

President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev said: "If you start with Al-Farabi, who was a talented person of our time, and contributed to the world civilization, about 500 years ago, to Muhammad Haidar Dulati, these people are big for our nation value, as well as Abay and Shokan. There are many brothers and sisters. And our duty is to show that these names are worthy of today's independence and the pride of our nation is the pride of mankind. The head of state noted that K.I. Satpayev was one of the talented children of the Kazakh people of the 20th century.

The scientist is the first geological engineer, the father of Kazakh science, who left a huge scientific legacy. Founder of the Scientific School of Geologists of Kazakhstan. The five-volume work of the scientist was published in 1967-1970. Most of the works of Academician K.I. Satpaev are devoted to the geology of ore deposits and mineral resources of Kazakhstan. The scientist plays a big role in determining the principles of building mineral maps, which is one of the founders of metallogeny science in the Union and the founder of the Kazakh mining school.

In the early nineties the problem of development of ferrous metallurgy in Kazakhstan raised the issue of building a large metallurgical plant in the country. At that time in the Academy of Sciences of the USSR at the Institute of Geology of the Kazakh Philological Institute, on the initiative of K.I. Satbayev was told about the introduction of geological and economic characteristics of iron and manganese wastewater in Kazakhstan and further expansion of the raw material base of the future metallurgical plant. Kanysh Imantayuly together with his colleagues took part in the work of the governmental commission for the construction of the plant in 1942. They chose the Temirtau basin in the suburbs of Karaganda. At the same time, a scientific and technical council was established, which coordinates the work of all research institutions in the country.

The Academy of Sciences of the USSR, dedicated to the defense needs of Kazakhstan, the Urals, the resources of Western Siberia in the Great Patriotic War. Komarov's commission has proved that in Kazakhstan it is necessary to create many sectors of heavy industry, and in his work, K.I. Satpayev was also active. In 1942, Kanysh Imantayuly was awarded the USSR State Prize for his merits in the "Zhezkazgan District of the Kazakh SSR" Fields, which was considered difficult. In August of the same year, he received the degree of geological and mineralogical sciences for his outstanding contribution to scientific and scientific organization.

The period of the Great Patriotic War was a sharp period of growth for the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences. "A significant growth of philological scientific work was observed during the Great Patriotic War, when our country fought against a brutal enemy," wrote Satpayev. Many large defense factories moved to Kazakhstan in those years, Kazakhstan became a powerful arsenal of

deliveries of metal, weapons and food, Kazan helped the defense industry to find all the republic's resources for the defense of the country.

It is well known that on June 1, 1946 a very important event was a great breakthrough in the development of science and culture of the Kazakh people in the life of the republic. The Academy of Sciences of the Kazakh SSR was established, its first president was K.I. Satpayev. During the research center of the republic there were more than 1500 people, including 78 doctors and professors, about two hundred candidates of science. At the same time, the number of Kazakh scientists has increased, among them 12 doctors and more than thirty candidates of science.

According to K.Satpayev, the 20-year history of Kazakhstan science until 1932-1951. It can be divided into three stages: 1932-1940, 1941-1945, 1946-1951.

The Academy of Sciences - a system of various specialized scientific institutions integrated into a single organizational structure, made it possible to comprehensively study a wide range of vital issues for the national economy of Kazakhstan. In 1951, the Academy of Sciences of the Kazakh SSR became the largest integrated center of the republic. The Academy has 12 sectors, in which 20 institutions are integrated into four departments. The Academy also includes 8 integrated research bases, observatories, the republican botanical garden, the fundamental scientific library, the publishing of scientific journals and monographs, etc. In 1951 the Academy had 55 scientific institutions, employing more than 200 people, of which 64 doctors, 275 candidates and more than 200 graduate students, this time was noted as an era of science. In recent years, the focus of the research work of the Academy of Sciences has focused directly on a comprehensive study of the problems of developing industrially significant regions, increasing most of the complex national economic problems.

For Kanysh Imantayuly, the main content of his life was an endless love for his homeland - the scientist was an effective tool for the rapid growth of the national economy and culture. Melnikov considered it important to maintain constant contact with science and practice and take into account the interests of production. He considered science a powerful source of development for our country.

Satpayev's role was great. He was a great man, from the beginning of the 80s, right up to the very end of his life, he directly participated in the training of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR and the mining profession and brought up many students. Academician, D.V. Nalivkin: "There is no separate role in the history of the people." Sometimes, even once in a hundred years, a person can be born who is proud, bright or proud of his own. Kanysh Imantayuly became the true leader of science. Whatever he did, no matter how much he worked, he always had an irresistible leadership and increased value of the work. At this special place, he worked until the last days of his life. Being a seriously ill person, he spared his last strength. "In this position - the head of Kazakhstan's science died in his office", he recalled

He left a deep mark in the history of geology and metallogeny of Kazakhstan, with his many years of fruitful work. Due to the special purpose of the work and its collective implementation - the presence of a center of management in the beginning of 1953, a lot of materials were collected and analyzed in Central Kazakhstan. In 1954, the first maps layout and systematized metallogenic forecast maps were completed. In 1954, K. Satpaev wrote: "The metallogenic forecast map should be the peak of our concept of geology and metallogeny in every region." This is how the Kazakhstan School of Metalogy is born. This was the first metallogenic forecast map in the world. For the preparation and development of the methodological basis of metallogenic forecast maps in 1958. A group of scientists from Kazakhstan led by K.I. Satpayev received a Lenin Prize.

At the initiative of the academician, he has done a lot of work to explore the natural mineral resources of the Mangyshlak, Mugarzhazhar and Turgai wells to provide water and building materials for the areas where the virgin lands are developing. The contribution of the scientists of the Academy of Sciences of the Kazakh Soviet Socialist Republic to the development of virgin and fallow lands was highly appreciated by the Soviet government, and in 1957, many of them received high government

awards and K. Satpaev was awarded the third Order of Lenin

Zhezkazgan is a deposit known as Satpayev. The scientist has not only left the Big Zhezkazgan, the Institute of Geological Sciences, the Academy of Sciences of the Kazakh SSR as a monument to his creative way of life, as well as the results of his diligent work and the wide range of works he has now seen in every area of the highly developed national economy of the country - the Karaganda Metallurgical Plant, Sokolov - the Sarbaibinsk plant, the Atasu iron ore, the Altai deposits, the phosphate of Karatau and the development of polymetallic deposits. The city is a sophisticated idea of a scientist. In the new city there is a museum on copper production and the history of the region, which tells about the history of the ancient history of the region, one of which is devoted to the great work of Satpayev. Ulytau treasure (K.I. Satpayev is located in an old house in Karsakpai, a residence of a scientist memorial historical museum)

The academician's post-geological heritage was closely linked to national culture, literature, and art. He was too early involved in art, and left a vast multifaceted treasure in every field of academics. One of those rich treasures was his work in literature and art. His educated democrats of the Kazakh people of the XIX century - the first scientist of our nation Sh. Valikhanov, the founder of the Kazakh written literature. There are works about Kunanbayev, educator - teacher Y. Altynsarin. In 1927, the scientist published a book called "Yer Yedige" from the People's Union of the USSR in Moscow, where he studied the works of poet writers on different topics. The book is a text and a scientific introduction to the poem of Yedige Batyr. Shokan Valikhanov and Professor P.M. The new version of the Kazakh language on the basis of the new orthography of the Kazakh language was reminiscent of the Arabic and Tatar words in the text of the variant of Yedige Batyr's melody published by Meloryan.

Doctor of Philology, Professor T. Zhanuzakov: "His reason is Yedige" and many others. Reminds you that the language and culture of the native language is the main fact that each of them is the source of support and support for the language and literature that he created during his presidency. It is the duty of the people of the nation. Actually, Academician K.I. Satpaev has a great contribution to the study of the native language, the collection of materials on ethnography, the development of the Kazakh language and history, the preservation of the richness of the language, the collection of old words in the country and the literary language. Every year the scientist collects and analyzes the names of the land in the country and annually is the source of the organization and conduct of scientific expeditions. He was a scientist who collected historical materials and archaeological, ethnographic, folklore expeditions while studying oral history. The study of the history, culture and literature of the Kazakh people for the benefit of the public reader is a theoretical and practical part of the scientific legacy of the 20th century - the great man, the scientist Kanysh Imantayuly Satpaev.

The scientist was a great son of the Kazakh people, who did not spare his forces for people, calling on science and education, art and civilization. Thanks to his care, young people who turned to science were awarded the title of "Candidates of Science and Doctor".

A well-known scientist, prominent public figure, leader of Kazakhstan's science - honorary figure Kanysh Imantayuly Satpayev did a great job for his people and left a rich heritage without leaving it. That's why, at the end of the 20th century, people called it "Man of the Century".

REFERENCES

1. Kanysh Satbayev. Ensiklopediya.- Almaty: «Kazakh ensiklopediya», - 2011. – 664p + 40 p differ colorful pictures
2. Kazakhstan Ulttyk ensiklopediyasy.- 7 tom. – Almaty: Kazakh ensiklopediysynyn bas redaksyasy, - 2005., - 728p.
3. Kanysh Imantayuly Satpayev. Kazakhstan galymdarynyn byblyographyalary. – Almaty: Kazakh SST gylm baspasy. – 1989. – 159 p.
4. Alzhanov T.M. Satpayeva M.K. Kanysh Satpayev Kazakh elynyn tulgasy. – Almaty: Gylym gylmy baspa ortalygy., - 2002. - 164p.
5. Nalyvkyn D.V. // Academy K.I. Satpayev.- Almaty., Gylym baspasy.- 1965. 39-40p
6. Sarseke M. Dara Daryn. Roman- esse.- Astana: Folyant, 2008.- 484p.
7. Zhanuzakov T. Kazakhstan gylmynyn atasy. // K.I. Satpayev zhane kazakhstannyn kogamdyk gylmdary.- Almaty., Gylym baspasy.- 142p.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

Ш. МАРЖАНИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Қосанов С.Қ.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: Kosan_1964@mail.ru

Аңдатпа. Еуразия түркілерінің мәдени даму тарихында татар халқының, оның алдыңғы қатарлы зиялы қауым өкілдері маңызды рөл атқарғаны белгілі. Солардың арасында, әсіресе, татар елінің атақты ғұламасы, ірі ойшыл, тарихшы әрі теолог имам хазірет Шиһабуддин әл-Маржанидің есімі ерекше аталады. XIX ғасырдың 30-40 жылдары Орта Азияның рухани астаналары саналатын Самарханд, Бұхара шаһарларында жан-жақты терең білім алған ол Татарстан мектептері мен медреселерде жаңаша білім беру идеясын көтерген алғашқы ұстаздардың бірі. Оның дін, мәдениет, этнография және тарихи тақырыпта жариланған мақалалары мен кітаптары сол уақыттағы түркі халықтарының рухани және ұлттық санасын оятуға орасан ықпал етті. Мақала авторы Ш.Маржани шығармаларына шолу жасай отырып, оның қазақ тарихына қатысы бар көпке мәлім тарихи зерттеу еңбегі «Мустафад әл-ахбар...» – екі томдық кітабына тоқталады. Мақалада Маржанидің аталған еңбегіне байланысты зерттеушілердің пікірлері, кітаптың мазмұны мен құрылымына қатысты тың тұжырымдар жасалған.

Түйін сөздер: Маржани, дәуір, әдебиет, тарих, ұлт, мәдениет, құндылық, ғылым

МАРДЖАНИ И ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

Қосанов С.Қ.

Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова (г. Алматы, Казахстан)

E-mail: Kosan_1964@mail.ru

Аннотация. Известно, что в истории культурного развития евразийских тюрков важную роль занимает татарский народ и видные представители его интеллигенции. Среди них особо почитается имя известного ученого-философа, историка и теолога татарского народа Шиһабуддина аль-Марджани. В 30-40-е годы XIX века получивший всесторонние знания в таких духовных центрах Средней Азии, как Самарканд и Бухара, он считался одним из первых учителей, который пропагандировал идею ново-методного преподавания в мектебах и медресе Татарстана. Его статьи и книги опубликованные по теме религии, культуры, этнографии и истории сыграли значительную роль в возрождении духовного и национального сознания тюркских народов того времени. Автор статьи поставив в поле обозрения произведения Ш.Марджани, обращает внимание на его общеизвестную двухтомную исследовательскую книгу по истории – «Мустафад аль-ахбар...», в которой имеются исторические сведения об истории казахов. В статье приводятся мнения ученых связанные с названным трудом Маржани, сделан анализ и новые выводы по его содержанию и составлению.

Ключевые слова: Маржани, эпоха, литература, история, нация, культура, ценность, наука.

MARDZHANI AND HISTORY OF KAZAKHSTAN

Kusanov S.K.

Institute of Literature and Art named after Auezov, (Almaty, Kazakhstan)

E-mail: Kosan_1964@mail.ru

Abstract. It is known that in the history of the cultural development of the Eurasian Turks an important role is played by the Tatar people and prominent representatives of its intelligentsia. Among them the name of the famous scholar-philosopher, historian and theologian of the Tatar people Shihabuddin al-Mardjani is especially revered. In the 30-40s of the XIX century he received comprehensive knowledge in such spiritual centers of Central Asia as Samarkand and Bukhara, he was considered one of the first teachers who promoted the idea of new-method teaching in schools and Tatarstan madrasah (religious school under the mosque). His articles and books published on the topic of religion, culture, ethnography and history played a significant role in the revival of the spiritual and national consciousness of the Turkic peoples of that time. The author of the article having put the works of S.Mardzhani in the field of the review, draws attention to his well-known two-volume research book on history - "Mustafad al-Akbar" in which there are historical information about the history of Kazakh. The article contains the opinions of scientists related to the named work of Mardzhani analysis and new conclusions on its content and compilation are made.

Keywords: Mardzhani, epoch, literature, history, nation, culture, value, science

Кіріспе

Жәңгір хан мектебі алғаш ашылған жылдары шәкірттердің мұсылманша сауатын түзеп, шариғат заңдарына үйретуші – татар молдалары болды. Солардың қатарында Садреддин Мұхаммед Әминов, Жабир Хамитов, Ахметше Апсаямов т.б. татар азаматтары Ордадағы ұстаздық қызметтерін абыроймен атқарды. Істерлітамақ, Қазан, Уфа секілді көршілес аймақтардан оқыған білімді, зиялы ұстаздар да Хан ордасына жиірек қатынаса бастады. Кейбір деректерге қарағанда Орынбор мұсылмандары басқармасының мүфтиі – С.Тевкелев, белгілі теолог әрі тарихшы Ш.Маржани, алғашқы татар ағартушыларының бірі Х.Файзханов, С.Кукляшев, Қ.Насыри, И.Халфин сынды белгілі тұлғалар да ілгерілі-кейінді Жасқұстағы немесе Торғын өзені жағасындағы Жәңгір ханның елінде қонақта болып, қыр мектебіндегі оқу-білімнің өркендеп, дамуына тілеуестік танытқан, жергілікті оқытушыларға қажетті оқулықтар мен хрестоматия кітаптарын табуға көмектескен. Шындығында да, отырықшылыққа ерте қадам басқан татар халқы оқу-ғылым мен өнерге де көшпелі қандастарына қарағанда бұрынырақ қол созды. Татарлар қазақтардай емес, кентті-қалалы жерлерінде мешіттері бар, ескіше медреселері, оқыған молда-ишандары да жетерлік, бірақ, орыс патшалығының отарлық езгісінде ғасырлар бойы теперіш көріп, рухы сынық, көңілдері жарым, ой-саналары тұмшаланған жаңа заманғы оқу әдістері мен жаңалықтарына қол жеткізе қоймаған мұңлы бір милләт еді. Бір жағынан олар қазақтың кең сахара даласына әлі еркіндік рухы санасынан өше қоймаған дала ұландарының ерке, өр мінезіне, тұмса табиғаттың таза ауасы мен қыр жылқысының саумалына, қымызға ерекше қызығатын. Қолдағы барын қонақтан аямайтын дархан қазақтың дастарханы да татар молдаларын көп тарықтырмайтын. Содан ба, Жәңгір ханның көзі тірісінде де, ол дүниеден өткен соң да көптеген Еуропа, Ресей ғалымдары мен саяхатшылары Хан ордасына жиі ат басын бұратын. Ал татар зиялыларының жөні тіпті бөлек. Олар Хан ордасынан қымыз бен шұбаттың жан сүйсіндірер иісін ғана емес, бір кездері Шыңғыс хан құрған алып қағанаттың қара орнында қалып қойғандай – атамзаманғы ақсүйектік пен бекзаттықтың, дегдарлық пен тектіліктің қан қыздырар рухын

сезінетін еді...

Бодандық бұлты бүркеген бейуақ та бейбақ қоғамда надандық қараңғысынан жарыққа шығу үшін жол іздеген татар халқының озық ойлы ұлдары өркениет көшінен қалмауға ұмтылды, көп ізденіп, тынымсыз тер төкті. Қандастарымыздың рухани даму жолындағы қиын тағдыры жайында қазақ-татар әдеби байланыстары туралы арнайы қалам тартқан зерттеуші Б.Ысқақовтың мына пікірлері сол кезеңнің сипатын анық та әділ бағалайды: «Шынында да XVIII-XIX ғасырларда өмір сүрген татар қауымының көрнекті қайраткерлері бұл жылдары үнемі іздену жолында болды. Осы жолда олар басын тауға да тасқа да ұрды, Батысқа да, Шығысқа да көз салды. Бұхараға да, Стамбулға да, Петербургке де барды. Тіпті, кісен киіп, Сібірге де айдалды. Әрине іздену жолында адасқан да, шатасқан да кездері болды. Бірақ, қол қусырып қарап отырмады, тырысып, тырбанып ізденді, оқып үйренді» [1, 51].

Ғалым татар халқын тек ислам шариғатының шеңберінде қалып қоймай, зайырлы оқу-білім мен өнерге, әлеуметтік әділет пен рухани жаңғыруға үндеген алғашқы ағартушылардың қатарында Мәуле Құли (XVIIIғ.), Отыз-Емени (1754-1834), Ғабденнасыр Құрсауи (1776-1818), Ибатулла Салихов (1794-1867), Ғабделжаббар Қандали (1797-1860) сынды тұлғалардың есімдерін құрметпен атайды. Олардың өз дәуіріндегі әлеуметтік әділетсіздіктер мен қоғамдағы келеңсіздіктерге сыншыл көзқарастарын білдіріп, діндегі шалағайлық пен қараңғылыққа қарсы күресте аз да болса ілгерішіл ой-пікірде болғандықтарын жазады [1, 52]. Әрине, ескі татар топырағында милләт санасын оятуға түрткілі себептердің бірі 1804 жылы Қазан университетінің тумасы Шиһабуддин әл-Маржани атты иждиһатшыл, милләтшыл азамат Бұхарада оқып келіп, татар ағартушылығына тың серпін берді, жаңаша ойлап, жаңаша оқуға жол ашып, ұлт тарихының өткеніне үңілді. Діндегі дүмшеліктен бой тартып, дәстүрлі исламның ережелерін жаңғырта тәпсірледі, тыңнан пайымдады.

Маржани Жәңгір хан мен Ысмайыл-бектен кейінгі түркі реформаторы – жәдитшіл оқу әдісінің негізін қалаушылардың бірі болды. Араб, парсы, шағатай, татар тілдерімен қатар орыс тілін де үйренудің қажеттігін атап айтты. Татар мектебінде ислам ережелерімен бірге астрономия, тарих, математика және орыс тілін оқытуды жақтап, мұны өзі ашқан мектепте жүзеге асырды.

III. Маржанидің ғылымға қабілеттілігі, ерекше зердесі мен сыншылдық қасиеттері ол Бұхарада оқып жүрген кезінде-ақ аңғарылады. Сонда білім алып жүріп, ізденімпаз шәкірт Орта Азия медреселеріндегі ислами ғылымның әбден тоқырап, таптаурын жолға түскенін, бұдан өзіне қажет жаңалықты, санасын, ой-пікірін түзейтін артықша ілімді таба алмасын түсініп, басқаша амал-әрекетке ұмтылады. Болашақ ғалымның тапқан бір әдісі: медреседегі сабақтан тыс өз бетінше білімін көтеру үшін әр жердегі аты мәлім ғұлама-шейхтерден дәріс тыңдау, шаһардағы кітапханаларда отырып Шығыс қолжазбаларын оқып, үйрену, бұрынғы араб, парсы, түркі ғалымдарының еркін ойлы еңбектерімен танысу болатын. Солардың арасында атақты Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Әли Ибн Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Мырза Ұлықбек, Бабыр, Ибн Рушди, Аристотель, Платон т.т. бар. Осыларды және ислам ғылымы мен хұқықтарына қатысты тандаулы кітаптарды оқи жүріп, Маржанидің өз дәуіріндегі мұсылман дінінің кейбір дәстүрлі қағидалары мен медреседегі білім деңгейі жөніндегі көзқарастары елеулі өзгеріске түседі. Ал, Бұхара мен Самарханд қалаларында Әбу Сағид Ғабдулхай, Баба Рафиғ әл-Хоженди, Хұдайберді әл-Байсуни, Салих әл-Хоженди, Ғабдулқадир ибн Нияз Ахмед әл-Башаури, Ғабдулмумин ибн Өзбек әл-Әфшанжи, Ғұбайдулла ибн Ниязқули әт-Түркмени, Фазыл бине Ғашур әл-Ғиждувани, Мұхаммед бине Сафар әл-Хоженди, Мұхаммед Шәриф бине Ғатаулла әл-Бухари, Мазһар бине Ахмед әл-Һинди, Мирза Салих Ағлам т.б. ғұлама, ахун, шейх, дамолла ұстаздардан қажетінше ақыл-кеңестер алып, түрлі тақырыпта дәрістерін тыңдайды.

Татар ғалымының есімін көпке мәшһүр еткен «Мустафад әл-ахбар фи ахуали Бұлғар уә Қазан» атты екі томдық тарихи-зерттеу кітаптары 1885, 1900 жылдары Қазан қаласында жарық

көруі – түркітану әлеміндегі елеулі оқиға ретінде бағаланды. Ғ.Баттал жазғандай, ғұламаның бұл маңызды тарихи шығармасы Қазан және Орал түркілерінің ұлт тарихына деген құрметі мен рухани санасын оятудағы рөлі мен ықпалы зор болды. Екі ғасыр бойы орыстардың отарлық езгісі мен басқыншылық әрекеттері нәтижесінде тарихи жазба естеліктерінен қол үзіп қалған батыс түркілері XIX ғасырдың ортасына қарай ұлттық жадын – ел өмірінің өткендегі шежіресін ұмыта бастаған еді. Маржанидің «Мустафад әл-ахбар...» тарихи зерттеуінің алғашқы бөлігі осындай өлара кезеңде дүние есігін ашты. Кейбір сын пікірлерге қарамастан, бұл еңбек негізінен, түркі зиялылары тарапынан жоғары бағаланды. Оның үстіне мұнда Еділ бұлғарлары, Қазан хандығы ғана емес, бүкіл Орта Азия, Алтын Орда, Шыңғыс хан мен Ақсақ Темір әулеттері жөнінде де құнды тарихи мәліметтер бар еді. Кітаптың екінші бөлігі Қазан маңы халықтарының Ресей қол астындағы дәуіріне арналып, сол заманда ғұмыр кешкен қазандық белгілі тұлғалардың, ұстаздар мен имамдардың өмірі һәм қызметі, XIX ғасырда Еділ бойындағы қалың елдің көзін ашып, көкірегін оятқан медреселер тарихы туралы бай деректерімен ерекшеленді.

Белгілі қоғам қайраткері, түрікшілдік қозғалысының белсенді көсемдерінің бірі ірі түркітанушы З.У.Тоған естеліктерінде Шиһаб хазіреттің тарихи еңбектеріне қатысты: «Оның ислам діні догмаларына қатысты еркіншіл пікірлерін консерватор молдалар да қабылдайды. Әйтсе де, Маржанидің тарихи шығармаларын осылай қабылдай қоймайтын. Себебі, ол еңбектерде қазақтар мен башқұрттарды кемсітетін пайымдаулар ұшырайтын» [2, 16], – деген пікірімен толықтай келісу қиын. Рас, қыпшақ тілді түркілер арасынан жазу-сызу мен ілім-білімге ертерек қол жеткізіп, «гегомондыққа» ұмтылған татар зиялыларының кейбіреулері қазақ пен башқұрт халықтарының тұрмыс-тіршілігіне байланысты ұшқары пікірлер жазған жерлері бар. Басқаны былай қойғанда, ондай артық-ауыс» көзқарас, теріс түсініктер әл-Маржанидің ізбасары, татар-башқұрт халықтарының ортақ перзенті имам Ризаеддин Фахреддиннің еңбектерінде де кездесіп қалып жатады. Бірақ та бұл ғалымдардың мұндай шетін пікірлері, көбінесе, әлгі миллеттердің тұрмысы мен этнографиялық ерекшеліктерін терең білмегендіктен, яки болмаса, таза жанашырлық сыни ойлары арқылы туындайтынын аңғару қиын емес.

Жоғарыда жазғанымыздай, кеңес тұсындағы тарихшы ғалымдар да әл-Маржани мұраларына жоламай, «айнала қашып», жүргендері белгілі. Дегенмен, ара-тұра оның есімін атаумен шектелмей, басты еңбектеріне тоқталып, өзіндік оңды-терісті сыни пікірлерін жұқаналап жеткізген зерттеушілер де кездеседі. Солардың арасында қазақ әдебиеті тарихын зерттеуге елеулі үлес қосқан зерттеуші Бүркіт Ысқақовтың есімін ерекше атаған абзал. Дарынды ғалымның «Қазақ-татар әдеби байланыстары» атты монографиялық еңбегі 1976 жылы жарыққа шығып, ғылыми көпшілікті елең еткізген болатын. Осы аталған кітабында Б.Ысқақов татар тарихшысы әл-Маржанидің шығармашылық ғұмырбаянына, оның қазақтың сол дәуірде оқыған бірқатар зиялыларына тигізген игі ықпалына талдау жасап, құнды пікірлерімен қатар сыни көзқарастарын да білдірген. Ғалым Маржанидің дін мен оқу-ағарту саласындағы реформаторлық ой-пікірлері мен тарих, философия, этнография, т.б. ғылымдарға қосқан елеулі үлесіне оң баға бере келе, оның көптеген тарихи еңбектер жазғанына назар аударады. «Бұл салада, дейді автор, – оның екі томнан тұратын 700 беттік «Мустафад әл-ахбар атты шығармасының мәні зор. Алайда, бұл еңбек татар қоғамының тарихи даму процесін бағалауда ғылыми дәрежеге жете алмайды. Ол өз қортындыларын, көбінесе, діни сенімдерге құрады. Бұлғар, Қазан хандығының ежелгі тарихын және татар халқының өткендегі өмірін мадақтайды. Маржани аталған шығармасында башқұрт, қазақ, тағы басқа түркі тектес халықтардың тарихынан да деректер беріп кетеді. Мәселен, ол ортағасырлық қазақ ғалымы әл-Фараби, ХҮІІ ғасырдың ақырында өмір сүрген қазақтың атақты адамдары – ұлы жүз Төле би, орта жүз Қазыбек би, сол сияқты кіші жүз Әйтеке би жөнінде де мағлұматтар береді, олардың Қазақ хандығындағы, сондай-ақ үш жүзді басқарудағы рөлдерін

көрсетеді» [1, 53-54]. Көріп отырғанымыздай, мұнда қазақ ғалымы Маржанидің сын садағына ілгенімен, оның түркі және қазақ тарихына қатысты озық ойлары мен деректі пікірлерін лайықты бағалайды.

Дегенмен, зерде, зейіні жеткенмен, заманы «зияндық» іздеп, қаламы тұсалған, айтары шектелген автор Маржани кітабын дендеп, тереңдеп талдай алмайды – «Мустафад әл-ахбардағы...» қазақ хандарына байланысты байтақ мәліметтерді ашылып сөз етуге дәрмені жетпейді. Бұл ретте алаштанушы-ғалым, академик Д.Қамзабекұлының төмендегі пайымдаулары осы ойымызды бекіте түседі. Ғалымның Маржани жөнінде М.Серәлин, Б.Кенжебаев, Б.Ысқақов, А.Машанов, У.Қалижанұлы, сынды зерттеуші, қаламгерлердің еңбектерінде сөз болатындығын айта келе: «Бұлардың бәрі де қазақ ой санасы мен әдебиеті үшін Маржани рөлі ерекше болғанын дәлелдейді. Осы еңбектердің ішінде деректік маңызы тұрғысынан Бүркіт Ысқақовтың зерттеуін атап өткіміз келеді» [3, 67], – деген пайымдаулары өте орынды. Д.Қамзабекұлы зерттеушінің Маржани еңбегіндегі қазақтың белгілі тарихи тұлғаларына қатысты деректеріне назар аударады, сөйтіп, бұл бағыттағы өз ойын: «Бұл тақырып әлі де өз зерттеушісін күтіп тұр деп есептейміз» [3, 68], – деп тұжырымдайды.

Әл-Маржанидің еңбегінде ертедегі бұлғар-татар хандығының тарихынан басқа да түркі халықтарының, атап айтқанда, Мәуераннахр, Бұхара, Хорезм, Қырым, Қазан, Астрахан, Ақ Орда, Сібір, Дешті-Қыпшақ яки Қазақ хандығы, т.с.с. көптеген түркі тілдес елдердің өткен дәуірдегі тағдыры мен осылардың негізінде қалыптасқан кейінгі ұлт-ұлыстар жайында жүйелі баяндалады. Әрине, татар ғалымы өз еңбегін жазу үшін ұзақ дайындалған. барысында көп ізденген. Ол Орта ғасырдың көптеген тарихшыларының, жылнамашылар мен географтардың да сирек кітаптарын қажетінше пайдаланған. Маржани, сонымен бірге, ерте заманғы Йакут, Жамал ад-дин Қарши, Фазаллаһ Рашид ад-дин, Абд ар-Раззақ Смарханди, Мырза Ұлықбек, Заһир ад-дин Бабыр, Ата Мәлік Жувеини, Шараф ад-дин Әли Йазди, Ибн Халлиқан, Ибн Халдун, Ибн Батута секілді бірқатар атақты саяхатшы, шежіреші һәм тарихшылардың еңбектерін оқып, қажетінше пайдаланып отырған. Кейбір деректерге қарағанда, Маржани Смархандта оқып жүріп, кітапханалардың бірінен М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты мемуарлық шығармасын кезіктіргенге ұқсайды. Сірә, солай болуы да мүмкін. Себебі, «Мустафад әл-ахбар...» кітабының қазақ тарихына қатысты мәліметтері «Тарих-и рашиди» келтірген деректермен өте жақын үндесіп жатқанын көруге болады.

Өкініштісі, осынау ілкідегі М.Хайдар, Қ.Жалайыр, Әбілғазы Баһадүр хан сынды Орта ғасыр шежірешілерінен кейін түркі-қыпшақ тарихын тереңдей зерттеуге ден қойған маңызды кітаптар – Маржанидің екі томдық тарихи еңбегі XX ғасыр басындағы Алаш-түркі оқығандары тарапынан лайықты бағаланғанымен, Қазан төңкерісінен соңғы 70 жыл бойы ғылыми қауым назарынан тыс, ескерусіз қалып келді. Әрине, Кеңес үкіметінің, коммунистік партияның саясатына сүйенген қоғамдық ортада, оқу орындарында әлемге аты мәлім түркі-ислам ғұламасының «ескішіл, феодалдық, мұсылмандық көзқарас-пікірлерге толы есіл еңбегі ешбір қажетсіз болуы – түсінікті жағдай. Тек Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін, 2000 жылы Татарстан ғалымдары «Мустафад әл-ахбардың...» баспа бетін көруіне 100 жыл толуына орай, хазіреті Шиһабуддин әл-Маржанидің аталған тарихи зерттеу кітабы қысқартылып, ықшамдалған нұсқада қазіргі татар тілінде басылым көрді. Бұл түсінікті де. Өйткені, Шиһаб хазіреттің көпшілік еңбектері араб тілінде жазылған еді. Ал, түркі-шағатай, араб-парсы, ескі қыпшақ және татар тілдері араласып келетін «Мустафад әл-ахбардың...» мәтіндерін шығыстанушылар, арнайы дайындығы бар мамандар болмаса, кез келген зерттеуші түсіне бермейтін. Шындығында, бұған дейін Маржани өз еңбектерін араб тілінде жазып келсе, XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап Еуразия түркілері арасында кеңінен насихатталған «тілде, пікірде, іс-әрекетте бірлік» (И.Ғаспыралы) идеясын құптаған ғұлама соңғы шығармаларын «ортақ» яки «аралас» түркі тілінде жазуы – саналы түрде жасалған миллетшілдік амалы десек,

қателеспейміз. Автордың Ресей империясының бодандығына бойсұнған езгідегі түркі халықтарының төл тарихын түгендеп, миллеттің рухани санасын ояту үшін ескі қыпшақ тілін таңдауы – қоғамдық-әлеуметтік қажеттіліктің көрінісі. Біздіңше, алдағы уақытта Ш.Маржанидің таңдаулы еңбектерін қазақ тіліне аударып, ғалымның бай мұрасын ұлттық мәдениетіміз бен тарихымызды зерттеу барысында кеңінен пайдалану қажет деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ысқақов Б. Қазақ-татар әдеби байланыстары. – Алматы: Ғылым, 1976. – 186 б.
2. Тоган Заки Валиди. Воспоминания. – Москва: Восток, 1977. – 650 с.
3. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002. – 474б.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

К ИНТЕРПРЕТАЦИЙ ОДНОЙ ТЕРРАКОТЫ ИЗ ХАНТЕПА

Кубаев Ш.С.

Институт Археологических исследований имени Я. Гулямова АН РУз.,
(ул. В. Абдуллаева 3, г. Самарканд, 140151, Узбекистан)
E-mail: surat.kubayev@mail.ru

Аннотация. В данной статье на примере находки с памятника Хантепа, приводится анализ таких терракот. Изучение коропластики Согда выявило определенные иконографические особенности, отличающие терракоты этого региона от других культурно-исторических областей Средней Азии. Образ богини-женщины-один из самых главных тем в коропластике Согда.

Ключевые слова: памятник Хантепа, Согд, Древняя Греция, эллинизм, терракота, Артемида, Афродита, хитон, гиматий, строфион, святилище.

ХАНТЕПЕДЕН ТАБЫЛҒАН ТЕРАКОТАНЫҢ ТҮСІНДІРМЕСІ ЖАЙЫНДА

Құбаев Ш.С.

¹Я. Гулямов атындағы Археология институты ӨР ҒА (В. Абдуллаева к-сі, 3, Самарканд қ-сы, 140151, Өзбекстан)
E-mail: surat.kubayev@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Хантепе ескерткішінен табылған жәдігерлер, терракоталарға жүргізілген талдауларға тоқталдық. Соғды коропластикаларын зерттеу Орта Азияның басқа тарихи-мәдени өңірлеріндегі терракоталардан өзіндік белгілі бір иконографиялық ерекшеліктері бар екендігін көрсетеді. Соғды коропластикасында әйел- құдайының бейнесі басты тақырыптың бірі.

Түйін сөздер: Хантепе ескерткіші, Соғды, Ежелгі Греция, эллинизм, терракота, Артемида, Афродита, хитон, гиматий, строфион, ғибадатхана

TO INTERPRETATION OF ONE TERRACOTTA FROM HANTEPE

Kubayev Sh.S.

Institute of Archaeology, Academy of Sciences, (3, V. Abdullayev Str., Samarkand. 140151. Uzbekistan,)
E-mail: surat.kubayev@mail.ru

Abstract. Studying the coroplastics of Soghd has revealed certain iconographic features, which differ the terracotta of this region from other cultural historical regions of Central Asia. The plot of a goddess is one of the main plots in the coroplastics of Soghd. In this article on the example of a find from the Hantepe Site is given an analysis of similar terracotta.

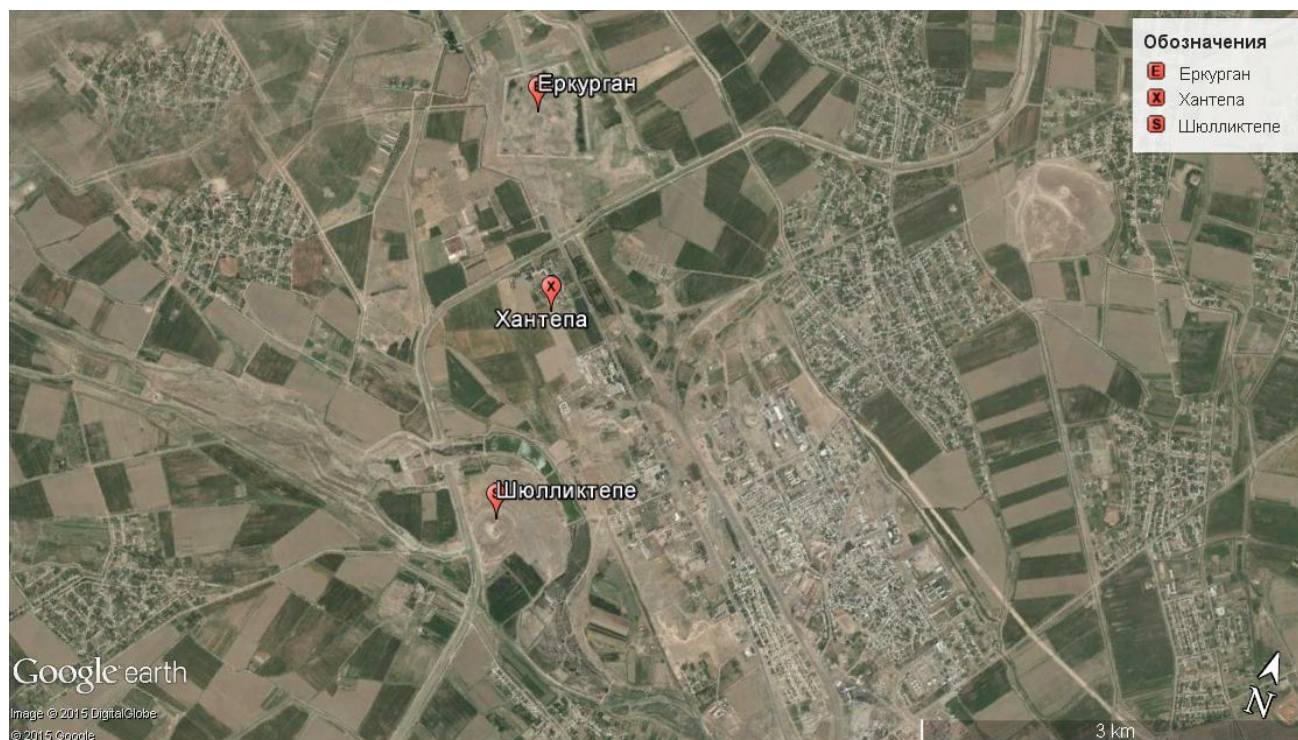
Keywords: the Hantepe Site, Soghd, Ancient Greece, Hellenism, terracotta, Artemis, chiton, himation, strophium, sanctuary

Введение

Терракотовые изделия, найденные в ходе археологических исследований, считаются ценными источниками по изучению культуры, мировоззрения, а также антропологический тип древнего населения характерного для того или иного периода истории. Одна из таких интересных находок была обнаружена в ходе археологических раскопок на памятнике Хантепа расположенного в Кашкадариньском оазисе.

Памятник Хантепа находится в 1,72 км к югу от крупнейшего города Южного Согда - Еркургани в 1,6 км к северо-западу от ещё одного крупного памятника - Шюлликтепе (Насаф) (рис.1).

Рисунок 1; Фотосъемка из космоса памятника Хантепа;

На памятнике, начиная с 1986 года, до 1990 года в течение нескольких полевых сезонов под руководством Н.Ю. Нефедова проводились археологические исследования [8, с.100]. Но после 1990 года памятник по некоторым причинам остался вне внимания археологов. Только 2016 году под руководством автора данной статьи, археологические раскопки были возобновлены.

Основной целью новых исследований, было, завершение начатого раскопки и выяснение полной картины истории памятника. С этой же целью некоторые материалы, полученные в ходе археологических исследований прошлых лет, подверглись повторной обработке.

В результате работ были обнаружены остатки монументального здания общими размерами 47х50 м, с четырьмя башнями на углах, последняя из которых выявлена в 2016 г.

Вход в основное здание памятника располагался на восточной стороне. Все подходы простреливались из бойниц, а вход позже были огорожены своеобразными ловушками. Основное здание памятника ориентировано по сторонам света. Башни здания были прямоугольные в плане с двумя ярусами бойниц (рис.2). Само сооружение было двухэтажным. Остатки второго этажа зафиксированы в северной части комплекса, а пандус, ведущий на второй этаж, находился в западной части памятника.

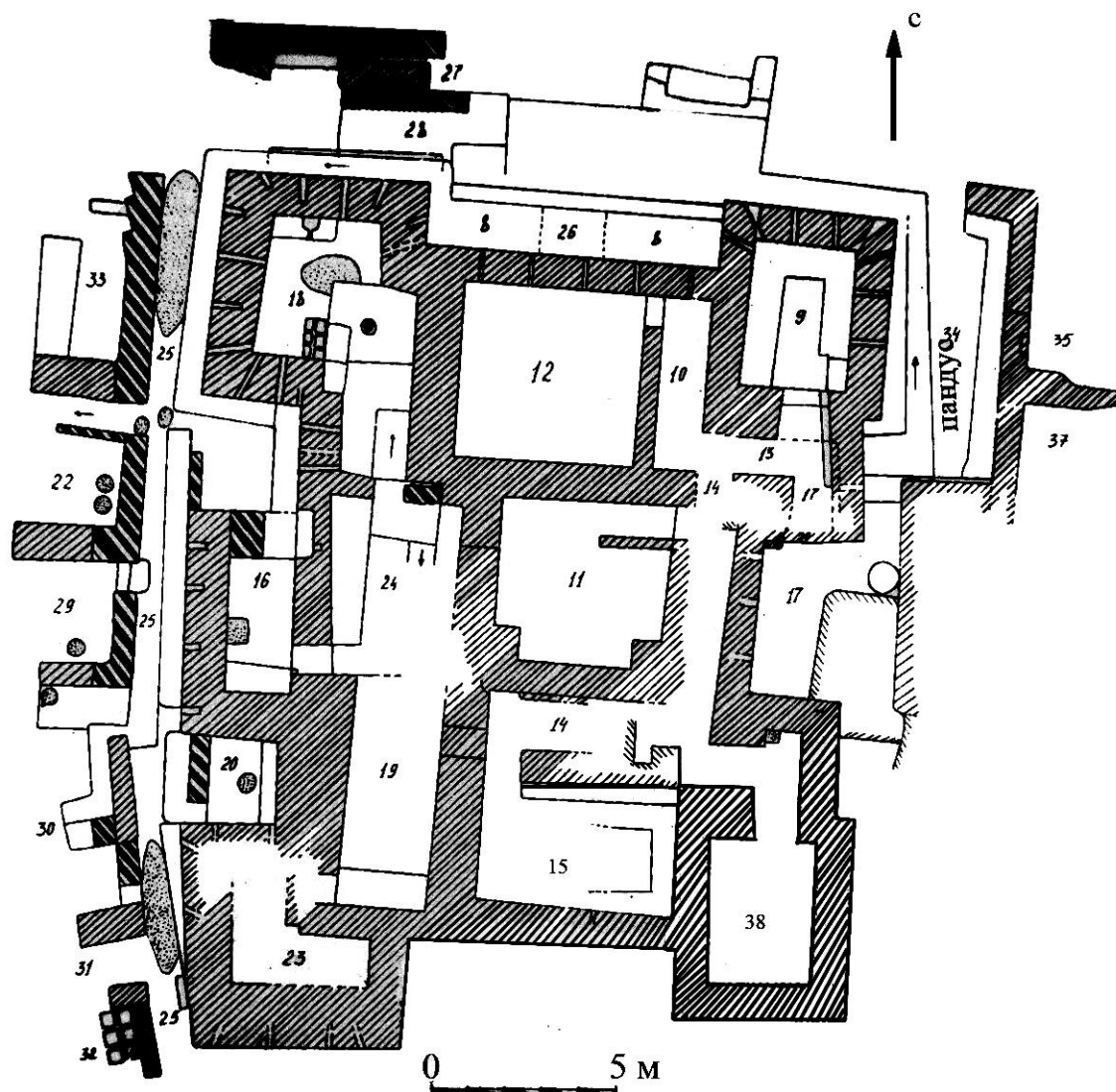

Рисунок 2; План основного здания памятника Хантепа;

Центральное место в здание занимало помещение 11, которое интерпретируется как «святилище». Оно квадратной в плане формы (рис.2), протяженностью с севера на юг 4,5 м, с запада на восток – 4,5 м. В южной стене святилища расчищена широкая и глубокая ниша (3,10x0,90 м). Заполнение вычищено только в восточной части помещения 11. Вход в него шириной 0,80 м, отделен от остальной части помещения тонкой стеной с шириной 0,30 м, идущей, параллельно северной стене и находящейся в северо-восточном углу. Эта перегородка

прослежена на протяжении почти до 2 м. Стены святилища многократно оштукатуривались глиной. Не исключено, что на каком-то этапе функционирования помещения они покрывались росписью, так как небольшие фрагменты росписи были найдены на южной стенке ниши. Они представляют собой отдельные прямые красные мазки, оконтуренные узкими черными линиями, к сожалению, сохранность их очень плохая. В стратиграфии помещения 11 выделяются два типа заполнения. Это чередующиеся толстые слои золы, либо зола с органическими остатками и перекрывающими их пластами глины. В зольниках найдено большое количество керамического материала и фрагментированной терракоты. Примечательно, что в керамике из зольника значительно, культовой керамики.

В основной своей массе керамика Хантепа находит многочисленные аналогии в материалах ранее изученных памятников Каршинского оазиса, датируемых V-VI вв. н.э. Так широко известны «нахшебские» кувшинчики стандартных размеров, которые являются характерной для комплексов керамики V-VI вв. в Каршинском оазисе [6, с. 22, рис. 2; 7, с. 89, рис. 45; 5, с. 132, рис. 53]. Другой характерной формой для керамического комплекса этого периода являются лепные сосуды – котлы, светильники, курильницы, а также очажные подставки. Все они изготавливались из глины с примесью шамота, в большей или меньшей степени [5, с. 100, рис. 59, табл. 13]. Очажные подставки, целые и фрагменты, являются неотъемлемой частью археологического комплекса основного здания (рис. 73). Широко распространены в материалах V-VI вв. и светильники с зооморфными ручками, которые зафиксированы при раскопках таких памятников, как Коштепа 2 [7, с. 104, Рис. 53], Шортепа и Пирматбабатепе [6, с. 118, Рис. 13]. Курильницы с орнаментом аналогичные с курильницами Хантепа, были найдены в верхних слоях городского храма Еркургана [4, с. 66-67], а также в керамическом комплексе из среднего слоя Мудинтепа [6, с. 22, Рис. 2], а также в слоях V в. поселения Пирматбабатепе. Таким образом, на основании аналогий с материалами ранее изученных памятников, керамика основного здания памятника Хантепа датируется V-VI вв. н.э.

Среди находок из помещения 11 наиболее интересная находка, это терракотовая плакетка в образе молодой девушки (рис. 3). Терракота изготовлена из тонкоотмученной глины и не ангобирована. Сохранившиеся размеры терракоты: высота 12,5 см, с толщиной 2,5 см. Плохо сохранившаяся левая рука терракоты поднята вверх, а правая - свободно открыта и спущена вниз. На обратной стороне терракоты имеются следы неравномерного обжига и следы использования острого инструмента, с которым выравнивалась поверхность.

Рисунок 3; 1. Терракота из памятника Хантепа; 2. Терракота из Еркургана.

Рассмотрим более подробно описание самой изображения терракоты. Известно что, с древнейших времен развивается своеобразная традиция в изображении образа женщин сосудах, скульптурах, терракотах и т.п. Мастера во время создания своих произведений, старались изобразить не только внешнюю красоту, но также пытались придать ей смысл или наделить её определенным смыслом. Но искусства Древнего Востока и эллинистического мира развивались в разных направлениях. Мастера эллинистического искусства, в своих произведениях строго соблюдая пропорциональности, равномерности и реалистичности стремились изобразить всю прелесть и красоту человеческого тела [2, с.147]. А в автохтонном стиле исходящего своими корнями из Древней Средней Азии, мастера старались придать произведениям больше философский смысл, из-за чего гармоничность, пропорциональность и реалистичность переходил на второй план и строго не соблюдались. В передаче образа терракоте с Хантепа тоже с помощью соблюдения пропорциональности и гармоничности создано прекрасная фигура молодой девушки.

В создание такой красоты, одежды девушки также играли важную роль. Для понятие одевания терракоты, надо обратить внимания на эллинистический стиль одевания, которая широко распространялся по всему эллинистическому миру в античный период. Исследователи, основываясь на ранее изученным образцам пластического искусства, в том числе терракотовой пластики, выделяли некоторые формы греческой одежды, которые были восприняты в Бактрии и Согде [1, с.82]. Такой одеждой для женских изображений являлись хитон, пеплос и гиматий. Хитоны и гиматии были и мужскими, и женскими. Отличительной чертой женского хитона дорического периода является отворот его верхнего края, так называемый диплоидий [1, с.82-83].

Он играл большую декоративную роль в костюме, украшался вышивкой, аппликацией, расписным орнаментом, мог выделяться из ткани другого цвета. Длина отворота могла быть различной: до груди, бедер, коленей. В зависимости от соотношения длины диплоидия и других частей хитона создавались определенные пропорции фигур. Как мужской, так и женский хитон скреплялся на плечах фибулами — пряжками и подпоясывался с напуском — **колпосом**. Более поздний ионический хитон из тончайшей мягкой ткани обильно драпировался и опоясывался по талии и завязывался крестообразно на груди или ниже груди в меридиональном направлении. Благодаря большой его ширине создавались подобие рукавов. Основываясь, выше приведенным данным, можно уверенно сказать, что Хантепинская терракота является ярким примером эллинистического стиля. Нонадо отметить, как прежде говорилось выше, мастера создавая тонкую талию и красивый бюст, подчеркивали очарование молодости-особы, то теперь с помощью «строфиона» или пояса, также короткой туники и хитона постарались ещё раз подчеркнуть, её возраст. Как известно, в Древней Греции молодые девушки (не замужние) перед одеванием, накладывали нагрудную повязку «строфион» или пояс, поверху которой накидывались хитон и гиматий или короткая туника. Таким образом, мастера нежно и в том же изящно постарались передать образ молодой девушки.

Важен вопрос интерпретации образа терракоты с Хантепа. Выходя из этого, постараемся, найти ответ, кому именно посвящено данная терракота. В большинстве такие терракоты передавали образ одной из богинь греческого пантеона, и они были важными элементами семейной культовой обрядности. И здесь уместно подчеркнуть, что данная терракота найдена в культово-мемориальном комплексе, что позволяет связывать её с религиозными представлениями. Основываясь на эти полученные данные, постараемся интерпретировать, какая именно богиня было показано в данной плакетке. Мастера Древней Греции изображали своих богинь по описанию из легенд. При этом в произведениях больше стремились показать характерные черты персонажей в соответствии с их физиологическими особенностями, которые делились на возрастные категории: юность, зрелость и старость, что соответствует Деве (Девушка), Матери (Женщина) и Старой женщины (Мудрость). Этим возрастным категориям соответствуют определенные образы богинь греческого пантеона [10, с.62-74].

Первый этап-юность (Дева, девственница) Представляет собой девичество, юность, жизненные силы, невинность и страсть молодой женственности, период ее становления и роста, заканчивающийся половым созреванием. С этого момента до замужества над девушкой властвует архетип богини - Дева. Культ богини Девы существовал на протяжении почти всего периода античности, исчезнув только с приходом христианства. Культ Девы отчетливо выражен в античном мифе об Артемиде-охотнице (рис.4).

Рисунок 4. Образы богини Артемиды;

Второй этап-зрелость (Женщина-мать)

Это возрастной этап в развитии женщины, связанный с ее плодородием, то есть способностью зачать, выносить ребенка и родить. В мифологии Греции, этот этап жизни женщины находит своё отображение в целом ряде богинь: Гера-жена Зевса; Афродита – богиня красоты и любви;

Особенности этого этапа связаны с расцветом женственности, сексуальности, реализации себя в роли матери, жены, подруги.

Третий этап-старость (Старая, мудрая женщина)

Для этого этапа можно отметить, такие качества как зрелость, мудрость, сострадание и сочувствие. Период пожилого возраста и старость можно привязать к моменту, когда женщина имеет большой жизненный опыт и навыки. Она может реализовать свою мудрость, наполнив свою жизнь новым, более глубоким смыслом, углубляясь, процесс трансформации в мудрую женщину. В греческой мифологии она представляется в виде богини Гестии - богиня домашнего очага и храма, Кибела – богиня матери;

У терракотовой фигурки с Хантепа голова не сохранилась, поэтому невозможно сказать были ли у неё нимб из звезд, либо луна вокруг головы, но из за поднятой на верх левой руки можно думать что у неё на руке что-то было. Терракоты и скульптуры аналогичные нашему экзумпляр, были найдены в колоннах Мессене, Ларнеке, Мегаре и Тимарете [16, р.106,117] (рис.4). Терракоты Мессини и скульптуры Ларнеки рука поднято вверх (рис.4; 1,2), а в скульптурах Мегары и Тимареты верхняя часть не сохранилась (рис.5). Но внешность последних двух скульптур сходна с терракотой из Хантепа. Все выше отмеченные находки интерпретируются как богиня Артемида. Поэтому, основываясь выше отмеченным критериям находки, а также аналогиям, можно предполагать, что на данной терракоте изображена покровительница животных и девиц-богиня Артемида. Элементы одежды богини, также свойственны к гардеробу молодых девушек эллинистической культуры, также может служить в пользу данного предположения.

Согласно по Древнегреческим легендам, богиня Артемида и её близнец Апполон, были рождены от союза Зевса и Лето на острове Делос [13, р.49]. Артемида (греч. Ἄρτεμις, микенск. a-ti-mi-te), в древнегреческом мифологии – владыка зверей (πότνια θηρῶν), богиня охоты (ἄρροτέρη), плодородия, женского целомудрия, покровительница всего живого на Земле, дающая счастье в браке и помощь при родах [3, с.31]. Классический образ Артемиды – вечная дева (ἄρτεμις – «здоровый», «целый», «невредимый»). Сопровождающие ее нимфы также дают обещания безбрачия. Артемида заботится обо всем, что живет на земле и растет в лесу и на полях (ἄρτιθαλής – «недавно расцветшее», т.е. «свежий», «цветущий»). Заботится она и о диких зверях, и о стадах домашнего скота, и о людях [15, р. 57]. Она вызывает рост трав, цветов и деревьев, она благословляет рождение (ἄρτίτοκος – «новорожденный»), свадьбу и брак (ἄρθμιος – «союз»). Как видно, в древнегреческом пантеоне божеств Артемида в древние времена была воплощением образа защитницы природы, животного мира [12, р.2-3].

Но надо отметить что богиню Артемиду в разных частях эллинистического мира принимали по разному. В частности, в Аттике, Мегаре, Олимпии, Лаконике, Боспорском царстве её почитали с эпитетом «Агротера», применяемым по отношению к диким зверям, живущим на воле. А в Спарте Артемида Агротера выступает как военная богиня и спартанцы перед вступлением в битву приносили ей в жертву коз. Её также в греческих колониях и городах расположенных берегах морей почитали как покровительницей рыболовства [3, с.31-37]. Поэтому богиню изображали в разных образах [12, р.57-58]. Если где то, она – меткий стрелок, одета в короткую тунику, вооружена серебряным луком, за плечами колчан со стрелами (рис.4). А где-то, Артемида изображалась как богиня Луны – с факелами в руках и с нимбом из звезд или луны вокруг головы.

Таким образом, мастера разными способами постарались, выделить её божественные свойства, и показали, как принимали богиню. Например, её лук и колчан символизировал, что она воинственная - охотница, а факел и нимб из звезд, луна вокруг головы –позволяли видеть в ней богини Луны. А животные, которые изображались рядом с Артемидой, отображает, его владыку над животными. Также, своей юной внешностью и с помощью одежд изображали покровительницу девственниц [12, р.63].

На территории Средней Азии пока нет данных подтверждающие существовании поклонение богиню Артемиду. Но современные исследователи некоторых функций богини связывали с синкретизмом древневосточными богинями Иштаром и Анахитой Анаитидой [12, р.61-62].

Исходя из этого можно, предполагать, что данная терракота для своего региона было привозной или мы пока мало знаем о религиозных мировоззрениях, и развитии одежды раннесредневекового Согда. Потому что советские авторы считали, что в развитии древней коропластики Согда эллинистические элементы не занимали господствующее положение [9 с. 16]. Но на сегодняшний день материалы, полученные в ходе археологических раскопок из разных частей Согда опровергают данную теорию. Например, расположенный недалеко от памятника Хантепа, на городище Еркурган, также были найдены терракоты с разной степенью использованные элементов эллинистической традиции [11, Рис. 143, 144, 149, 166]. Одна из них даже аналогична (можно сказать копия) данной Хантепинской терракоты [11, Рис.144] (рис.3). И создаёт впечатление, как будто они изготовлены в одном форме.

По мнению исследователей, такие одинаковые терракотовые пластики изготавливались при помощи оттиска матрицы [2, с. 146]. Такая технология было своеобразной инновацией для своего периода. И она решила важнейшую производственную задачу того времени -удовлетворение растущего спроса на зрительные образы. По мнению исследователя Ай-Ханума Г.Р. Франкфора эта технология была принесена греками [14, р. 123, 124].

Таким образом, возможно, что терракота из Хантепа является копией терракоты из Еркургана, которые обе изготовлены в едином оттиске матрицы. Это ещё раз доказывает что, среди согдийских мастеров также быстро распространялся инновационные технологии, изобретенные в Древней Греции.

Как известно, в коропластике Средней Азии наблюдаются элементы разнообразных традиций древнего мира. Это можно объяснить близостью Южного Согда с эллинистической Бактрией или же с расположением Согда на перекрестке Великого Шелкового пути. Последнее

может является главным объяснением, так как согдийцы играли немаловажную роль в развитии международных культурных отношений, так как в Согде иногда встречаются образцы разнообразных древних цивилизаций. Наша терракота может служить примером такой трактовки.

В конце хотим добавить, что эта уникальная находка из Хантепа свидетельствует о существовании своеобразного религиозного мировоззрения, а также развития изобразительного искусства Южного Согда. Дальнейшее продолжение археологических раскопок на памятнике может дать много интересных материалов по изучению религиозных представлений населения раннее средневекового Согда.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдуллаев К. Об одном македонском обычае в костюме Средней Азии // История материальной культуры Узбекистана. – Вып.35. – 2006. С. 83-90.
2. Двуреченская Н.Д. Терракотовая пластика древней Бактрии III-I вв до н.э. // Российская археология. – №3. – 2006. С.143-153.

3. Демина Н.А. Культ Артемиды Агротеры в Аттике // Античный мир и археология. – Вып.2. – Саратов, 1974. С. 31-37.
4. Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Комплекс ритуально-культурной керамики 4-5 вв. из Южного Согда. // История материальной культуры Узбекистана. – Вып.13. – Ташкент, 1977.С. 65-70.
5. Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган. – Ташкент,1984. 160 с.
6. Кабанов С.К. Нахшаб на рубеже древности и средневековья (III-VII вв.). – Ташкент. 1977. 143 с.
7. Кабанов С.К. Культура сельских поселений Южного Согда III-VI вв. по материалам исследований в зоне Чимкурганского водохранилища. – Ташкент. 1981. 128 с.
8. Кубаев С.Ш. Некоторые рассуждения о функции Хантепа – нового религиозно-мемориального комплекса Южного Согда // Археология Узбекистана в годы независимости: достижения и перспективы. Материалы международной научной конференции, посвященной 25-летию Независимости Республики Узбекистан. – Самарканд, 2016.С.100-105.
9. Мешкерис В.А. Коропластика Согда. Душанбе. 1977. 124 с.
10. Стрекалова М.Д. Архетипичность женских возрастных периодов или символизм Луны в жизни женщины // Вестник Балтийской педагогической Академии. – №100. – СПб. 2010. С. 62-74.
11. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Ташкент. 2000. 523 с.
12. Budin, Stephanie Lynn. Artemis. – London and New York. 2016. 183 p.
13. Encyclopedia of the ancient greek world. Revised edition. – New York. 2005. P.88.
14. Francfort H.P. Le sanctuaire du temple a niches indentees // MDFA-Memoires de la delegation archeologique Francaise en Afghanistan. –T.XXVII. Fouilles d Ai Khanum. – V. III. – Paris, 1984. 145 p. 73 Pl.
15. Fischer-Hansen T., Poulsen B. From Artemis to Diana.The Goddess of Man and Beast. – Copengagen. 2009. 585 p.
16. Themilis P. Artemis Orthea at Messene. The Epigraphically and archaeological evidence // Ancient Greek cult practice from the archaeological evidence: proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993. 1994. p.101-122.

REFERENCES

1. Abdullaev K. Ob odnom makedonskom obychie v kostjume Srednej Azii // Istorija material'noj kul'tury Uzbekistana. – Vyp.35. – 2006. S. 83-90.
2. Dvurechenskaja N.D. Terrakotovaja plastika drevnej Baktrii III-I vv.do n.je. // Rossijskaja arheologija. – №3. – 2006. S.143-153.
3. Demina N.A. Kul't Artemidy Agrotory v Attike // Antichnyj mir i arheologija. – Vyp.2. – Saratov, 1974. S. 31-37.
4. Isamiddinov M.H., Sulejmanov R.H. Kompleks ritual'no-kul'tovoj keramiki 4-5 vv. iz JUzhnogo Sogda. // Istorija material'noj kul'tury Uzbekistana. – Vyp.13. – Tashkent, 1977.S. 65-70.
5. Isamiddinov M.H., Sulejmanov R.H. Erkurgan. – Tashkent,1984. 160 c.
6. Kabanov S.K. Nahshab na rubezhe drevnosti i srednevekov'ja (III-VII vv.). – Tashkent. 1977. 143 c.
7. Kabanov S.K. Kul'tura sel'skih poselenij JUzhnogo Sogda III-VI vv. Po materialam issledovanij v zone CHimkurganskogo vodohranilishha. – Tashkent. 1981. 128 c.
8. Kubaev S.SH.Nekotorye rassuzhdenija o funkcii Hantepa – novogo religiozno-memorial'nogo kompleksa JUzhnogo Sogda // Arheologija Uzbekistana v gody nezavisimosti: dostizhenija i perspektivy. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 25-letiju Nezavisimosti Respubliki Uzbekistan. – Samarkand, 2016.C.100-105.
9. Meshkeris V.A. koroplastika Sogda. Dushanbe. 1977. 124 s.
10. Strekalova M.D. Arhetipichnost' zhenskih vozrastnyh periodov ili simvolizm Luny v zhizni zhenshhiny // Vestnik Baltijskoj pedagogicheskoy Akademii. – №100. – SPb. 2010. S. 62-74.
11. Sulejmanov R.H. Drevnij Nahshab. – Tashkent. 2000. 523 c.
12. Budin, Stephanie Lynn. Artemis. – London and New York. 2016. 183 p.
13. Encyclopedia of the ancient greek world. Revised edition. – New York. 2005. P.88.
14. Francfort H.P. Le sanctuaire du temple a niches indentees // MDFA-Memoires de la delegation archeologique Francaise en Afghanistan. –T.XXVII. Fouilles d Ai Khanum. – V. III. – Paris, 1984. 145 p. 73 Pl.
15. Fischer-Hansen T., Poulsen B. From Artemis to Diana.The Goddess of Man and Beast.– Copengagen. 2009. 585 p.
16. Themilis P. Artemis Orthea at Messene. The Epigraphically and archaeological evidence // Ancient Greek cult practice from the archaeological evidence: proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993. 1994. p.101-122.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 39(574)(092)

НЫҒМЕТ МЫҢЖАНИ - ЭТНОГРАФ

Мәжикқызы Н.¹, Сандықбаева Ә.Д.², Арыстанбекова Қ.Д.³

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: nurlihan80@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: sandykbaeva67@gmail.ru

³Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: dankura@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Қытай қазақтарынан шыққан белгілі тарихшы, этнограф ғалым Нығмет Мыңжанидың этнографиялық зерттеулері қарастырылған. Нығмет Мыңжанидың этнографиялық зерттеулерінің ерекшелігі өзі өмір сүрген Қытайдағы қазақ диаспорасының тарихы, ғұрып-әдеті, тұрмыс тіршілігі және дәстүрлі шаруашылығы, рухани мәдениеті жайлы мол мәліметтер қамтылған. Қазақстандағы этнология ғылымының негізгі зерттеу бағыттарының бірі шетелдегі қазақ диаспорасы екендігін ескерсек, ғалымның Қытайда жарық көрген көлемді этнографиялық зерттеу мақалаларында, яғни «Еліміз қазақтары» «Қазақтың таңба, ұрандары туралы зерттеу», «Қазақ шежіресі жайында», «Ислам дінінің қазақ халқына таралуы» т.б. көлемді ғылыми зерттеу мақалаларында қарастырылған мәселелер өз құнын жойған жоқ. Бұл зерттеу мақалаларында өз көзімен көрген, халықтың арасынан жинақтаған мәліметтерді жазба деректермен салыстыра отырып ғылыми тұжырымдар жасаған.

Түйін сөздер: Этнография, Қытай қазақтары, қазақтың таңбалары мен ұрандары, қазақ шежіресі, мал шаруашылығы, ислам діні, әдет-ғұрып, мәдениет, ру-тайпа

НИГМЕТ МЫНГЖАНИ – ЭТНОГРАФ

Мажикқызы Н.¹, Сандықбаева Ә.Д.¹, Арыстанбекова Қ.Д.¹

¹ҚазНУ имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

E-mail: nurlihan80@mail.ru

²ҚазНУ имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

E-mail: sandykbaeva67@gmail.ru

³ҚазНУ имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

E-mail: dankura@mail.ru

Аннотация. В этой статье рассматриваются этнографические исследования известного казахского историка в Китае Ныгмет Мынжани. Особенности исследований Ныгмета Мынжани являются то что, в его работах рассмотрены история, обычай, традиции, бытовые особенности и духовная культура казахской диаспоры в Китае. Рассмотренные этнографические проблемы в публикациях исследователя, изданные в Китае не утратили свое научное значение, учитывая, что одним из направлений этнологической науки в Казахстане является казахская диаспора в Китае. В исследовательских статьях Ныгмет Мынжани делает сравнительный научный анализ между письменными материалами и устными материалами собранные среди народа.

Ключевые слова: Этнография. Китайские казахи. Танба и ураны казахов. Скотоводство. Религия ислам. Традиции. Культура. Племя

NYGMET MYNZHANI WAS AN ETHNOGRAPHER

Mazhikyzy N.¹, Sandykbaeva U.D.², Arystanbekova K.D.³

¹Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

E-mail: nurlihan80@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

E-mail: sandykbaeva67@gmail.ru

³Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

E-mail: dankura@mail.ru

Abstract. This article focuses on ethnographic research of famous Kazakh historian of China Nygmet Mynzhani. The features of Nygmet Mynzhani's research are that his works examine the history, customs and traditions, household characteristics and spiritual culture of the Kazakh Diaspora in China. Ethnographic issues discussed in the publications issued by researchers in China didn't lose its scientific value, considered that one of the areas of ethnology in Kazakhstan is the Kazakh Diaspora in China. In research articles of Nygmet Mynzhani makes a comparative analysis between scientific writing and oral materials collected among the people.

Keywords: Ethnography, Chinese Kazakhs, tanba and urany of Kazakhs, cattle breeding, religion islam, tradition, culture, tribe

Кіріспе

Қазақ этнографиясы жайлы қалам тербеген зерттеушілер аз емес, солардың ішіндегі Қытай қазақтарынан ең алғашқы болып қалам тербеген зерттеушілердің бірі Н. Мыңжани болды. Өзінің ғылыми зерттеулерінің ішінде Қазақ этнографиясы, соның ішінде Қытай қазақтарының этнографиясына баса назар аударған.

Қазіргі таңда Қазақстанның этнология ғылымының негізгі даму бағыттарының бірі диаспорология яғни диаспораның этномәдениеті болып табылады. Тоталитарлық жүйе кезеңінде аталмыш сала идеологиялық құрсаудың әсерінен артта қалды. Сонымен қатар, Қытайдағы қазақтардың болашағы Қытай мемлекетінің жүргізген саясатына байланысты кез-келген қазақ азаматын ойландырмай қоймайды. Себебі, онда қытайландыру саясаты қызу қарқынмен жүріп жатқаны бәрімізге белгілі. Ондағы құнды этномәдени мұраларымызды жинақтап, қазақ халқының этнология ғылымының игілігіне жарату өте маңызды мәселе.

Нығымет ағамыздың көзінің тірі кезінде Дүкен Мәсімханұлымен өткізген сұхбатында: «Жұрттың мені тарихшы деп жүргені тарих саласындағы азды-көпті еңбектерімізге орай болуы мүмкін. Жалпы алғанда, мен бірнеше саладан зерттеп келе жатырмын. Яғни еңбектерім қазақ тарихы, қазақ әдебиеті және қазақ тілі, қазақ этнографиясы қатарлы салаларды қамтып жатыр екен. Осы салалардың бәрін жинақтап айтқанда «қазақтану» яғни «қазақ туралы білім» дейтін жинақтық ұғым шығады», - деп өзінің зерттеген ғылым салаларын ашып айтқан болатын [1].

Н. Мыңжанидың этнографиялық зерттеулеріне келер болсақ: «Шынжаң қазақтарының тұрмыстық әдет-ғұрыптары жайында» (қытай тілінде, Бейжиң, 1983 ж.), «Шынжаңдағы қазақ халқы» (1981 ж.), «Қазақ ру-тайпаларының таңбалары мен ұрандары жайында» (қытай тілінде, Бижиң, 1983 ж.), «Еліміз қазақтары» («Шалғын» журналы 1984 ж 4-ші сан, 1985 ж. 5-ші сан), «Шынжаң қазақтарының экономикалық-әлеуметтік жағдайы», «Қазақ шежіресі жайында»,

«Ислам дінінің қазақ халқына таралуы» қатарлы көлемді ғылыми зерттеу мақалаларын атап айтуға болады.

«Еліміз қазақтары» деп аталатын көлемді мақаласында Қытайдағы қазақтардың тарихы, шаруашылық жағдайы, әдет-ғұрпы, мәдениеті, өнері қысқаша баяндалған. Мәселен, шаурашылығына байланысты былай дейді: «Қазақ халқы мал шаруашылығымен де, егіншілік кәсібімен де шұғылданады. Қазақ мекендеген райондарда егілетін басты ауыл шаруашылық дақылдары: бидай, арпа, тары, жүгері, күріш, картоп; шаруашылық дықылдары: зығыр, темекі, қызылша, әр алуан жемістер. Бұл жөнінде Іле ойпаты «Солтүстік Шынжаңның астық қамбасы», «жеміс бақшасы» делінеді.

Мал шаруашылығы – қазақ халқының ата кәсібі. Қазақтардың төрт түлігі – қой, жылқы, сиыр және түйе. Осы төрт түліктің ұйтқысы қой. Сондықтан «қойлы бай – қорлы бай» дейді қазақ. Шынжаң «биязы жүнді қой» деген атпен елімізге әйгілі болған. Асыл тұқымды қой, ең алғашында қазақ автономиялы облысының Іле аймағында өсірілген» [2, 76-б.], - дей келіп Шынжаңның шаруашылығына жан-жақтылы тоқталады. Одан ары ойын жалғастырып қазақ халқының тұрмыс-салтына тоқталады. Онда үй-жайы, киім-кешегі, ішіп-жемі жайлы қысқаша тоқталады. Қазақ халқының әдет-ғұрыптары деген бөлімінде: «қазақ халқында қарттарды құрметтеп, үлкендерді сыйлау, балаларға жанашырлық, жастарға қамқорлық ету, ата-ананы ардақтау және әйелдерді аялау ізгі дәстүрге айналған. «Қасқа қатал, досқа адал болу» - қазақ халқының негізгі мінез-құлқы. Қазақ халқында тым ертеден келе жатқан көптеген әдет-ғұрыптар бар, бұл қазақ өмірінде жазбаға түспеген заң сияқты терең тамыр тартқан» [2, 81-б.], - деп көрсетеді. Одан ары мереке-мейрамдары мен діни нанымдар, салт-саналарға тоқталады.

Бұл мақаласының жалғасын келесі санда жариялайды. Онда қазақ халқының аспан әлемі туралы түсініктері, қазақ календары мен жыл аттарын баяндайды. Бұдан ары қазақ халық арасындағы емшілікке, қазақ халқының көркемөнеріне тоқталып, қазақтың ақындар айтысы туралы: «Қазақтың ақындар айтысы – қазақ халқының өлең өнері мен ақындық шабыт-шалымының салтанатты парасаты. Суырып салма ақындар мен төкпе жыраулардың көп алдындағы нақ майданда өнер көрсететін сахнасы. Ақындар айтысының мазмұны сан салалы, онда: салт жыры, жұмбақ өлең, ата өлең, балық өлең, тау өлең, қара өлең, қайм өлең сияқты өлеңдердің бірі айтылады» [2, 105-б.], - дей келіп, ақындар айтысының ерекшелігіне тоқталады.

Қазақтың ұлттық ойын-сауықтары бөлімінде қазақтың ойын-сауықтарын өзінше екіге жіктеп көрсетеді. Біріншісіне әдебиет-көркемөнерлік, театырлық сипаттағы ойын сауықтар. Оларға күй шерту, ән айту, би билеу, ақындар айтысы, қиса-дастандарды жырлау т.б. жатқызады. Екінші топтағы түріне спорттық сипаты бар ойын сауықтар. Оларға көбінесе жасыл жайлауда ат үстінде болатын ойындар: ат бәйгесі, қызқуар, теңге ілу, жамбы ату, аударыспақ қатарлы ойындарды жатқызады.

«Қазақтың таңба, ұрандары туралы зерттеу» атты көлемді зерттеу мақаласында Нығмет Мыңжани: «Таңба мен ұран – көшпенді ұлттардың маңызды мәдениеттік белгілерінің бірі, ол көшпенді ұлттардың өндірістік және саяси, әскери қажетіне сәйкесу мақсатымен пайда болған» [3] деген пікірін айтады.

Бұл туралы тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.Омарбеков: «тарихымыздың аса осал тұстары этникалық және ұлттық мәселелер. Рулық-тайпалық құрылымдар тарихына онша мән бермеу, мұндай зерттеулерді «рушылдық» сарқыншағы ретінде қарастыру тарихшылар арасында әлі кездеседі. Сондықтанда болар біз тарихымызда қазақты халық етіп құраған ірі тайпаларды атап айта тұрсақ та, оларды руларға, аталарға бөліп таратуға, осы рулар мен ру тармақтарының тағдырымыздағы орындарын айқындауға келгенде шорқақпыз. Осылай кете берсек қырық рудан құралған қазақтың толыққанды тарихы ешқашан жазылмайтынын түсінсек дұрыс болар еді» [4] – дейді.

Қазақ халқы «жеті атасын білмеген жетесіз» деп босқа айтпаған. Оның астарында ата-бабаға деген шынайы құрмет, бауырмалдық, туыстық және қандастыққа негізделген абзал сезімдер бар. Ұрпағын мұндай зерделікке тәрбиелеудің көптеген артықшылықтары баршылық.

Ұлтымызға тән тағы бір ерекшелік – ағайынды, туысты, құда-жегжатты, дос-жаранды, жиен-нағашыны әрқайсысын өз орнымен қастерлейтін қасиеттердің басымдығы дер едік. Бүгінгі жаһандану заманында ғасырлар бойы қанымызға сіңіп, берік дәстүрімізге айналған осынау асылдарымыздан ажырап қалмаудың жолын тынбай іздестірулеріміз керек. Қазақтың ру-тайпалық тарихын терең білген азамат бөтен жұрттың алдында өзінің ұлтының жоғарыдағыдай өзіндік, қайталанбас қасиеттерін мақтаныш етуге және оларды көзінің қарашығындай қорғап қалуға белсенді жұмыс жасайтын болады [5].

Төрт бөлімнен тұратын зерттеуінің алғашқы бөлімінде Нығмет Мыңжани қазақтың 68 ру-тайпасының таңбасы мен ұрандарының кестесін жасап, оларды жүзге айырып көрсетеді. Сонымен қатар бұл таңбалардың кейбірінің тасқа ойылған әртүрлі суреттермен және қабірлердегі қойылған құлаптастардан да кездесетіндігін айтады.

Екінші бөлімінде таңбаның шығу тегі мен қолданылуына тоқталады. Онда таңбалардың айға, күнге ұқсайтындығын айта келіп, бұл ерте замандағы көне түрік тайпаларының діни нанымдарымен байланысты болса керек деген тұжырымын айта келіп, таңба арқылы рулардың қандастығын анықтауға болатындығын, кейбір рулардың аты осы таңбаға байланысты екендігін, таңбалардың өзіндік мән-мағынасының да барлығын, таңбалардың тарихта өзгеріп отырғандығына жан-жақтылы талдау жасайды.

«Ұранның шығуы мен қолданылуы» атты үшінші бөлімінде: «ұран негізінен жауға қасы соғыста істетіледі. Атой салып, қамал бұзатын кездерде, тәртіп көбінесе осы ұран арқылы бірлікке келтіріп, қайратқа осы ұран арқылы беріледі. Әр рудың ұраны сол рудың арғы ата-бабасының немесе сол рудан шыққан бір батырдың атынан алынады, әр рудың өз алдына ұраны болудан сырт, тұтас қазақтың да «Алаш» дейтін ортақ ұраны бар», - деп пайымдайды.

Зерттеушілер қазақ ру-тайпаларының ұрандары жөнінде мынадай тұжырымдар жасайды: Біріншіден, тарихи тұлға есімі ұранға айналуы үшін оның әулиелік, батырлық, көсемдік, шешендік қасиеттері жарқырап көрінуі керек. Екіншіден, кейбір ұрандар 2-3 ғасырға төтеп беріп, онан соң жағарып, өзгеріп отырса, қайсыбір ұрандар – Қарабура, Ақжол тәрізді уақыт сынына ұзақ шыдаған. Үшіншіден, ру-тайпалардың тарихын зерттеуде дерек ретінде көмекші қызмет көрсете алады.

Төртінші бөлімі таңба мен ұранның маңыздылығына арналған. Ғалымның таңба мен ұранның ең маңызды рөлі ретінде ұлттың тарихын зерттеудегі маңызды дерек көзі ретінде қарастыруын атап өтуге болады. Оның тағы да бір ерекше рөлінің қазақ халқының айналысқан шаруашылығындағы маңыздылығына тоқталады. Ал ұран болса ру-тайпадан құралған халықтардағы жауынгерлік ұйымдарды басқаруда маңызды болғанын айта келіп, сөзінің соңында қазақтың таңба, ұрандарының қазір аз істетілгендігімен әлі күнге дейін жалғасып отырғандығын, оны жинау, зерттеу қазақ ұлтының тарихын зерттеуде маңызды екендігін атап көрсетеді. Ғалым қазақтың ру-тайпаларының таңбалары мен ұрандары жайлы жеке кесте жасап, үш жүздегі барлық руларды толық қамтуға тырысқан.

«Қазақ шежіресі жайында» тақырыбындағы зерттеуінде: «Қазақ халқының ежелгі замандағы озық ойлы, білікті адамдары ата-бабалар шежіресін жасап қалдырған. Бұл шежірелер ұрпақтан ұрпаққа жалғасып қазақ қауымымен бірге дамып келген. Өзінен бастап жеті атасына дейін білу – әрбір қазақ азаматының борышы болған. Өзінің балаларына мұны білдіру – ата-ана тәрбиесінің әліппесі еді. Тек, ата-анасынан жастай айырылған жетімдер ғана мұндай білімнен махрум қалған. Қазақтың «жеті атасын білмеген жетімдіктің салдары» дейтін сөзі осыдан шыққан, жеті атадан тараған ұрпақ өзара қыз алыспайтын дәстүрді тұтынған қазақ қауымы үшін

жеті атаны жатқа білу, семья құрудың да негіздерінің бірі еді» [6], - дей келіп, шежіре тек аталарды таратумен ғана емес, сол аталар заманында болған ірі-ірі тарихи оқиғаларды, халықтың өткендегі тұрмыс-тіршіліктерін, сол заманда өткен шешендерді, жырауларды, батырларды, олардың тапқыр сөздері мен батырлық іс-әрікеттерін жинақтан, өңдеп, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып отырғандығы жайлы тұжырым жасайды.

Қорыта келгенде, Нығмет Мыңжанидың этнография мәселелеріне арналған құнды ғылыми зерттеулерінің қай-қайсысы болса да жазба деректермен, шежірелік және ауызша деректермен салыстыра отырып жан-жақтылы салыстыру, талдау жасау, ғылыми тұжырымдар жасау арқылы жазылған. Бірақ этнографиялық ғылыми зерттеу мақалаларының қазақ жерінде танылмауы, насихатталмауы, әліде еңбектерінің басым бөлігінің Қытайда қалуы оның мұраларын тереңірек зерттеуге ұмтылдырады. Алдағы мақсатымыз осы мұралардың ғылыми құндылығын зерттеп, қазақ этнология ғылымының дамуына үлес қосатын әрі оның деректік қорын молайта түсеу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дүкен Мәсімханұлы. Әйгілі ғалым Нығмет Мыңжанұлымен сұхбат // Шынжаң қоғамдық ғылымы 1992, №2. – 9 б.
2. Нығмет Мыңжани. Еліміздегі қазақ халқы // Шалғын. Үрімжі, 1984, - №4. -71-93 бб.;
3. Н.Мыңжани. Қазақтың таңба, ұрандары туралы зерттеу // Шинжиян университеті ғылыми журналы, 1982. - №3. – 43-55 бб.
4. Омарбеков Т.О. Қазақ тарихы: ол қалай жазылуы керек? // Алаш №2(2), 2005. - 3 б.
5. Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Керейт IV том. – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2006. – 408 б.
6. Мыңжани Н. Қазақтың мәдени мұраларын зерттеу туралы. -Үрімжі, Шынжаң халық баспасы, 2011.-421 б.

REFERENCES

1. Duken Macimkhanuly. Aigili galim Higmet Minzhanyumen suhbat // Shinjiang khogamdik gilimi 1992 jil, /2. -9 b.
2. Higmet Minzhany. Elimizdegі kkhazakh halkhi // Shalgin.Urimji, 1984, №4. -71-93 bb.
3. Higmet Minzhany. Khazakhting tangba, urandari turali zertteu // Shinjiang unyversyteti gilimi zhurnali. – 1982. – №3. – 43-55-bb.
4. Omarbekov T.O. Khazakh tarykhi: ol halai zhazilui kerek? // Alash №2(2), 2005. -3 б.
5. Kahzakh ru-taypalarining taryhi. Kerey IV tom. – Almati: «Alash» taryhy-zertteu ortaligi, 2006. – 408 b.
6. Minzhany N. Khazakhting madeni muralarin zertteu turali. – Urimji, Shinjiang halih baspasi, 2011. – 421 b.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОЛӨНЕРГЕ ҚАТЫСТЫ МӘЛІМЕТ ЖИНАУДАҒЫ ПРИНЦИПТЕР МЕН ҰСТАНЫМДАРЗ

Мейрманова Г.А.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы), тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Аңдатпа. Мақалада негізгі этнографиялық зерттеулердің принциптерімен бірге қолөнерге қатысты мәліметтерді жинау ерекшелігі деректік негізде қарастырылады. Автор этнографиялық жазбалар мен қатар мәлімдемелері сияқты далалық деректеріне сүйене отырып, өлкедегі қолөнер түрлері мен сақталуының негізгі факторларын жахандану жағдайынан деген тұжырым жасайды. Экспедицияның тақырыбы мен тапсырмасына байланысты тұрақжайларды, қолөнершілерді зерттеуде жинақталған материалдардың көрнекілігін қамтамасыз ететін әртүрлі тәсілдер қолданылады. Басты тәсілдер: іріктеу және жаппай зерттеу тәсілі. Сонымен қатар, этнографиялық зерттеулер тарихына толық тоқталған. Мақалада далалық жағдайда адаптациялану мәселесі де қарастырылады.

Түйін сөздер: ҚР МОМ, қолөнер, мәлімет берушілер, «қар үйіндісі» әдісі

ПРИНЦИПЫ СБОРА СВЕДЕНИЙ, КАСАЮЩИХСЯ РЕМЕСЕЛ КАЗАХОВ В ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ

Мейрманова Г.А.

КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы), кандидат исторических наук, доцент

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные принципы этнографических исследований при опросах по теме ремесло казахов. Полевое исследование описывается как изучение людей, действующих в естественных условиях их повседневной жизни. Полевое исследование привлекательно для тех, кто любит наблюдать за людьми или предпочитает свободный подход в проведении исследования. Автор непосредственно общается и наблюдает за людьми, которых изучает. Взаимодействуя в течение ряда месяцев или лет, он (она) многое узнает о них: историю их жизни, увлечения и интересы, привычки, надежды, страхи и мечты. Также в качестве метода рассматривается выборка полевого исследования в которых используется метод "снежного кома".

Ключевые слова: ЦГМ РК, ремесло, респонденты, метод "снежного кома"

PRINCIPLES AND PRINCIPLES IN EDUCATIONAL INFORMATION ON ETHNOGRAPHIC STUDIES

Meirmanova G.A.

Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan, Almaty) Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Abstract. In this article, the basic principles of ethnographic research are examined in regard to the subject of the Cossacks. A sophisticated research describes how people are learning about the natural

³ Мақала ҚР МОМ Н.Әлімбаевтың «Қазақтың дәстүрлі қолөнерінің тарихи-этнографиялық деректілігі. монография-каталог» атты ғылыми-зерттеу жобасы негізінде жазылған.

phenomena in their lives. The free search engine is for anyone who likes to watch for, or prefers a free approach in research. The author is incompetent and watching for the people, who are learning. Interacting with the number of months or years, the ten most commonly acquainted with the history of their lives, their affection and interest, their ambivalence, their trustworthiness, their trust, and their intoxicants. Alternatively, the method is considered to be a selective method for the use of a "polluted coma" method.

Keywords: ZGM RK, respondents, respondents, method of "snow coma"

Кіріспе

Этнографиялық экспедиция барысында деректердің өңдеу, жинақталған ақпараттардың біріктірілген сипаты зерттеудің қағдаларын қарастыруға мүмкіндік береді. Есеп нәтижесі бойынша арнайы бағдарлама нәтижесін жариялау негізгі ұстанымға жатады. Далалық есептің арнайы кестелер арқылы толықтыруға болады.

Этнографиялық жазбаларының түрлері

Толық далалық жазбаларда бірнеше түрі немесе деңгейі бар. Біз алты деңгейді сипаттайтын боламыз. Мысалы, сағат 6:00 де бір-бет қысқаша мәліметтері, тікелей бақылау жұмысы 40 бет, зерттеушінің қорытындылары 5 бет, әдістемелік, теориялық және жеке бақылау жазбалары 2 бет болуы мүмкін.

Қысқаша ескертулер. Даладағы жақсы жазбаларды жасау мүмкін емес. Қысқа жазбалар далалық жағдайда жазылады. Олар тікелей бақылау жазбасына тіркеледі, бірақ олар ешқашан оларды алмастырмайды.

Тікелей бақылаулар. Дала жазбаларының негізгі түрі - бұл зерттеуші бірден жасайтын жазба. Ол оларға толықтырулар енгізу үшін бірнеше рет қайта жазылады. Жазбалар күні, уақыты және өрістегі әр жазбаның жері бар, хронологиялық тәртіппен орналасқан. Жазбалар - зерттеушінің естіген және көрген нақты нақты түрінде толық сипатталады. Мүмкіндігінше, бұл сөздерді, сөз тіркестерін және әрекеттерін дәл жазуы керек. Қосарлы тырнақшалар сөздерді парафраздан бөліп алу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеушінің ескертулер-қорытындылары. Зерттеуші өзінің қорытындыларын бөлек бөлімде жазады. Адамдар нақты әрекеттерді көреді немесе сөздерді естиді; онда олар өздерінің мәдени білімдерін, контекстің кілттерін қолданады және жасалып жатқан және айтылғандар әлеуметтік маңызға ие. Адамдар үнемі көріп-естігендеріне негізделген әлеуметтік мәні бар, бірақ олар әрқашан дұрыс істемейді. Зерттеушінің қорытындылары бөлек жазылуы керек, өйткені жаңа мәндер тікелей ескертулерді қайта оқығаннан кейін пайда болуы мүмкін.

Аналитикалық гиммиктер теориялық жазбалардың бір бөлігі болып табылады, онда зерттеуші осы салада жұмыс істеген кезде жаңа идеяларды дамытады.

Теория мәліметтер жинау кезінде пайда болады және зерттеуші өзінің өріс жазбаларын талдағанда кристалданып тұрады. Талдамалы жазуларда зерттеуші идеялар арасындағы байланыстарды, гипотезаны құруды және жаңа тұжырымдамаларды жасауды ескере отырып, дауыстап көрсетеді.

Жеке жазба жеке күнделік сияқты. Оларда үш функция бар: зерттеуші үшін шығыс және стресспен күресу тәсілі; жеке реакция деректерінің көзі; Жазбаларды қайтадан жасағанда, дереу бақылаулар мен қорытындыларды бағалау мүмкіндігі. Мысалы, жақсы көңіл-күй тиісті түрде байқалады (бұл жаман көңіл-күйге қатысты).

Карталар мен диаграммалар. Дала зерттеушісі жиі карталарды жасап, даланың сипаттамаларын білдіретін диаграммаларды немесе суреттерді жасайды. Бұл екі мақсатта: өрістердің жағдайды басқаларға жеткізу үшін және оқиғалар мен өрістерді ұйымдастыруда

көмектесуде. Карталардың үш түрі бар: кеңістік, әлеуметтік, уақытша.

Жазуларға көмектесу үшін таспа жазбалары мен бейне жазбалар жасалады. Олар өріс жазбаларын немесе өрістегі зерттеушінің қатысуын алмастыра алмайды.

Сұхбат туралы ескертулер. Егер зерттеуші сұхбат жүргізсе, сұхбаттасу үшін жазбаларды жазады: ол күнді, сұхбат алушының сипаттамаларын.

Деректер сапасы

Сандық зерттеуде жоғары сапалы деректер сенімді және жарамды деректер болып табылады. Олар барлық зерттеушілер үшін бір «объективті» шындықтың дәл, салыстырмалы өлшемдерін береді.

Интерпресивтік көзқарас деректер сапасының басқа түрін ұсынады. Жалғыз, объективті шындықтың бар екендігін мойындаудың орнына, далалық зерттеушілер топ мүшелерінің өздерінің тәжірибесін әлеуметтік контексте субъективті түрде түсіндіретінін мойындайды. Топтың мүшесі шындықты әлеуметтік өзара әрекеттесудің және түсіндірудің нәтижесі деп санайды. Осылайша, жоғары сапалы деректер далалық процесстерді қамтиды және топ мүшелерінің перспективаларын түсінуді қамтамасыз етеді.

Дала зерттеушісі сапалы деректерді алу үшін субъективті көзқарастарды елемейді. Керісінше, сапалық деректер оның субъективті реакциялары мен тәжірибесін қамтиды. Сапалы далалық деректер - зерттеушінің батыру және топ мүшелерінің әлеуметтік әлемінде жинақталған сенімді тәжірибесі нәтижесінде пайда болатын нақтырақ сипаттама.

Дала зерттеулеріндегі сенімділік. Дала зерттеулерінің сенімділігі мына сұраққа жауап береді: «Зерттеушінің топ мүшелеріне қатысты немесе ішкі және сыртқы сияқты салыстырмалы оқиғалар туралы ескертулері бар ма?»

Ішкі салыстыру - деректердің пратоиды тәрізді, салмақты ескере ме, жоқ па деген сұраққа жауап. Адам немесе оқиға туралы (адамның алдауының кең таралған нысандарын қоспағанда) не белгілі. Басқаша айтқанда, жинаған бөліктеріңіздің логикалық бейнесі бар ма? Мысалы, топтың мүшелері біраз уақыттан кейін және басқа да әлеуметтік жағдайларға қатысты салыстырмалы болып қалады ма?

Сыртқы салыстырмалылық басқа деректер көздерін бақылауды тексеру арқылы қол жеткізіледі. Басқаша айтқанда, бұл ескертулер жалпы контекстке сай бола ма? Мысалы, өзгелердің айтқандарын басқалар тексере алады ма зерттеуші? Басқа ескертулер зерттеушінің байқаушылығын растайды ма?

Дала зерттеулеріндегі сенімділікке сондай-ақ айтылмаған немесе жасалмаған нәрсе кіреді... Мұндай кемшіліктер немесе бос деректер маңызды болуы мүмкін, бірақ оларды табу қиын. Ішкі зерттеудегі сенімділік зерттеушінің көзге көрінуіне, оның хабардарлығына, күдіктері мен сұрақтарына байланысты. Ол топ мүшелеріне және әртүрлі көзқарастардан (заңды, экономикалық, саяси, жеке) қарайтын адамдарға қарайды.

1) ақыл-кеңес сұрайды: «Ақша қайдан келеді?». «Бұл адамдар күні бойы не істейді?»

Дала зерттеушілері сенімділікті бағалау кезінде субъективтілік пен контекстті ескереді. Олар адамның сөйлеген сөздері немесе іс-әрекеттерінің субъективті өкілдіктің әсерінен екенін біледі. Әрбір мәлімдеменің шынайылығын бағалаудың орнына, зерттеуші барлық мәлімдемелер өз-өзінен маңызды деп есептейді. Тіпті дұрыс емес шешім тіпті зерттеу тұрғысынан ештеңені де көрсете алмайды. Әрекеттер мен мәлімдемелер белгілі бір контексте қалыптасады. Бір контексте айтылғандар, екінші жағында айтылғандардан өзгеше болуы мүмкін.

Сенімділікті анықтаудағы басқа кедергілер - жалған ақпарат, ақтау, өтірік, жасырын немесе заңсыз әрекеттерді қамту.

Далалық зерттеулерде қолданылатын деректер - бұл деректер мен олардың талдауы даланың әлеуметтік әлемін нақты көрсетеді. Зерттеудің нәтижелерін көбейту критерий болып

табылмайды, өйткені далалық зерттеулер қайта жасалмайды.

«Экологиялық негізділік» - зерттеуші өріс мүшелерінің әлеміне сипатталған әлеуметтік әлемнің сәйкестік дәрежесі. Сипатталған табиғи орта шын мәнінде зерттеушінің немесе оны орындаған рәсімдерінің бұзылуына әсер етпейді ме? Жобаның экологиялық негіздемесі бар, бұл саладағы оқиғалар зерттеушінің қатысуынсыз өтті. «Табиғат тарихы» - бұл жобаның қалай рестализацияланғаны туралы егжей-тегжейлі сипаттау. Бұл әрекет, жорамалдар, рәсімдерді толық және ашық шот бойынша, және басқа да оларды бағалау үшін зерттеуші жасаған. Жоба сырттай бақылаушылар «кеңістік» мен зерттеушінің алаңы мен әрекеттерін түсінсе және қабылдайтын болса, бұл мағынада жарамды.

Топ мүшелерін растау. Осы кезде жұмыс нәтижесімен топ мүшелері танысып оны бағалайды. Егер топ мүшелері нәтижесін түсініп және оң бағасын берсе онда ол дұрыс деп саналады. Әр жарамдылықты тексеру үшін шектеулер бар, себебі әрбір жағдайдың әлеуметтік ережелерін білу мүмкін емес. Сонымен қатар, топтың мүшелері бейтаныс адамға әлеуметтік қателікті көрсетпейді.

Іріктеу

Фокусировка. Алдымен далалық зерттеуші өрістің жалпы көрінісін алады, содан кейін ол бірнеше нақты мәселелерге шоғырланады. Ол проблемаларды таңдау туралы шешім қабылдайды және ол өрісте болғаннан кейін ғана гипотезаларды әзірлейді. Өз тәжірибесімен бөліседі. Бастапқыда ол зерттеуге жарамды болып көрінеді, бірақ кейінірек назар жеке мәселе мен тақырыптарға арналды.

Дала зерттеулерінің үлгісі бұқаралық сауалнамадағы үлгілерден ерекшеленеді. Дала зерттеушісі ең ықтимал объектілерден ең аз көлемді таңдайды, бұл теориялық үлгі деп аталады, себебі зерттеуші дамытатын теориямен анықталады. Дала зерттеушілері уақытты, жағдайларды, оқиғалар түрлерін немесе мүдделер контекстерін таңдайды.

Сапалы далалық зерттеудегі сұхбат

Ресми сұрақнамамен ерекшеленетін терең бейресми сұхбатсыз құрылымдық емес сапалы сұхбат жүргізеді (кестені қараңыз). Сапалы сұхбат - сұрақтарды бекіту, тыңдау, қызығушылық таныту және жазылған таспаға жазу. Сұхбат - зерттеушінің және топтың мүшелерінің бірлескен жұмысының нәтижесі. Топтың мүшелері - көру қабілеті, сезімі мен ынтымақтастығы субъективті мағыналар ашылатын талқылау процесінің маңызды бөліктері болып табылатын белсенді адамдар. Мұндай сұхбат тәжірибе алмасуды қамтиды.

Өмірлік немесе өмірбаяндық интернационал сұхбаттың ерекше түрі болып табылады. Зерттеуші топ мүшелерін әдетте бірнеше рет сұхбаттайды. олардың өмір тарихы туралы сұрайды. Сұрақтар ашық және белгілі бір тәртіпке сәйкес келмейді, бірақ олар кез-келген далалық сұхбатқа қарағанда құрылымдық болып табылады. Осы сұхбаттың мақсаты топтың мүшесінің өмірлік тарихын өз тұрғысынан қайта құру болып табылады. Өріс сұхбатында өзінің бейресми ережелері бар және келесі элементтер бар: 1) сәлемдесу; 2) отырыстың мақсаты туралы декларацияның болмауы; 3) сұрақтардағы қайталанудан жалтару; 4) «қозғалыста»; 5) қызығушылық білдіру («шынымен? Мен сондай болғым келеді»); 6) надандықты білдіру («Жоқ, мен оны жіберіп алдым!»); 7) сөйлесу; 8) сөйленген сөйлеу өрнектерін пайдалану; 9) сөйлесуді жалғастыру қолайсыз болған жағдайда үзілістерді немесе үнсіздікті өткізу; 10) сұхбаттың бейресми аяқталуы.

Далалық және сауалнамалық сұхбат

Әдеттегі сауалнамалық сұхбат	Әдеттегі сапалы сұхбат
1. Әрине, басы мен аяғы бар	1. Басы мен аяғы анық көрінбейді
2. Стандартты сұрақтар респонденттерге бірізділікпен беріледі	2. Сұрақтар мен олардың сұратуы адамдар мен ерекшеліктеріне сәйкес реттелеін жағдайлар.
3. Сұхбат беруші әрдайым бейтараптылықты сақтайды	3. Сұхбатшы реакцияларға қызығушылық танытады

4. Сұхбат беруші сұрақтарға жауап береді, респонденттер жауап береді.	4. Сұхбат достық әңгімеге ұқсас, бірақ сұхбат алушы тарапынан сұрақтардың таралуы.
5. Тұрақты дерлік бір респондентте жұмыс істейді	5. Жағдайға байланысты сұхбатқа адамдар тобы қатыса алады.
6. Кәсіби ырғақпен және бизнес-тәсілмен. Бұдан ауытқуларға жол берілмейді	6. Әңгімелесуде әзілдер, алаңдаушылық тудырады бөтен заттар, анекдоттар
7. Әдетте сұрақтар жабық, жиі ашық түрде.	7. Ашық түрдегі сұрақтар қойылады
8. Интервью әңгімелесудің жылдамдығын және фокусын бақылайды.	8. Сұхбат беруші мен топтың мүшелері бірлесіп бақылайды
9. Әңгімелесу жүргізілетін әлеуметтік контекст елеусіз және әдеттегідей аз өзгеріске ұшыраған деп санайды.	9. Әңгімелесудің әлеуметтік мазмұны ескеріледі, сұрақтарға жауаптардың мағынасын түсіндіру маңызды
10. Сұхбат беруші коммуникациялық модельді стандартты негізде беруге тырысады.	10. Сұрақ топ мүшелерінің нормаларына қарай қойылады

Зерттеудегі сұрақтардың түрлері. Зерттеуге арналған сұрақтардың үш түрі: сипаттаушы, құрылымдық және контрасттық. Бірте-бірте анықталған құрылымдық мәселелер, олардың саны өсіп келеді және олар сұхбаттың ортасында және соңында маңызды болып табылады. Контрасттық сұрақтарда сұхбаттың орта кезінде және соңында қойылады.

Сипаттаушы сұрақтар қоршаған ортаны зерттеу және оның мүшелер туралы ақпарат алу үшін қойылады. Олар сондай-ақ уақыт пен орын туралы, адамдар туралы және олардың қызметі туралы ақпаратты қамтиды. Сипаттаушы сұрақтар зерттеуші барлығын қорытындылап болғаннан кейін қойылады.

Мағлұматтар

Информатор немесе далалық зерттеудегі негізгі актер - зерттеуші достық қарым-қатынас орнататын және осы сала туралы айтатын немесе хабардар ететін топтың мүшесі. Идеалды информатордың төрт сипаты бар: 1. Өз мәдениетін жақсы білетін және маңызды оқиғаларды қадағалайтын мүмкіндікке ие топтың мүшесі. Ол осы мәдениетте өмір сүреді және тыныс алады, оның қоршаған ортасының күнделікті қызметіне араласады. Бұл мәдениетте жылдар бойы жеке тәжірибесі бар адам юолуы керек. 2. Қазіргі уақытта далаға қатысатын топтың мүшесі. Өрісті ұзақ уақытқа қалдырған топтың бұрынғы мүшелері зерттеуге пайдалы болуы мүмкін, бірақ олардың қабылдауын және бағалауын өзгерте алады. 3. Зерттеушіге уақыт бөлуге мүмкіндік беретін топтың мүшесі. 4. Қатыспайтын топ мүшелерінің жақсы ақпарат берушілері болуы мүмкін. Олар ішкі «танымал» теориямен таныс және оны ақылды мағынада қолдану.

Дала зерттеушісі түрлі типтегі информаторлармен сұхбат алуға болады. Информаторлардың жас ерекшелігі мен мәлімет түрлерін зерттеу үшін пайдалы: бастаушы және ескі таймер. Оқиғалар орталығында және шеткі жерлерде болғандар; жақында мәртебені және «статикалық», көшбасшылар мен ізбасарларды және т.б. ауыстырды.

Сұхбат мәтіні. Зерттеуші таспаға жазылмайтын барлық маңызды мәліметтерді байқауы керек. Зерттеушінің қатысу қарқынынан және далаға жұмсалған уақыт ұзақтығына байланысты, шығу процесі ауыр болуы мүмкін. Зерттеуші барлық уәделерді орындайды және «шыны сияқты таза» далалық зерттеуді қалдыруы керек.

Дала зерттеулерінің этикалық диаграммалары.

Далалық зерттеулерде алдаумен байланысты этикалық мәселелер туындайды; құпиялылық; девиантты топтар мен беделді адамдардың топтарына қатысу; ғылыми баяндамаларды жариялау.

Алдау

Кейбір зерттеушілердің пікірінше, жасырын түрде жасалатын зерттеу тек толық бейнені береді. Басқалары зерттеушінің және қоғамның арасындағы сенімнің жасырын түрін бұзады деп пайымдайды.

Құпиялылық

Топ мүшелерінің ақпаратының құпиялылығын сақтап, бүркеншік аттарын пайдалану керек. Рас, ықпалды адамдар өз пікірлерін жария етуге мүдделі болуы мүмкін.

Есептерді жариялау

Зерттеуші алған ақпарат топ мүшелерінің жеке өміріне қол жеткізу құқығы мен құқықтарының арасындағы дилемма тудырады. Зерттеуші топ мүшелерінің құпияларын жарияламайды, олардың құпиялылығын бұзбайды, олардың беделіне нұқсан келтірмейді.

Кейбір зерттеушілер топ мүшелерінің баяндаманы оқып, құпиялылықты сақтай алатынын (кейде бұл мүмкін емес) бағалайды деп болжайды. Сонымен бірге, «цензура және өзін-өзі цензура қауіпті болуы мүмкін, себебі материал зерттеушінің дәлелдерін таңдауға байланысты жарияланады.

Қорытынды

Зерттеуші осы сәтте өзара әрекеттесетін кішігірім топты зерттеуге шешім қабылдағанда, сапалы өрісті зерттеу өте үлкен артықшылықтарға ие болуы мүмкін. Қазіргі уақытта өзара әрекеттесу кезінде микро деңгейде зерттеу үшін құнды. Бұл макро деңгейде және әлеуметтік құрылымдардағы процестерді зерттеуге қатысты тиімді болмайды. Бұны ұзақ уақыт өткен немесе онжылдықтар бойы созылған үдерістерді зерделеу үшін қолдануға болмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Г. Громов. Методика этнографических экспедиций. - М., 1966.
2. Материальная культура Башкир. Программа для сбора этнографического материала. - Уфа, 1975.
3. Атановский С.Н., Белицер Н.В. О сравнительно-историческом и структурном методах в этнографии. Методологические вопросы общественных наук. -Л., 1968. Вып.1.
4. Вопросы методики этнических и этно-социологических исследований. - М., 1970.
5. Першиц Ю.И. О методике сопоставления показателей однонациональной смешанной брачности. // СЭ. 1967. № 4.
6. Токарев С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры. // Советская этнография. 1970. № 4.
7. Арутюнов Ю.В. и др. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. М., 1984.
8. Слепенков И.М. Методологические принципы и методика конкретно-социологического исследования. М., 1974.
9. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. - М., 1987. Ю.Кахк Ю.Ю.
10. Математические методы в исторических исследованиях //Вопросы истории. - 1989. - № 2. - С. 42-59.
11. П.Пименов В.В., Васильева Э.К., Христолюбова Л.С. Современные этнокультурные процессы в Удмуртии. (Программа и методика исследования) // СЭ. - 1970. - № 2. - С. 57-68.
12. Жлоба С.П., Чернякевич И.С. Теория и практика полевых этнографических исследований: Пособие для студентов исторических факультетов. Брест: БрГУ им. А.С. Пушкина, 2007. – 285 с.
13. Итс Р.Ф. Введение в этнографию / Учебное пособие. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. 168 с.
14. Козьмин В.А. Полевая этнография. СПб, изд.СПб, 2001. - 288 с.
15. Артыкбаев Ж. Этнология и этнография. – Астана: Нұр, 2001. 185 с.
- Гаген-Торн Н.И., Громов Г.Г. К методике изучения одежды в этнографии СССР // СЭ. - 1933. - № 3-4. – С. 125-130.

16. Токарев С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры. // Советская этнография, 1970. - № 4. – 40-48 сс.
17. Мейрманова Г.А., Исаева А.И. Этнологиялық зерттеу әдістері. - Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 185 бет.
18. Арутюнов Ю.В. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. - М., 1984. – 190 с.
19. Слепенков И.М. Методологические принципы и методика конкретно-социологического исследования. М.: Наука, 1974. - 285 с.

REFERENCE

1. G. Gromov. Metodika ehtnograficheskikh ehkspedicij. - M., 1966.
2. Material'naya kul'tura Bashkir. Programma dlya sbora ehtnograficheskogo materiala. - Ufa, 1975.
3. Atanovskij S.N., Belicer N.V. O sravnitel'no-istoricheskom I strukturnom metodah v ehtnografii. Metodologicheskie voprosy obshchestvennyh nauk. -L., 1968. Vyp.1.
4. Voprosy metodiki ehtnicheskikh i ehtno-sociologicheskikh issledovanij. - M., 1970.
5. Pershic YU.I. O metodike sopostavleniya pokazatelej odnonacional'noj smeshannoj brachnosti. // SEH. 1967. № 4.
6. Tokarev S.A. K metodike ehtnograficheskogo izucheniya material'noj kul'tury. // Sovetskaya ehtnografiya. 1970. № 4.
7. Arutyunov YU.V. i dr. EHtnosociologiya: celi, metody i nekotorye rezul'taty issledovaniya. M., 1984.
8. Slepenkov I.M. Metodologicheskie principy i metodika konkretno-sociologicheskogo issledovaniya. M., 1974.
9. Koval'chenko I.D. Metody istoricheskogo issledovaniya. - M., 1987. YU.Kahk YU.YU.
10. Matematicheskie metody v istoricheskikh issledovaniyah //Voprosy istorii. - 1989. - № 2. - S. 42-59.
11. Pimenov V.V. Vasil'eva EH.K., Hristolyubova L.S. Sovremennye ehtnokul'turnye processy v Udmurtii. (Programma i metodika issledovaniya) // SEH. - 1970. - № 2. - S. 57-68.
12. Zhloba S.P., CHernyakevich I.S. Teoriya i praktika polevyh ehtnograficheskikh issledovanij: Posobie dlya studentov istoricheskikh fakul'tetov. Brest: BrGU im. A.S. Pushkina, 2007. – 285 s.
13. Its R.F. Vvedenie v ehtnografiyu /Uchebnoe posobie. L.: Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1991. 168 s.
14. Koz'min V.A. Polevaya ehtnografiya. SPb, izd.SPb, 2001. - 288 s.
15. Artykbaev ZH. EHtnologiya i ehtnografiya. – Astana: Nur, 2001. 185 s. Gagen-Torn N.I., Gromov G.G. K metodike izucheniya odezhdv v ehtnografii SSSR // SEH. - 1933. - № 3-4. – S. 125-130.
16. Tokarev S.A. K metodike ehtnograficheskogo izucheniya material'noj kul'tury. // Sovetskaya ehtnografiya, 1970. - № 4. – 40-48 ss.
17. Mejrmanova G.A., Isaeva A.I. Ehtnologiyalyk zertteu adisteri. - Almaty: Kazakh universiteti, 2016. – 185 bet.
18. Arutyunov YU.V. EHtnosociologiya: celi, metody i nekotorye rezul'taty issledovaniya. - M., 1984. – 190 s.
19. Slepenkov I.M. Metodologicheskie principy i metodika konkretno-sociologicheskogo issledovaniya. M.: Nauka, 1974. - 285 s.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ТОПОНИМИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Момынова Г.Т.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ (Астана қ., Қазақстан) 1-курс докторанты

E-mail: MG_29@mail.ru

Аңдатпа. Мақала Қазақстан тарихындағы топонимикалық зерттеулердің ауызша тарих дәстүрі негізінде жинақталған қызықты мәліметтермен берілген. Топонимдер қоғам мен адамзаттың дамуының ажырамас бөлігі болып табылады. Осы мақалада Қазақстан тарихындағы топонимикалық зерттеудің кейбір мәселелерін Әбілғазы Бахадүр, Асан Қайғы, Ш. Уәлиханов, М.Ж. Көпеев, Қ. Халид, Т. Шонанұлы және т.б. Отандық зерттеушілердің еңбектерін негізге алған.

Түйін сөздер: топонимика, география, жер, тарих, ауызша тарих, шежіре

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТОПОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Моминова Г.Т.

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан) докторнат 1-го курса

E-mail: G_29@mail.ru

Аннотация. Статья основана на топонимические исследования о истории Казахстана встречающаяся в устной истории. В данной статье это излагается в виде интересных фактов. Топонимы не отделяемая часть развития общества и человечества. В статье рассматриваются труды исследователей, которые изучали некоторые проблемы топонимических исследований, такие как Абулғазы Бахадүр, Асан Кайғы, Ш. Валиханова, М.Ж. Копеева, К. Халида, Т. Шонанұлы и других отечественных исследователей.

Ключевые слова: топонимика, география, земля, история, устной истории, шежире

SOME PROBLEMS OF TOPONOMIC RESEARCH IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Mominova G.T.

L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan) 1st year doctoral student

E-mail: G_29@mail.ru

Abstract. The article is based on toponymic research about the history of Kazakhstan found in oral history. In this article, this is presented in the form of interesting facts. Toponyms are not a separable part of the development of society and humanity. The article deals with the works of researchers who studied some problems of toponymic research, such as Abulgazy Bahadur, Asan Kaygy, Sh. Valikhanov, M.Zh. Kopeev, K. Khalid, T. Shonanuly and other domestic researchers.

Keywords: toponymy, geography, land, history, oral history, shezhire

Кіріспе

*«Дүниеде әрбір бөлек жердің аты,
Себеппен қойған бәрі елдің атын»
(С. Сейфуллин)*

Қазақ жерінің аумағы тарихи өңірлерге бай. Алтайдан Атырауға дейінгі, Сырдан бастап Тобылға дейінгі атырапты алып жатқан қазақ жерінде сан алуан жер-су атаулары кездеседі. Жер-су атауларын зерттейтін саланы – топонимика дейміз. Топонимика - ономастиканың жер-су, елді мекен атауларының шығуы мен пайда болуын (этимологиясын), мағынасын, құрылымының дамуын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын, грамматикалық, фонетикалық пішінін, жазылуы мен екінші бір тілде берілуін зерттейтін құрамдас бөлігі. Қазақстанның әрбір аймағы тарихы тереңде жатқан киелі жерлер мен мекендерде бай. Елбасы Н.Ә. Назарбаев жер-су аттарының тарихилығымен, көнелігіне ерекше мән беріп, оны жинап, зерттеудің бүгінгі мемлекетіміздің саяси стратегиясы үшін де маңызының зор екендігін айтқан болатын. Жер-су аттары (топонимдер бойынша) халық ауыз әдебиеті, ертедегі аңыздарда батырлар жыры, ертегілер дерек көзі болып табылады. Ел тарихында топонимикалық деректер ретінде Әбілғазы Бахадүр, Асан Қайғы, Шоқан Уәлиханов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Құрбанғали Халид, Телжан Шонанұлының, Мұхтар Әуезов т.б еңбектерін негізге алынған.

XXI ғасырда Отандық тарих ғылымында Қазақстанның тарихи географиясына қатысты зерттеулер, жер-су (топонимика) атауларына байланысты Ж.О. Артықбаев, Б. Хұсайынұлы, Д. Ізтілеуов, С. Шүкірұлы, К.Д. Каймулдинова, А.М. Алпысбес, Т.Т. Аршабек, Е.Б. Қасен, Е. Кейкі, Н.У. Шаяхметов, Р.Р. Оспанова, Ж.А. Жұмабеков, Н.Г. Ксенжик, Б.Б. Доскенова, Т. Жанұзақ, Г.А. Жанысбекова, Р.А. Идрисов, А.С. Омарбекова, М. Мырзахметов, Қ.Т. Сапаров т.б. зерттеушілердің еңбектерінде назарға алынған.

XIV ғ. аяғы мен XV ғ. басында өмір сүрген жырау, өз заманының абызы, Асан Қайғы (Хасан) Сәбитұлы желмаясын мініп он жеті жыл қазақ даласының жерұйығын іздеді. Сонда Ертіс – Баянауыл бойында, Сарыарқа және оңтүстік аймақтарды жүріп географиялық атауларға сипаттама берген. Сарыарқаны аралап жүріп, ұзын аққан **Ертісті** көргенде: «мына шіркін тойдым деп қарап отырмас, қарным ашты деп жыламас, сиырдың мүйізі, доңыздың құлағы шығып тұрған жер екен деп, артына үш рет қарап содан бұл жер **Үш қара** деп аталады» - екен. **Қызылтауға** келгенде: «тау тасы кеш болғандай қой болып ыңыранып жатады екен» - депті. **Баянауыл** тауын көргенде: «аттың ерін алмайтын жер екен, бауырында тұзы бар екен, бір күн қонамын деген кісі бір апта қалып қояды екен» - депті. **Шідерті** өзенін көргенде: «мына шіркіннің топырағы асыл, б ай бойы жүдеп қалған жылқының бір айда майланатын жер екен» - депті. **Өлеңті** өзенін көргенде: «тоқтап ешнәрсе айтпай өлеңдете беріпті, неге үндемейсіз дегенде өлеңтінің суы май, Шідертінің шөбі май» - деген екен. **Сілетіден** өтіп **Жаланаашқа** барғанда: «аттың төбеліндей Жаланааш, сені алдыма өңгерейін бе, артыма бөктірейін бе? Қай жеріме тартайын, айналаң аз одан басқа мінің жоқ табылмайтын жер екенсің» - депті. **Есіл** өзенін көргенде: «жарымен суы тең, жарлысымен байы тең болатын жер екен» - депті. **Нұранының** бойын көргенде: «алты күнде ат семіртіп мінетін жер екен», **Торғай** өзенін көргенде: «ағар суы бал татыған, ағар жері май татыған екен», **Терісқакқан** деген өзенді көргенде: «Сарыарқаның тұздығы екен», **Жетіқоңырды** көргенде: «Сарыарқаның маусымы екен» - депті. Ұзын аққан **Сыр** бойын көргенде: «басы байтақ, аяғы тайпақ қоныс екен, Қаратауды жайласам, Сырдың бойын қыстасам, қоныс болуға дұрыс екен» - депті. **Сулы Келес, Құрлы Келес** өзендерін көргенде: «мөңіреуін сиыр болып мөңіреуін, сиыр тұқымы үзілмейтін жер екен» - депті [1].

Асан Қайғы **Маңқыстауды** «құт орнайтын жер екен, малға қоныс екен, мал баққан шаруаға бұдан артық жер болмас» - деп сипаттаса, Қашаған ақын:

«Шөбі малға май болар,
Аш-арыққа жай болар.
Қашаннанда бұл қоныс,
Құтты болған жер екен» (Ақберген А. 1972 ж)

Белгілі ғалым Шоқан Уәлиханов: «Көне түркі салт-сана, әдет-ғұрпының қаймағы бұзылмаған қазақтарда өмірдің бір саласын қамтитын тарихи оқиғалармен байланысты жер-су атаулары, адам аттары, тағы да басқалары есте сақталып, атадан балаға жалғасып жатады» - десе, «Қазақ даласында не көп бірі көне, бірі жаңа жапырлай орналасқан зираттар, обалар мен төбешіктер көп. Қазақтың тұрмыс тіршілігінің бұл тілсіз ескерткіштері тарихи тұрғыдан гөрі, жағрафиялық тұрғыдан алғанда қымбаттырақ» - деген. Расында Шоқан Уәлихановтың «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» жырының өзінде Еділ мен Жайық, Аягөз, Қарамола, Қараадыр жайында сипаттайды. Сонымен қатар «Іле өлкесінің географиялық очерктері» атты еңбегінде жер-су аттары баяндалған. Мысалы: «Алатаудан бастау алатын көптеген өзендер қырғыз-қайсақ даласының ең үлкен өзендерінің бірі Ілеге құяды. Іле үш тарамнан тұрады: Текес, Қашкөл, Күнгес» - деп атап көрсеткен [2]. Аталмыш еңбекте Жетісу жеріндегі өзен-көлдер жайында мәселелер қарастырылған. Қазақ жерінің жер-су атауларына байланысты ең құнды деректер Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбектерінде кездеседі. Оның шығармаларында қазақ елінен басқа да елдердің жер-су атаулары кездеседі. Солардың ішінде ең көп кездесетін жер-су атаулары Ресейге қатысты. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Сарыарқаның кімдіке екендігі», «Хал-ахуал», «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» атты зерттеулері бар. Бұл еңбектер 1907 жылы Қазан қаласында жарық көрді.

«Сарыарқаның кімдіке екендігі туралы» еңбегінде топонимдердің шығу тарихына кеңінен тоқталады. Сондай-ақ бұл жер-су атауларының барлығы дерлік ата-бабаларымыз және батырларымыздың есімдерімен тығыз байланысты қойылған деп атап көрсетеді. Мәшһүр Жүсіп Көпеев: «Күнбатыста – Сырдария, күншығыста ұзын аққан – Ертіс, оңтүстігі – Жетісу өзендері, солтүстігі – Еділ мен Жайық, осы төрт судың арасы – заман қадимда «Дешті Қыпшақ» атанған» - деп жазады [3]. 1887 жылы Бұқар сапарына барар жолда Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи, Ташкенттегі Зеңгі баба кесенелерін көріп, қайтар жолда Шу мен Сырдария, Ұлытау, Кішітау, Есіл мен Нұраны аралайды. Осы сапар барасында көптеген жер-су атауларын есітіп, сұрастырып өзіне жазып алап отырған. Сарыарқа жерінің табиғатын, сұлулығын, ән мен жырға толы өлке екендігін Әлкей Марғұлан:

Тау-тасы Сарыарқаның сырға толған,
Ән менен толқынды жыр, күйге толған.
Суреті ғасырлардың тасқа түсіп,
Сұлуы шежіре мен жырға толған - деп жырға қосқан.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармаларында аймақтық жер-су атаулары кеңінен сипатталады. Оның айқын көріністерінің бірі мына өлең-шумақтарынан аңғарылады:

«Баянаула қойсайшы жердің атын,
Шыбынды, Батпақ қойсайшы көлдің атын,
Таудың атын Қызылтау, Далба қойып,
Құлболды, Қаржас қойсайшы елдің атын.
Өлеңті, Шідертіні елім жайлар,

Көк орай шалғынына бие байлар» [4] - деп көрсетеді «Ереймен сапары» шығармасында. Қазақтың Қарабай және Сарыбай деген екі байы болған. Сарыбайдың жалғыз қызы Баянсұлудың туған жері. Таудың атының «Баянаула» қойылған себебі «Баян ауылы» деп аталғанынан. Шыбынды – «Шыбыны көп көл», Батпақ – атауы айтып тұрғандай «Батпақты көл» (Баянауыл мен Бұқар жырау ауданының шекарасы). Қызылтау – тау жыныстарының қызғылт болып мұнарып,

күн сәулесінің шағылысуына байланысты қойылған атау. Далба – тауының атауы өзінің бұзылған сыртқы бейнесіне байланысты қойылған. Құлболды, Қаржас – шежіре бойынша өте үлкен ел болуға тұрарлық әулет. Өлең айтып той қылған жері - Өлеңті, аттарының шідері түсіп қалған жері – Шідерті аталған. «Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбектерінде жер-су атауларының көптеп кездесетініне назар аударуға болады. Тарих тұңғышына үңіліп, бұл атаулардың мән – мағынасының шығу төркінін ғылыми тұрғыдан қарастырып, жан-жақты зерттеу болашақтың еншісінде. Халықтың рухани байлығы мен даналығының орасан қоймасы бола келіп, топонимдер мәдениет пен халықтың ауызша шығармашылығының ескерткіштері ретінде әрі қарай жинауды, сақтауды, қалпына келтіріп және қорғауды қажет етеді» [5].

Құрбанғали Халид өзінің шағатай тілінде жарық көрген «Тауарих Хамса» атты еңбегінде: «Менің өте таң – тамаша болатыным, Қазақ оқымаған халық деген лақап айтылады. Ал жағрафия, астрономия сияқты арнаулы пән оқымай, білуге қиын соғатын жердің белгілерін айырып, соған дәлме – дәл ат қойып сөйлейді» - деп көрсеткен [6].

Қоғам қайраткері, ағартушы, педагог, тарихшы Телжан Шонанұлы «Ел тағдыры – жер тағдыры» [7] атты еңбегінде Көкшетау, Қарқаралы, Ақмола, Атбасар қорғандарының тұрғызылу тарихын жазып, қазақ жерінің Жайық, Тобыл, Ертіс, Есіл өзендерінің көкмайсалы, шұрайлы, шөбі ат бауырынан келетінін жазған. Сонымен қатар Телжан Шонанұлы: «Қазақ жердің қадірін біле ме?», - деп сауал қояды да, оған дәлелді жауап береді. Халқының жердің қадірін жетік білгенін, оны тарихи тұрмыстың тоқпағы үйреткенін айтыпты. Телжан орынды қолданған мына мақал – мәтелдерді оқып көрелік: «Жер аласы – мал баласы», «Жері байдың елі бай», «Жайықтың бойы жайлы қиян, Маңғыстаудың бойы шаңды қиян», «Көк Есілден кеткен соң, жылқының қонысы тарылмас», «Шыбышым лақ салмаған, тоқтым қысыр қалмаған», «Қалдығайты, Бұлдырты жер өрнегін қарасаң, көдесінің түбі сайын бір жылқы» [7, 25 б.]. Зер салсақ Телжан Шонанұлы өз еңбегінде Досқожа ақынның, қарға бойлы Қазтуған батырдың атақоныс жайлы асыл сөздерін қолданған. Әрине, бұл қазақ жерінің табиғаты мен көк майса шөбінің, Сарыарқадан соққан желінің қасиетін көрсетіп отыр. М. Әуезов өзінің «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде: «Біздің қазақ – жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаңда жер, су жапан түзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады» - деп атап өткен. Халқымыздың тарихын өлең, жыр, толғау, аңыз әңгімелерден жинаған жүз томдық «Бабалар сөзі» еңбегінің 80 томында Нұра өзені, тауы жайында:

Нұраның әсем сұлу жағасында,

Шайқалған құрақ талдың арасында.

Дем алып көңілденіп жұрт отырды,

Шаттығы симай тасып шарасына [8, 204] - деп сипаттаған. Нұраның бойына келген халық

Нұра туралы аңызды тыңдап, Нұра деген қыз болғандығын, бірақта мұңлы, қабақ ашпайтын, ішінде қасіреті бар екендігін айтады. Қасына келген әрбір тірі жан сәлем беріп, Нұра саған не болды? - деп сұрақ қояды.

Арманы алыстағы асау Ертіс,

Кетпеді есінен бір көрсе де түс.

Бұлттан да сәлем айтты құмар болып,

Қайғысын жеңілтпек боп өртеген іш.....

Қосылып Есіл, Нұра, Құлантөспен,

Сарысу, Кеңгір бәрі болды шектес.

Ақ Ертіс арналарын толтырып тұр,

Қарасаң, бір шетіне көзің жетпес [8, 205] - осылай Нұра мен Есіл қосылып, мақсаттарына жеткен деген аңыз бар.

Халық арасында Қарқаралы атауы жайында да аңыздар бар. Мысалы көрші тұрған екі бар кішкентайымен ұл қызын атастырады. Ауыл арасында келіспеушілік болып екеуі айырылады. Қыз сұлу көрікті, жігіт нағыз батыр болып ер жетіп бір – бірінсіз өмір сүре алмайтындарын түсінгенін көрген қыз әкесі қуғыншы жіберіп жітті өлтіреді. Мұны көрген қызы өзіне қол салып, сүйгенінің кеудесіне құлағанда, қыздың ауыр бас киімі қарқара жерге құлаған. Осыдан Қарқаралы атауы шыққан екен. Қазіргі таңда жер-су көне атауларының қолданылуы азайып, ұмыт болып бара жатқандығы белгілі. Топонимдерді жаңғырту, ұмыт болған атауларды қайта жандандыру тарихымыз үшін маңызды. Кеңестік кезеңде көптеген елді-мекендердің, аумақтардың, өзен-көлдердің аттары орысша атаулармен ауыстырылғаны белгілі. Тәуелсіздік алғаннан бастап біршама атаулар тарихи атаулармен қалпына келтірілді. Бірақ бұл түпкілікті толықтай қазақша атаулармен аталды деген сөз емес. Өз тарихымыздағы географиялық атаулардың түп – нұсқасымен, түсіндірмелерін, сөздіктерін, анықтамалықтары жасалып, ғылыми айналымға енгізілді. Мәселен, Ж.О. Артықбаевтың «Дәстүрлі қазақ этнографиясы», «Баянауыл», «Түркі өркениетінің түйіткіл мәселелері», «Жерінді танығаның – еліңді танығаның: Ульянов ауданының мысалында Орталық Қазақстан топонимиясына шолу», «Жаңаарқа тарихы», «Шет өңірінің тарихы» т.б. еңбектерінде біраз болса да жер-су атауларына қатысты деректер берілді.

Бүгінгі таңда тарихшы ғалымдар А.М. Алпысбес, Т.Т. Аршабек, Е.Б. Қасен, Е. Кейкі бірлесуімен «Көне Көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы» атты еңбек жарық көрді [9]. Зерттеушілер Баянауланың ертедегі тарихынан бастап, Алаша хан кезеңіндегі қазақ тайпаларының үлкен рулы елге айналғандығы жайында айтады. Баянаула табиғатын, жерін Асан Қайғыдан бастап, Торайғыр, Едіге би ұрпақтары, Мәшһүр Жүсіп, Мұса, Зында Шормановтар, Жаяу Мұсалар өлең жырға қосып насихаттаған. Авторлар: «Баянаула жері қасиетті, шежірелі өңір, тарихтың көне сырларын шертерлік қызықты аңыз-әңгімелерге бай өлке. Бұл өңірдің жер-су аттары осы өлкенің тарихи оқиғаларымен тікелей байланысты» - дейді [9, 39 б.]. Сондай-ақ тарихшы А.М. Алпысбес, Т.Т. Аршабек «Бұқар жырау ауданының тарихы» атты монографиялық зерттеуі жарық көрді. Еңбекте Бұқар жырау ауданының қалыптасу тарихы, өз заманының әйгілі тұлғалары: Абылай, Бұқар жырау, Едіге би, Шоң би, Шорман би, Алшынбай би т.б. қатысты мағлұматтар жинақталып, жүйеленген. Авторлар Сарыарқа аймағында орналасқан Бұқар жырау ауданының табиғи-географиялық сипатын жан-жақты қарастырып: «Табиғаттағы әрбір заттарға, тау-тас, өзен-көлдерге берілген атаулар ұрпақ үшін-үлгі, ұлттық тілдің сарқылмас қазынасы. Бұқар жырау ауданының тарихи тұрғыда өзіндік қалыптасқан жер-су атауларының жүйесі бар. Дәстүрлі жер-су атаулары жер сипаты, оның географиялық ерекшеліктері туралы мағыналарды камтиды» - делінген [10]. Еліміздегі топонимикалық атауларға зер салсақ түстермен байланысты атаулар көптеп кездеседі. Мәселен Ақсу, Ақкөл, Ақмола, Ақтөбе, Ақжайық, Қарасу, Қарақұм, Қаратау, Қызылтау, Қызылтөбе, Қызылорда, Сарыөзек, Сарытау т.б. Атаулардың осындай түске қатысты айтылуына профессор Т. Жанұзақ: «Қазақ ономастикасы. Атаулары сыры» атты еңбегінде: «Ақсу атауы – судың, өзеннің ақ ботала болып аққан түсіне байланысты» -деп көрсетеді [11]. Ж. Жұмабековтың «Ұлытау өңірінің тарихи географиясы (XVғ.-XIXғ. соңы)» атты диссертациялық жұмысында: «Ұлытау аймағын географиялық ерекшелейтін маңызды фактор – су көздері, өзен, көл, тау баурайындағы бұлақтар өңірдің адам тіршілігі үшін экономикалық тұрғыдан маңыздылығын анықтайды. Жезді, Кеңгір, Терісқаққан өзендері халық шаруашылығына қолайлы» [12]. Сонымен қатар елімізде батырлар мен хандардың есімдері берілген жер-су атаулары да көптеп кездеседі. Д. Жүнісов «Өзен – көл атаулары» еңбегінде: «Қарасай. Жезқазған облысында «Қарасай» аталатын екі өзен бар. Біреуі Шет ауданының жерінде, екіншісі – Жаңаарқа ауданының жерінен ағатын өзен. «Қарасай» — қазақтың тайпалық бірлестігіндегі белгілі ру аты. Бұл сөз Қазақстан жеріндегі біраз өзендерге қойылған. Ақтөбе облысының Мұғалжар, Октябрь аудандарында, Маңғышлақ облысының Бейнеу ауданында,

Жамбыл облысының Мойынқұм ауданында Қарасай аталатын өзендер бар. Бұл өзен атаулары қара және сай сөздерінен жасалған, қара сай, қара жыра («черный овраг») деген мағына береді» [13].

Тарихшы Баянбай Хұсайынұлы өзінің туған жері – Есіл өңіріне арналған «Есіл өңірі: тарих және тағылым» атты еңбегін арнаған. Б. Хұсайынұлы «Хан жолы» деген топонимге тоқтар болсақ: «Өткен тарихымызға көз жүгіртер болсақ, ортағасырдың өзінде-ақ, «Қазақстан тарихында» атап көрсетілгендей, тағы бір жол бар «Хан жолы» жаңа заманға дейін пайдаланылып келді. Түркістан өлкесінен шыққан керуен жолы Ұлытауға келіп түйіскеннен кейін бірнеше тармаққа бөлініп, тарайтын болған. Соның бірі – Қараөткел арқылы өткен. Қараөткел өңірі – «Хан жолының» күре тамыры болған» - деп көрсетеді [14].

Елімізге белгілі Мекемтас Мырзахметовтің топонимикалық атауларға байланысты еңбектері: «Әдебиет және топонимика», «Отаршылдық топонимдер», «Жер тарихы-ел тарихы», «Ов туралы», «Ванновка атауының сыры неде?», «Қазақ топонимдері мен антропонимдері (өткені, бүгіні және ертеңі)» бар. М. Мырзахметов «Түркістанда туған ойлар» атты кітабында топонимдерді 3 топқа бөледі: 1) халықтық топонимдер; 2) тоталитарлық топонимдер; 3) отаршылдық топонимдер. Автор еліміздегі географиялық атаулардың ішінде адам есімімен аталатын жер-су, елді мекендерге назар аударған.

Қорыта келе, орыс географы Н.И. Надеждин: «Жер – адамзат тарихы географиялық атаулармен жазылған кітап» деп топонимдердің маңызын өте жоғары бағалаған. Топонимика ғылым саласы ретінде тарих, әдебиет, география ғылымдарымен байланысты дамиды және қазақ даласының ауызша тарихы мен шежіресі арқылы көне мен бүгіннің арасын жалғастырады. Тарихтың тереңіне үңіліп қарасақ жер-су атауларының шығу төркіні ғылыми тұрғыдан қарастырылып, жан – жақты зерттеу жүзеге асырылып келеді. Тәуелсіздік алған уақыттан бастап еліміздегі көптеген елді-мекендердің ауыстырылған, бұрмаланған атауларына түзетулер енгізіле бастады. Біршама жер-су атауларының тарихи атаулары заңдық нормативтік тұрғыда қалпына келтірілді. Бұл іс өз жалғасын табуы керек. Ол үшін кешенді зерттеулер қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Асан Қайғы туралы//Ақиқат, №7, 1992. 79-84 беттер.
2. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы, 2010. -376 бет.
3. Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8 том. Павлодар 2006.-452 бет.
4. Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлы. Өлеңдер, рауаяттары, шығармашылығы. 5 том.
5. Баянаула топонимикасы (ғылыми-танымдық зерттеулер): монография/ Сапаров Қ.Т. – Алматы, 2017. -316 б.
6. Халид Қ Тауарих хамса: (Бес тарих). Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. -304 бет
7. Телжан Шонанұлы мұралары (шығармалар, зерттеулер және мақалалар). – Алматы: «Ел-шежіре», 2011. – 368 бет.
8. Бабалар сөзі. Жүз томдық. –Астана: «Фолиант», 2011. Т.80: Топонимдік аңыздар. -416 бет
9. М.А. Алпысбес, Т.Т. Аршабек, Е.Б. Қасен, Е. Кейкі. Көне Көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы: Монографиялық зерттеу. – Астана, 2005. -480 бет.
10. М.А. Алпысбес, Т.Т. Аршабек Бұқар жырау ауданының тарихы (монографиялық зерттеу). –Қарағанды, 2012. -484 бет.
11. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. – Алматы, 2007. – 524 бет.
12. Ж. Жұмабеков. Ұлытау өңірінің тарихи географиясы (XVғ.-XIXғ. соңы): автореферат 07.00.02. – Қарағанды. 2010.
13. Д. Жүнісов. Өзен – көл атаулары. –Алматы: Қазақстан, 1991. – 128б.
14. Хұсайынұлы Б. Есіл өңірі: тарих және тағылым. Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2010. -228 бет.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 94:325.4(470:574) «18»

МЕСТНЫЕ ОРГАНЫ УПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА: ПРАКТИКА РЕВИЗИЙ

Мусабалина Г.Т.

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан) доктор исторических наук, профессор
 E-mail: g.mussabalina@mail.ru

Аннотация. В статье дана характеристика ревизии как одной из форм контроля местного управления в степном крае. На основе архивных источников автор описывает поездки должностных лиц по восточному региону Казахстана. Автор дает анализ итогам ревизий органов местного управления. Большой интерес вызывают материалы ревизий уездных управлений в областях Степного генерал-губернаторства. Особых инструкций ревизорам не давались. Некоторые отчеты по поездкам содержали материал для подготовки различных административных преобразований. Данные ревизии помогали выявлять недостатки и злоупотребления должностных лиц в организации уездной жизни.

Ключевые слова: местное управление, должностные лица, военные губернаторы, отчеты, ревизии, уездные начальники, проекты управления

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУ ОРГАНДАРЫ: РЕВИЗИЯ ТӘЖІРИБЕСІ

Мұсабалина Г.Т.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ (Астана қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының докторы, профессор
 E-mail: g.mussabalina@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада далалық өлкедегі бақылау құралының бір түрі болған ревизияның сипаттамасы берілген. Автор мұрағат деректері негізінде лауазымды тұлғалардың Қазақстанның шығыс аймағына жасаған іс-сапарларын сипаттайды. Автор жергілікті басқару органдарына жасалған ревизияның қортындылары бойынша талдауын ұсынған. Далалық генерал-губернаторстваға қарайтын облыстардағы жергілікті басқару органдарында жасалған ревизия материалдары зор қызығушылық туғызады. Ревизорларға ерекше нұсқаулар берілмеген. Іс-сапарларға қатысты кейбір есептер мазмұнында түрлі әкімшілік өзгерістер жасауға дайындалған материалдар қамтылған. Ревизия мәліметтері уезд өмірін ұйымдастыруда лауазымды тұлғалардың қызмет бабын асыра пайдалануын және басқа да кемшіліктерді анықтауға көмектескен.

Түйін сөздер: жергілікті басқару, лауазымды тұлғалар, әскери губернаторлар, есептер, ревизиялар, уезд бастықтары, басқару жобалары

LOCAL GOVERNMENTS IN KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY: PRACTICE OF REVISIONS

Mussabalina G.T.

L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan) Doctor of Historical Sciences, Professor

E-mail: g.mussabalina@mail.ru

Abstract. The article describes the revision as one of the forms of local government control in the steppe region. Based on archival sources, the author describes the travel of officials to the eastern region of Kazakhstan. The author gives an analysis of the revision results of local government bodies. The great interest goes to the materials of the county administrations revision in the regions of the Steppe Governor-General. Special instructions were not given to inspectors. Some travel reports contained material for the preparation of various administrative transformations. The revision data helped to identify the shortcomings and abuses of officials in organizing the county's life.

Keywords: local government, officials, military governors, reports, revisions, district chiefs, management projects

Введение

Ревизии Российской империи стали одной из форм контроля за деятельностью местных органов власти. Они были в виде поездок по региону. Необходимость установления действенного наблюдения за местной администрацией осознавалась царским правительством России. Посылка доверенных людей из числа должностных лиц считалась надежным способом контроля местных учреждений. Цель – проверка работы местного управления. Особых инструкций, дававшихся ревизорам, не сохранились. По всей вероятности, проверяющие получали обширные полномочия. После проверок административные лица представляли доклад в виде замечаний, отчетов по результатам поездки.

В архивах Казахстана и России сохранились множество таких отчетов. Так, в 1851 г. генерал-адъютантом Н.Н. Анненковым была проведена ревизия учреждений Западно-Сибирского генерал-губернаторства, которая выявила многочисленные нарушения в деятельности управления – нерешенные дела, «ясачные недоимки», злоупотребления чиновников. Устранение этих нарушений была возложена на генерал-губернатора Западной Сибири Г.Х. Гасфорда (1851-1860). Ревизия генерал-адъютанта Н.Н. Анненкова сибирских учреждений и пограничного управления сибирскими киргизами в 1851 г. изменила систему управления степью. Результатом ревизии стало новое административно-территориальное деление казахской степи.

Значение ревизии Анненкова заключалось в том, что она заметно активизировала деятельность местной сибирской администрации, которая выступила с очередной инициативой проведения административной реформы в крае. Уже в 1852 г. Г.Х. Гасфорд представил проект преобразований военному министру А.И. Чернышеву (от 12 февраля 1852 г.), где изложил свои соображения относительно административно-территориального устройства Степного края. Эти предложения к октябрю 1852 г. были оформлены в положение «Об управлении Алауавской областью» [2, Л.14-27]. В данном положении предусматривалось разделение казахской степи на две области: Алауавскую и Область сибирских киргизов. Далее, предлагалось создать особую административно-территориальную единицу – Алауавская область. В ее состав предполагалось включить: Кокпектинский и Аягузский внешние округа, Семиреченский край, города Семипалатинск и Усть-Каменогорск, Бухтарминское укрепление и земли, занимаемые

«внутренними казахами», кочующими на внутренней стороне Сибирской линии.

Проект Г.Х. Гасфорда поддержали МВД, Министерство юстиции, Министерство финансов. Замечания были внесены II-м Сибирским комитетом, который был открыт указом от 17 апреля 1852 г. [3]. В соответствии с заключением комитета рекомендовалось переименовать Алатавскую область в Семипалатинскую в связи с установившейся практикой использования местных традиционных названий при организации округов, закрепленную в «Уставе о сибирских киргизах». Семипалатинск к 50-м гг. XIX в. фактически выполнял роль областного центра по отношению к Кокпектинскому и Аягузскому внешним округам. 19 мая 1854 года вся Сибирская степь была поделена на две области. Из восточной части образовалась Семипалатинская область, а из западной – область Сибирских казахов. Внешняя Российская государственная граница, отделяющая Тобольскую и Томскую губернию от области Сибирских казахов и внешних округов Семипалатинской области, складывалась по Сибирской линии.

Ревизии подверглись и городские органы управления. Так, в 1861 году столоначальником Главного управления Сибири Лещевым и ассессором Сухомлинским была проведена ревизия Семипалатинской городской Думы по вопросам беспорядка при раздаче ссуды купцам. Ревизоры проверили решения заседаний городской ратуши и пришли к выводам, что многие купцы не состоятельны в перспективе возратить выданные деньги [4, Л. 35]

В степных областях нужна власть, которая была способна к быстрому реагированию в чрезвычайных ситуациях. Во главе Акмолинской и Семипалатинской областей и были назначены военные губернаторы. В иерархии местного управления выше военного губернатора был только генерал-губернатор. На военного губернатора возлагалась полная ответственность за благополучие во вверенном его управлению крае. В случае реальной, неизбежной угрозы голода и невозможности предотвратить её своими силами губернатор области сообщал о сложившейся ситуации генерал-губернатору Западной Сибири. Без согласия генерал-губернатора военные губернаторы областей не имели права решать вопросы с соседственными владениями. Кроме важнейших функций губернаторы осуществляли контроль над всеми местными учреждениями и ведомствами. Военный губернатор области находился в непосредственном подчинении у генерал-губернатора Западной Сибири, предоставляя ему ежегодные отчёты по управлению областью.

Главной стороной деятельности как военного губернатора, так и степных губернаторов по управлению краем являлся административный контроль над функционированием подчинённых ему местных учреждений. От степени подобного контроля целиком зависела эффективность работы на всех уровнях региональной администрации. Изучить состояние дел в вверенном ему крае, сориентироваться в них, понять их характерные особенности, выявить причины неудовлетворительного делопроизводства, уровень развития промышленности, сельского хозяйства, торговли, путей сообщений и пр., наметить приоритетные направления в своей деятельности нередко способствовала поездка по региону. Так, в 1885 году во время поездки главного начальника Степного по Семипалатинской и Семиреченской областями были даны много замечаний: здания почтовых станций ветхие, необходимо возле них посадить фруктовые деревья, арестантов часто необходимо передвигать из одной тюрьмы в другую, для переноса мастерских в другое место необходимо использовать деньги только из специального счета [5, Л. 24].

В начале 80-х гг. XIX в. были проведены ревизии уездных управлений в областях Степного генерал-губернаторства по инициативе генерал-губернатора Г.А. Колпаковского. Комиссия выявила массу злоупотреблений со стороны чиновников в организации «уездной жизни»: формирование волостных управлений из родственников и друзей волостного управителя, взяточничество, подкуп, нарушение существующих правил при выборах волостных управителей.

В канцеляриях уездных управлений «производства по такого рода делам отличаются неполнотой, или оставлением без надлежащего движения, и если заканчиваются, то оставлением дела без последствий или сменой должностного лица без правильно и точно мотивированных причин» [6, Л. 14]. Достаточно часто поступали жалобы на неправильное проведение выборов волостного управителя, существовал подкуп должностных лиц. Генерал-губернаторы степных областей, не вникая в ситуацию, назначали и освобождали от должностей волостных управителей за малейший донос или косвенную информацию о якобы имевшем место преступлении. В одном из таких дел распорядительное отдельное областное правление сообщает только что избранному волостному управителю о его утверждении губернатором Семипалатинской области, но вслед затем губернатор уведомляет, что утверждение совершено по ошибке и, что он снова назначает прежнего управителя на должность. Вновь избранный и не утвержденный в течение двух лет «осаждал просьбами и жалобами на имя губернатора и генерал-губернатора» [6, Л. 15].

В Акмолинской области жалобы возникли на проведение неправильных выборов из-за подкупов действующего волостного управителя и кандидата на должность [6, Л. 16.] В течение почти двух лет производство по данному делу тянулось весьма медленно и должностные лица ограничивались предварительными объяснениями и справками, а за это время сменялись должностные лица волостного правления, от чего положение дел в волости не улучшалось, а наоборот запутывалось до того, что под конец приходилось производить громадное следствие с опросами почти всей волости [6, Л. 17.].

Кроме того, членам ревизионной комиссии пришлось разбираться с донесениями по поводу упущений и злоупотребления властью должностных лиц из казахов, но производство по этим делам по неизвестным для членов комиссии мотивам не велось, что приводило к невозможности фактически разобраться с положением дел среди местного казахского населения. С точки зрения комиссии необходим более жесткий контроль за ситуацией в степи, т.к. «уездные начальники часто меняются, и приемникам их приходится, распутывать снова все дела, не имея никаких прочных оснований и сведений о состоянии дел, кроме давно утвердившихся и передающихся устно замечаний о нравах киргиз, весьма сомнительного свойства и требующих подтверждений» [7, с. 48]

В виду неудовлетворительного положения вещей и существующих порядков управления и судопроизводства в уездах Степного генерал-губернаторства, возникла необходимость в реализации ряда мер по улучшению сложившейся ситуации в управлении подотчетными территориями. В качестве основной задачи ставилось принятие правил «ко всем поступкам должностных лиц и случаям, сопрягающимся с выборами, какими незначительными и маловажными они бы не казались, относиться весьма строго и соблюдать по возможности общие законоположения, относящиеся этого рода делам. Для этого неуклонно должны быть производимы по ним подробные расследования и, в какой бы форме они не производились и кем бы не исполнялись, они должны содержать способы дознаний, результаты их и заключения по каждому случаю отдельно» [6, Л. 20].

Кроме того, местной администрации предлагалось завести единую книгу по учету порядка проведения выборов в уезде и формирования волостных органов власти, вносить в неё избирательные списки должностных лиц, прошения и заявления по поводу допущенных неточностей при проведении выборов, а также другие жалобы, имеющие какое-либо отношение к данным вопросам.

В целом, достаточно часто в отчетах должностных лиц уездов и областей, генерал-губернаторов, так и в местной переписке чиновников, и в документах о ревизии волостных, уездных и областных канцелярий, поднимается вопрос о кражах различного имущества, как у казахского населения, так и у крестьян и казачества. Решение данных вопросов органами

государственной власти фактически не производилось, на что были как объективные, так и субъективные причины. С одной стороны, уездные судьи не всегда выезжали в степь для рассмотрения таких дел, считая их бесперспективными, вследствие наличия круговой поруки местного населения, с другой стороны – местное население, не испытывая большого доверия к органам власти, не желало вступать с ними в какие-либо отношения. В 1883 г., исходя, из существующих проблем в судоустройстве степных областей, выявленных в результате ревизии уездных управлений, администрацией Степного генерал-губернаторства делаются попытки реформирования судебной части. Прежде всего, согласно рекомендациям ревизионной комиссии, назначение съездов должно было происходить за год вперед до их проведения, по соглашению с биями и волостными управителями, при этом сроки эти должны были соблюдаться, и без особо уважительных причин, не изменяться, т.к. «это составляет одно из необходимых условий, для правильного отправления суда биев и устранения медленности в делопроизводстве, при этом съезды должны назначаться в различных местах, чтобы доставить удобства как для обитателей одной и той же волости, так и для соседних с нею, имеющих тесные соприкосновения между собой» [6, Л. 131].

Так как, определяющее значение в обычно-правовой практике казахского общества играл институт биев, поэтому ревизионная комиссия обратила свое внимание и на проблему организации и проведения выборов данных должностных лиц. По мнению членов комиссии «при всех существующих неблагоприятных условиях требуется особенно бдительный надзор, между тем, как способов, так и средств для этого мало» [6, Л. 32.].

В виду неопределенности ст. 152 Временного Положения 1868 г. волостные съезды биев собирались по мере надобности и по мере накопления дел, и редко где делались расписания о месте и времени съезда, заранее, при том собравшиеся съезды часто откладывались по разным причинам, о том, что делается на съездах можно было узнать только из приговоров, которые попадают на глаза или во время объезда уездных начальников, или при подаче прошений высшему начальству; требуемые от письмоводителей ежемесячные ведомости о движении дел доставлялись весьма не аккуратно, а в некоторых уездах это вообще не заведено, о том состоялся съезд или нет, и о действиях биев на съездах не составлялось никаких сведений [6, Л. 33.]. В связи с этим комиссией были внесены предложения об изменении в деятельности канцелярий уездных управлений, в которых предлагалось завести особые реестры для записи всех дел, прошений, письменных и словесных заявлений, поступающих к уездным начальникам для передачи на суд биев на съезде выборных и волостных управителей. В этих реестрах должны отмечаться и учитываться различные изменения по каждому делу, т.к. «если ведомости и реестры будут внимательно рассматриваться и по замеченным упущениям приниматься вовремя необходимые меры, то не возникнет многих таких дел, которые теперь требуют гораздо большей переписки» [8, С. 56.]

По мнению членов комиссии, на практике складывается ситуация, при которой определенные лица из местной администрации начинают выступать в качестве поверенных по различным, в том числе и административным делам, рассмотрение которых подлежит суду биев. Они направляют в вышестоящие инстанции различные прошения и ходатайства, а незнание ими российского законодательства вносит большую путаницу в рассматриваемые дела и увеличивает количество самих дел в уездных управлениях. По поводу таких ходатайств возникают столкновения и пререкания, «за которыми следуют со стороны уездных и областных управлений различного рода стеснения и ограничения ходатайств, которые объясняют это произволом, распространяют слухи, подрывающие доверие к российской администрации, и пускают вход тайные интриги и доносы» [6, Л. 134.]. Хотя, при более внимательном отношении к различным просителям, на основании существующего законодательства, органы государственной власти

«могли бы отклонить киргиз от прибегания в своих делах к посредству составителей прошений, а при строгом и точном выполнении существующих ходатайств, можно удерживать их в пределах определенных законом для каждой канцелярии, для этого в уездах есть мировые судьи, которые могли бы разгрузить эти дела» [6, Л. 35].

Проведенные ревизии судебных частей областных правлений и уездных управлений стали основанием принятия 18 августа 1884 г. «Правил для руководства на чрезвычайных периодических съездах для разбора вносимых претензий киргиз Семипалатинской и Семиреченской области по делам подлежащим ведению этих съездов». Данные Правила узаконили некоторые процедурные вопросы, возникающие в процессе созыва съездов биев и рассмотрения ими споров в среде кочевого населения. Правила предписывали, что место проведения периодических съездов биев для разбора дел, возникающих между киргизами Семипалатинской и Семиреченской областей и время открытия данных съездов в обязательном порядке должны определяться по соглашению с военными губернаторами Семиреченской и Семипалатинской областей. О назначении съездов киргизскому населению должно было делаться объявление начальниками уездов, в тех уездах, в которых предполагается проведение съезда и доводится непосредственно до населения через волостных управителей и аульных старшин, не позднее чем за три месяца до открытия съезда. По истечении месяца со дня получения от уездного начальника объяснения о предполагаемом съезде каждый волостной управитель, обязан представить уездному начальнику списки истцов своей волости с обозначением предмета их претензий и поименно нужных по делу свидетелей [9, Л. 111 об]. Указанные списки должны представляться уездным начальникам в двух экземплярах, один из которых уездному начальнику необходимо оставлять у себя на случай возникновения какого-либо спора, и высылать им ко дню открытия съезда в комиссию чинов, командированных областным начальством на съезд, а второй экземпляр необходимо в 15-тидневный срок со дня получения отправлять уездному начальнику в ведении которого находятся вызываемые ответчики или свидетели. В отдельных графах списков обозначаются имя и фамилия истца, ответчика и свидетелей, после чего в особой графе должна быть поставлена их роспись о вызове на предстоящий съезд, такие списки составляются отдельно для каждой волости того уезда, в котором находятся лица, привлекаемые на съезд в качестве ответчика.

После получения уездным начальником списков ответчиков и свидетелей, вызываемых на съезд по претензиям истцов из другого уезда, он немедленно передает их волостным управителям соответствующих волостей, для которых списки заготовлены, с приказанием объяснить ответчикам и свидетелям о вызове их на съезд, с «отображением подписей об оповещении, которые должны быть учинены в последней графе списка» [9, Л. 112.]. Волостные управители вместе с данными списками и с вызываемыми по этим спискам казакам должны прибыть к сроку на съезд и передать списки командированным на съезд чиновникам русской администрации.

Определенные правила были предусмотрены и для представителей имперской администрации, присутствовавших на съезде, с одной стороны Правила п. 9 предписывали, что съезд может состояться только под наблюдением чиновников, назначаемых военными губернаторами Семиреченской и Семипалатинской областей, по одному представителю от каждой области, а с другой стороны, определяли, что таким чиновником может быть должностное лицо не ниже шестого класса и не принадлежащее к составу администрации тех уездов, из которых вызывались на предстоящий съезд казахи.

Также, на съезде должны были присутствовать те уездные начальники, для уездов которых этот съезд проводится. Их присутствие необходимо «для того, чтобы тут же, на месте, делать соответствующие распоряжения и иметь настояния над волостными управителями по исполнению их обязанностей по делам съезда, например, по приведению в исполнение

постановлений съезда и т.д.» [9, Л. 112 об].

Одно из важных положений правил закреплялось в п. 14, который определил, что «постановления и записанные в книгу решения чрезвычайного периодического съезда окончательны на всякую сумму и немедленное приведение их в исполнение обязательно для администрации без права сторон на какую-либо кассацию или обжалование решения русскими властями» [9, Л. 112 об.]. Впоследствии «Правила для руководства на чрезвычайных периодических съездах для разбора вносимых претензий киргиз Семипалатинской и Семиреченской области по делам подлежащим ведению этих съездов» 1884 г. были перенесены в «Омский проект» по управлению Степным генерал-губернаторством 1891 г. и неоднократно обсуждались губернаторами степных областей. В частности, указывалось на то, что невозможность обжалования решения суда биев в вышестоящем суде, например, мировом или в органах государственной власти не соответствует принципам судебной системы российского государства [10, С. 186]

Анализируемые проекты реформирования принципов управления и судопроизводства в степном генерал-губернаторстве были переданы на рассмотрение специальной комиссии, созданной в Омске степным генерал-губернатором в 1887 г. («омской комиссии»). После четырех лет работы комиссии (1887-1891) по выработке конкретных предложений реформы административного управления в Степном генерал-губернаторстве и обсуждения их на многочисленных заседаниях, наконец к 1891 г., был выработан проект, который учел практически все замечания, сделанные как местной администрацией, так и отдельными министерствами, и ведомствами. В целом, ревизии 60-80 г XIX века не прошли безрезультатно. Во-первых, администрация центра совместно со степной была обстоятельно информирована донесениями по все отраслям управления, во-вторых, данные инспекции разряжали сгущенную атмосферу упущений, злоупотреблений, в-третьих, они оживляли данную форму контроля и содействовали улучшению управления в регионах. Но главной задачей инспекции было дать сведения о господствующих общественных настроениях населения. Анализ архивных документов свидетельствует о существовании двух типов ревизий. Обзорения первого рода назначались для расследования и прекращения злоупотреблений и имели задачу проверку должностных лиц. Другие ревизии были направлены на раскрытие нужд местного населения.

Ревизии стали одной из форм надзора за деятельностью регионального государственного аппарата. Некоторые отчеты по поездкам содержали материал для подготовки различных преобразований: проекты разделения уездов, областей, улучшения надзора за местным управлением. Многие рапорты, записки давали всестороннюю картину отдельных местностей. Особенно большой интерес представляли сообщаемая ревизорами информация о состоянии школ, больниц, дорогах, казенных зданиях. Примером подобного могут служить отчеты западносибирских генерал-губернаторов, губернаторов Степного края, военных губернаторов области и ревизионных комиссий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). Ф. 1287. Оп. 37. Д. 1240. Л.17-20;
2. Государственный архив Омской области (далее – ГАОО). ф.3 оп.3 д.3571, Л. 14-27
3. ПСЗ-2. СПб., 1853. Т. XXVII. № 26178. С. 282;
4. ЦГА РК Ф. 15. Оп 1. Д. 3. Л. 35-60
5. Центральный государственный архив (далее – ЦГА). Ф.64. Оп.1. Д.130. Л.24;
6. ЦГА РК Ф. 64. Оп 1. Д. 124. Л. 35;
7. Кирьяков. Очерки по истории переселенческого движения в Сибири. Москва - 1902.- С. 48;
8. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург.- 1898.- С. 56;
9. ЦГА РК Ф. 64. Оп 1. Д. 124. Л. 112
10. Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – XX вв. Алматы - 1996.- С. 186.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ӘОЖ / УДК / UDK 341.7

ҚАЗАҚСТАН МЕН ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ АРАСЫНДАҒЫ САУДА -ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Нұрсұлтанова Л.Н.¹, Санатова М.К.²

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Аймақтану кафедрасының профессоры, т.ғ.д.

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ (Астана қ-сы, Қазақстан) магистрант

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар Қазақстан мен Еуропалық Одақтың жетекші елдері арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты қарастырады. Еуропалық Одақ біздің республикамыздың негізгі сауда әріптесі болып табылады. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан Германия, Ұлыбритания және Францияның сенімді және жауапты серіктесі болды. Қазақстанға шетелдік инвестициялардың 40% -дан астамы Еуропалық Одақ елдерінен келді.

Түйін сөздер: Қазақстан, Еуропалық Одақ, инвестициялар, сыртқы сауда

ТОРГОВО - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

Нурсултанова Л.Н.¹, Санатова М.К.²

¹ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан) доктор исторических наук, профессор

²ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан) магистрант

Аннотация. В данной статье авторы рассматривают сотрудничество между Казахстаном и ведущими странами Европейского Союза в торгово-экономической сфере. Европейский Союз является основным торговым партнером нашей республики. За годы независимости Казахстан зарекомендовал себя в качестве надежного и ответственного партнера Германии, Великобритании и Франции. Свыше 40% иностранных инвестиции в Казахстан пришли именно из государств Европейского Союза.

Ключевые слова: Казахстан, Европейский Союз, инвестиции, внешняя торговля

TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE EUROPEAN UNION

Nursultanova L.N.¹, Sanatova M.K.²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan) Doctor of Historical Sciences, Professor

²L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan) master's student

Abstract. In this article, the authors consider cooperation between Kazakhstan and the leading countries of the European Union in the trade and economic sphere. The European Union is the main trade partner of our republic. Over the years of independence, Kazakhstan has established itself as a reliable and responsible partner of Germany, Britain and France. Over 40% of foreign investments in Kazakhstan

came from the countries of the European Union.

Keywords: Kazakhstan, European Union, investments, international trade

Кіріспе

Қазақстан мен ЕО арасындағы қатынастардың құқықтық негізі 1999 жылғы шілдеде күшіне енген серіктестік пен ынтымақтастық туралы келісім. Сондай-ақ, 2015 жылғы 21 желтоқсанда Астанада ҚР мен ЕО арасындағы қатынастарды одан әрі жан-жақты дамытуға жәрдемдесу мақсатында «Кеңейтілген серіктестік және ынтымақтастық туралы келісімге» қол қойылды.

Осы құжатқа қол қою Астанада 2015 жылғы 21 желтоқсанда өтті және еліміз бен ЕО арасындағы қатынастарда жаңа кезең болды. 2016 жылғы 17 наурызда ҚР Парламенті Сенаты осы келісімді ратификациялады.

Қазақстан посткеңестік кеңістіктегі Еуропалық Одақпен осындай деңгейдегі келісім жасасқан тұңғыш мемлекет болды. Құжат Қазақстан мен ЕО арасындағы өзара іс-қимылдың барлық спектрі бойынша ынтымақтастықты тереңдетуді көздейтін кең құқықтық платформа болып табылады. Келісім 29 бағытты қамтиды. Олар саяси, халықаралық және аймақтық қауіпсіздік, қарусыздану, сауда-экономикалық және инвестиция мәселелері, инфрақұрылымды дамыту, сондай-ақ инновациялық, мәдениет, спорт және туризм, оның ішінде басқа да салаларда терроризмге қарсы күрес, ұйымдасқан қылмыс және сыбайлас жемқорлықты қоса алғанда, құқықтық саладағы ынтымақтастықты күшейту жоспарлануда [1].

Орталық Азия сарапшылары атап өткендей, осы құжаттың конструктивті элементтері ресми түрде Орталық Азия республикаларына қатысты ЕО саясатының екі деңгейлі сипатын ресми түрде мойындады: аймақ елдерінің мүддесіне сай келетін екі жақты және өңірлік тәсіл.

1993 жылдан 2010 жылға дейін Еуропалық Одақтың Қазақстан экономикасына 52 миллиард АҚШ доллары инвестицияланды, ал 2011 жылы ЕО елдерімен сауда көлемі 50 миллиард долларға жетті. Қазақстан Орталық Азиядағы ЕО-ның негізгі экономикалық серіктесі болды.

Сауда-экономикалық қатынастарды дамытудың жоғары қарқынына қол жеткізілді. ЕО Қазақстан мен Ресейдің алдында тұрған негізгі сауда және инвестициялық әріптесі болып табылады. ЕО Қазақстанның сыртқы сауда айналымының жартысынан астамын және Қазақстанның экономикасына тартылған шетел капиталының 49% -ын құрайды. 2015 жылы ЕО елдерімен сыртқы сауда айналымы 31 млрд. АҚШ долларын құрады (импорт - 3,8 млрд. АҚШ доллары, экспорт - 24,3 млрд. АҚШ доллары).

2005 жылдан бастап 2015 жылдың қыркүйегіне дейінгі кезеңде ЕО елдерінен Қазақстан экономикасына тікелей инвестициялардың ағыны 107,4 млрд. АҚШ долларын құрады (жалпы тартылған 218 млрд. АҚШ долларынан). Негізгі инвесторлар - Голландия, Франция, Ұлыбритания және Италия.

2015 жылы 11 ай ішінде Қазақстан мен ЕО арасындағы сыртқы сауда айналымы 28,5 млрд. АҚШ долларынан асты, бұл осы кезеңде Қазақстан Республикасының сыртқы сауда айналымының жалпы көлемінің 50,4% -на сәйкес келеді.

2005 жылдан бастап 2015 жылдың бірінші жартыжылдығына дейін Қазақстанның ЕО елдеріне тікелей инвестицияларының жалпы ағыны шамамен 105 млрд. АҚШ долларын құрады (барлығы 215 млрд. АҚШ доллары көлемінде тікелей шетелдік инвестиция тартылды).

ЕуроОдақпен тұрақты, гүлденген және ұзақ мерзімді ынтымақтастық Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне толығымен сай келеді, 2050 жылға арналған Стратегияда белгіленген мақсаттар мен міндеттерге және Қазақстан Республикасының сыртқы саяси тұжырымдамасына сәйкес келеді. Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың айтуынша, «Астана мен Брюссель арасындағы серіктестік пен ынтымақтастықты кеңейту» туралы келісімге қол қою Қазақстанның Еуропалық Одақпен қарым-қатынастарында жаңа тарауды ашады.

Қазақстан мен Еуропа елдерінің арасындағы қарым-қатынастардың келешегі Еуропа аймағы әлемнің саяси және экономикалық орталықтарының бірі болып саналатындығына негізделген, сонымен қатар Еуропалық Одақтың ішкі интеграциялық үрдістері күшті дамыған. Сондай-ақ, Орталық Азия шикізат әлеуетіне, геостратегиялық ұстанымға және әлемдегі тұрақтылықты сақтауда осы өңір елдерінің рөлін арттыруға байланысты үлкен қызығушылық тудырады.

Қазақстан мен Германия арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын айқындайтын берік нормативтік құқықтық база бар. Қазақстан-Германия ынтымақтастығының негізін қалаған негізгі құжаттардың бірі 1992 жылы қол қойылған экономика, өнеркәсіп, ғылым мен техника саласындағы ауқымды ынтымақтастықты дамыту туралы ҚР мен ГФР арасындағы келісім болды. Сол кезден бастап неміс кәсіпкерлері қазақстандық бизнеске қызығушылық таныта бастады.

Германия Қазақстанның ЕО-дағы негізгі әріптестерінің қатарына кіреді. Байланыс және телекоммуникация саласында «Қазақтелеком» АҚ үшін жабдықтар сатып алуға бөлінген 500,0 млн. құрайтын германдық несие арқылы «Қазақстандық байланыс желілерін жаңғырту және кеңейту» жобасы жүзеге асырылды. «Қазақтелеком» ААҚ қарызы 1996 жылы 15144 млн. теңгені, ал 1997 жылы - 12 250 млн. теңгені құрады [2].

Тікелей инвестициялар туралы айтатын болсақ, 2003 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстанда 367 бірлескен кәсіпорын немесе 100% неміс капиталы бар компаниялар тіркелді, олардың 200-і белсенді болды. Республикада немістердің 120-дан астам өкілдіктері мен филиалдары жұмыс істейді, олардың көпшілігі Алматыда орналасқан. Бұдан басқа, қазақстандық серіктестер арқылы өз өнімдерін сатуға құқық беретін бірнеше компания жұмыс істеді.

Әрине, екі елдің экономикасының ерекшеліктерін ескере отырып, ынтымақтастықтың салаларын саралау қажет болды. Германия ірі жобаларды іске асыру үшін миллиардтаған инвестицияларды ұсынатын инвестор емес. Мысалы, неміс компаниялары инфрақұрылымдық жобаларға қатысу үшін жақсы мүмкіндіктерге ие, өйткені Қазақстан экономикасының осы секторы инвестиция үшін өте келешегі зор екені белгілі.

Шын мәнінде қазақстандық мамандарды басқару, кәсіби даярлау және біліктілігін дамытуға назар аудару керек. Германия бұл мәселелерге байланысты болашақта маңызды қолдау көрсететін болады. Қазақстан мен Германия технологиялық ынтымақтастық үшін жақсы мүмкіндіктерге ие. Көптеген қазақстандық кәсіпкерлер Германиядағы және басқа да еуропалық елдердегі өнеркәсіптік көрмелерге қатыса алады және олар тек жаңа технологиялармен танысып қана қоймай, өздерінің мүмкіндіктері мен жобалары бар әлеуетті серіктестермен байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Қазақстан-герман экономикалық байланыстары тұрақты дамып келе жатқанын айта кету керек [3].

Германияның іскер топтары Қазақстанның экономикасының барлық салаларында көрініс тапқан. Олардың арасында «Linda Group», «Heidelberg цемент», «Knauf», «Metro Cash & Carry», «Thyssen Krupp», «BASF», «Siemens», «Henkel», «Bosch» және т.б. олар өздерінің күш-жігерімен Қазақстанның экономикасына 500 миллионнан астам еуро инвестициялады және бірнеше мыңға жуық жұмыс орнын құрып, елдің неміс технологиялары мен инновацияларын жетілдірді.

Германияның ірі өндірістік және қаржы орталықтарында Қазақстан экономикасының күндері, сондай-ақ Алматыда Германия экономикасының күндері өткізілді. Бұл іс-шаралар екі елдің шағын және орта бизнес өкілдерінің серіктестігін дамытуға ықпал етеді.

2008-2010 жж. бастап Қазақстан Республикасы мен Германия арасында 72 келісімге қол қойылды [4]. 2010 жылдың шілде айынан бастап стратегиялық ынтымақтастық жөніндегі қазақстан-герман іскерлік кеңесі (тең төрағалар - «Атамекен одағы» ҰЭП Президиумының Төрағасы Т. Құлыбаев және «Дойче Банктің» басқарушы директоры, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Шетелдік инвесторлар кеңесінің мүшесі П. Тильс серіктестікті бастады.

Германия 2013 жылдың қорытындысы бойынша ЕО елдерінің арасында 5-ші орынға ие және Қазақстанның жетекші сауда серіктестерінің бірі болып табылады (2013 жылы өзара сауда көлемі 3,233 млрд. АҚШ долларын құрады (экспорт - 427 млн, импорт - 2,806 млрд АҚШ доллары).

2012 жылы 8 ақпанда Германияға жасаған ресми сапары барысында Мемлекет басшысы стратегиялық ынтымақтастық жөніндегі Қазақстан-Герман іскерлік кеңесі аясында ұйымдастырылған қазақстандық-германдық экономикалық жобалардың көрме-тұсаукесерінде болды.

ҚР Қаржы министрлігінің Кедендік комитетінің статистикалық деректеріне сәйкес 2015 жылдың қорытындылары бойынша екіжақты сауда айналым 2,328 млрд.АҚШ долл. құрады (экспорт - 343 млн., импорт – 1,985 млрд.), бұл 2014 жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 15,7 % төмен.

ҚР Ұлттық Банкінің 2005 жылдан 2015 жылға дейінгі кезеңнің мәліметтері бойынша Германиядан Қазақстанға келген тікелей инвестициялардың жалпы ағыны 3,3 млрд. АҚШ долларын құрады (0,32 млрд. 2015 ж., 0,4 млрд. 2014 ж.). Сонымен қатар, германдық инвестициялардың 90 % Қазақстан экономикасының шикізаттық емес секторына аударылуда.

Өз кезегінде, ҚР-ның 2015 ж. 31 желтоқсандағы ГФР-ға қатысты инвестициялық ұстанымы (міндеттерді санамағандағы талаптар) 4 млрд. АҚШ долл. (4,3 млрд. 2014 ж.) құрады.ГФР-дағы қазақстандық инвесторлардың тікелей инвестицияларының жалпы саны 2015 жылы 74,3 млн. АҚШ долл. құрады (2005-2014 жж – 142,9 млн.).

Соңғы 4 жылдың ішінде Қазақстанд германдық компаниялармен бірлесе отырып, құрылыс, сауда, өндірістік өнеркәсіп, кен орындарын әзірлеу және т.б салаларында көлемін 2,4 млрд.еуроны құрайтын сомаға 19 ірі инвестициялық жоба іске асырылды. «Siemens», «Knauf», «MetroCash&Carry», «Heidelberg Cement», «Quaesta Capital», «Linde AG» т.б ең ірі әріптестер болып табылады.

Жалпы Қазақстанда германдық капиталдың қатысуымен 1500-ден аса экономикалық құрылым, оның ішінде бірлескен кәсіпорындар, неміс компаниялары мен банктерінің өкілдіктері тіркелген. 700-ден аса германдық кәсіпорын белсенді қызмет атқаруда.

Қазақстан Республикасы мен Германия Федеративтік Республикасы арасында жасалған әуе қатынасы, көлік саласындағы келісім-шарттар еліміздің экономикасын осы секторлар бойынша жаңғыртуға мүмкіндік берді. Неміс бизнесі отандық экономиканың барлық секторларында ұсынылған. Бизнес-форумдар, іскерлік кездесулер, семинарлар, конференциялар, көрмелер, презентациялар, экономикалық күндерде түрлі мәселелер мен проблемалар талқыланады, сондай-ақ оларды шешу жолдары бар. Неміс компаниялары заманауи зауыттар салуда, нарықта жаңа жұмыс орындарын ашуда. Екі ел бірлескен жобалардың жаңа мазмұнына бағытталған нормативтік құқықтық базаға ие.

Екі онжылдықтың ішінде Қазақстан мен Ұлыбритания арасында отыз шақты екі жақты келісім жасалды. Көптеген жылдар бойы екі ел халықтарының игілігі үшін мемлекетаралық әріптестікті дамытуға бағытталған ынтымақтастықтың сенімді іргетасы қалыптасты. 1997 жылғы 18-19 қыркүйекте Лондонда «Қазақстанға инвестиция салу» атты халықаралық конференция өткізілді, оның негізгі ұйымдастырушылары «IBC UK Conference Ltd.», ҚР Инвестициялар жөніндегі мемлекеттік комитеті және Ұлыбританиядағы Қазақстан Республикасының Елшілігі қатысты.

Лондонда 2012 жылы 18 қазанда, Қазақстан Республикасы Үкіметінің және Ұлыбританияда Қазақстан Республикасының Елшілігінің қолдауымен Қазақстан-Британ сауда палатасының ұйымдастыруымен қазақстандық үшінші бизнес-форум өтті. Өткен үшінші форумда Қазақстанда жаңа инвестициялар үшін қажетті, сондай-ақ облыстардың кең ауқымы бойынша идеялар республиканың негізгі бизнеспен танысу және сенім ынталандыру шаралары, іскер адамдар

арасындағы сенім нығайтуға фирма аралық қарым-қатынастардың одан әрі дамуын дайындады.

Форумның қатысушылары Қазақстандағы бизнес ортаға, жаңадан бастаушыларға арналған бизнес-инкубаторлар мәселесі қарастырылды, Лондонда жас банкирлерге тәжірибе алу мүмкіндігіне қызығушылық танытты. Батыс Қазақстандағы жеті арнайы экономикалық аймақ, олардың мамандықтары Батыс Қазақстандағы химия және мұнай-химия паркі, Қазақстанның оңтүстігіндегі жеңіл өнеркәсіп, Алматыдағы технопарк мәселесі талқыланды.

Соңғы талқылаудың негізгі бағыты көлік және коммуникация инфрақұрылымын дамыту болды. Мұнда сарапшылар инфрақұрылымды дамыту жолындағы қиындықтарды жеңу жөніндегі жоспарларды талқылады. Атап айтқанда, транзиттік арнаны және Азия мен Еуропа арасындағы байланыс бағыттарын жетілдіруге баса назар аударылды.

Сарапшылардың көбі Қазақстанда мемлекеттің мақсатты түрде экономикалық тұрғыдан дамыған өңірлерде инвесторлар үшін қолайлы жағдай жасау саясатын жүргізіп, дәстүрлі күшті облыстарда ғана емес, ел үшін елеулі жетістік деп қарастыруға келісті [5].

2013 жылдың 30 қазанында Қазақстан мен Ұлыбритания үкіметтері арасындағы сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссияны құру туралы Меморандумға қол қойылды.

2014 жылғы 5 қарашада Астанаға бірінші үкіметаралық комиссия отырысына Британ сауда және инвестициялар министрі лорд Ян Ливингст ресми сапармен келді.

2015 жылдың 24 ақпанында «Самұрық-Қазына» АҚ-ның Іскерлік кеңесі және Лондондағы Ұлыбританияның Сауда және Инвестициялық Агенттігі (UKTI), сондай-ақ Қазақстандағы Британдық Сауда Палатасының өкілдігі құрылды.

Үкіметаралық комиссияның екінші отырысы 2015 жылы 3 қарашада Қазақстан Республикасы Президентінің Ұлыбританияға сапары аясында өтті, онда екіжақты ынтымақтастық мәселелері, бірқатар жобалар талқыланды. «Жаңа Жібек жолы» бастамасының аясында, «ЭКСПО-2017» және Астанадағы Халықаралық қаржы орталығын құру мәселесі қарастырылды.

Үкіметаралық комиссия қорытындысы бойынша 13 млрд. АҚШ доллары сомасына 23 құжат, оның ішінде Ұлыбританияның ЭКСПО-2017 көрмесіне қатысуы туралы келісімшарт, Халықаралық қаржы орталығын құру және дамыту бойынша ынтымақтастық туралы меморандумдар, Қазақстандағы газ құбырының құрылысы және т.б. мәселелер қарастырылды. Ұлыбританияға 12 миллиард доллар инвестиция салған, біздің нарықта 500 компания ұсынылған. Фармацевтика, түсті металлургия, мұнай-газ секторы және басқа салалардағы ынтымақтастық дамуда [6].

Біріккен Корольдік Қазақстан экономикасына, әсіресе, мұнай-газ секторына құйған тікелей инвестициялар көлемі бойынша үшінші орында. 2005 және 2014 жылдар аралығында британдық инвестициялардың көлемі 11 млрд. АҚШ долларын құрады.

Қазақстан нарығында жұмыс істейтін британдық компаниялар: «BG», «Shell», «AMEC», «Invensys», «BAE Systems», «RioTinto», «PETROFAC», «Sun Group», «Rolls Royce», «HSBC», «RBS», «EY», «Deloitte», «PwC», «KPMG», «SNR Denton», «GlaxoSmithKline», «AstraZeneca». Олардың көбі Лондондық қор биржасының тізіміне енгізілген. Сол тізімде («ҚазМұнайГаз» «Казкоммерцбанк» АҚ, «Халық Банк» АҚ, «Kcell» АҚ (Фонд нарығы), Orsu Metals Corp., W Resources, Steppe Cement, Max Petroleum, Tau Capital, Roxi Petroleum, Central Asia Metals, Frontier Mining, Jupiter Energy, Kemin Resources бірқатар қазақстандық компаниялар да бар.

Қазақстан мен Ұлыбритания әртүрлі салаларда табысты ынтымақтастық жасайды. Ресми тұлғалар мен іскер топтар Қазақстанның инвестицияларды тарту жөніндегі саясатын жоғары бағалайды. Ағылшын компаниялары мұнай-газ секторында табысты жұмыс жасайды, Каспий теңізінің қазақстандық секторын игеруде. Байланыс гуманитарлық, қаржылық, көлік және басқа

да салаларда белсенді дамып келеді.

Бизнес-форумдар іскерлік серіктестердің арасындағы сенімді нығайтуға, жаңа инвестицияларды ынталандыруға көмектеседі. Қазақстан-Британ сауда-өнеркәсіп кеңесі, Қазақстан-Британ сауда-өнеркәсіп палатасы, үкіметаралық комиссия, парламентаралық топ белсенді жұмыс істейді. Әскери ынтымақтастық аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі байланыстарды кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Франциямен достық пен серіктестік қарым-қатынастарын дамытуға үлкен мән береді және оны Еуропадағы және тұтастай әлемдік қоғамдастықтың басымдықтарының бірі ретінде қарастырады.

Қазақстан мен Франция арасындағы екіжақты қарым-қатынастың прогрессивті дамуына қажетті құқықтық негіз бар. Инвестицияларды өзара қорғау және қосарланған салық салуды болдырмау туралы үкіметаралық келісімдерге қол қойылғаннан кейін екі ел арасындағы құқықтық құжаттардың толық пакеті қалыптасты.

Н.Назарбаев 2012 жылдың қарашасында Францияға сапары кезінде Франция Республикасының Сыртқы істер министрі Л. Фабиусты қабылдады. Кездесу барысында екі ел арасындағы сауда-экономикалық және инвестициялық ынтымақтастықты дамытудың перспективалары, Назарбаев және Олланд екіжақты комиссиясының қызметінің қорытындылары, сондай-ақ Франция Президентінің Қазақстанға сапары мүмкіндіктері талқыланды.

Қазақстан Президенті француз сыртқы істер министрінің сапары екі жақты қатынастарды нығайтудың жоғары қарқыны екендігін атап өтті. Біз үшін Франция Еуропалық Одақ елдерінің арасында ең ірі инвесторлардың бірі болып табылады. «Қазіргі уақытта түрлі салаларда 25 бірлескен жоба жүзеге асырылуда және екіжақты ынтымақтастықты дамыту перспективалары өте үлкен», - деді Н.Назарбаев.

2005 жылдан 2015 жылға дейін Франция Қазақстанға 11,4 млрд. АҚШ долларын инвестициялады [7].

2016 жылғы 10 ай бойынша екіжақты сауда айналымы 2 млрд. АҚШ доллар (экспорт – 1,5 млрд., импорт – 500 млн.) құрады, 2015 жылғы ұқсас кезеңімен (2,8 млрд.долл.) салыстарғанда сауда айналым 28 %-ға азайды.

Қазақстандық экспорттың негізі мұнай, металл және металл өнімдері, химиялық өнімдер, ауыл шаруашылығының өнімдері болып табылады.

2005 ж. және 2016 ж. I жарты жылдығы арасындағы Қазақстан экономикасына жұмсалған француз инвестициясының көлемі 12,7 млрд. долларды құрады. Біздің елімізде француз капиталының қатысуымен 135 (2016 жылғы маусым айының жағдайына қарай) кәсіпорын сәтті жұмыс атқарып жүр, атап айтқанда «Total», «Areva», «Air Liquide», «Danone», «Vicat», «PSA», «Alstom» және т.б [8].

Қазақстан мен Франция экономикадағы барлық негізгі салаларда - мұнай, газ және ядролық, көлік, коммуникациялар, әлеуметтік және гуманитарлық салалар бойынша - 25 жыл бойы ынтымақтасуда. Біздің еліміздегі француз компаниялары өнеркәсіптік және медициналық жабдықтар, түрлі тауарлар, құрылыс материалдары және т.б. жеткізеді. Қазақстан мемлекеттік реттеудің әртүрлі формаларынан тұратын француздық нарықтық реформаларды тәжірибесін пайдалана алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф.75-Н. Оп.1. Д. 5000. Л. 93.
- 2 АП РК. Ф.75-Н. Оп.1. Д.5000. Л. 93.
- 3 Джунусалиева Г. Германия и Казахстан: проблемы и перспективы экономического сотрудничества // KAZAKHSTAN. – 2003. – №1.
- 4 Губайдуллина М.Ш. Европейский путь Казахстана: современные перспективы в проблематике ЕС и Центральной Азии // Политические и экономические интересы Германии в Казахстане и Центральной Азии: ММНПК / Отв. ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – 132 с.
- 5 Казахстанская правда, 2012. – 18 октября.
- 6 Жандаулетов В. Достигнуты новые договоренности // Промышленность Казахстана. – 2015. – №12. – С.12-14.
- 7 Развивая стратегическое партнерство // Промышленность Казахстана. – 2015. – №12. – С. 9-11.
- 8 Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі ресми сайты // URL: <http://www.mfa.kz/>

REFERENCES

- 1 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). Ф. 75-Н. Оп. 1. D. 5000. L. 93.
- 2 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK) Ф.75-Н. Оп. 1. D. 5000. L. 93.
- 3 Dzhunusaliyeva G. Germaniya i Kazakhstan: problemy i perspektivy ekonomicheskogo sotrudnichestva // KAZAKHSTAN. – 2003. – №1.
- 4 Gubaydullina M.SH. Yevropeyskiyput' Kazakhstana: sovremennyye perspektivy v problematike YES i Tsentral'noy Azii // Politicheskoye i ekonomicheskoye interesy Germanii v Kazakhstane i Tsentral'noy Azii: MMNPK / Otv. red. B.K. Sultanov. – Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2010. – 132 s.
- 5 Kazakhstanskaya pravda, 2012. – 18 oktyabrya.
- 6 Zhandauletov V. Dostignutynovyedogovorennosti // Promyshlennost' Kazakhstana 2015. – №12. – S. 12-14.
- 7 Razvivaya strategicheskoye partnerstvo // Promyshlennost' Kazakhstana. 2015. – №12. – S. 9-11.
- 8 Kazakhstan Republics Syrtsyister ministerial websites // URL: <http://www.mfa.kz/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ИЗУЧЕНИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ПЕРСОНАЛИЙ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Нуртазина Н.Д.

КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы), доктор исторических наук, профессор

Аннотация. Изучение личности религиозного лидера актуализируется как научно-познавательными задачами, так и потребностями общественно-политической практики. В современной историографии Казахстана и за рубежом история мулл и хазретов, как и православных священников остается «белым пятном». К сожалению, зачастую понятие «исламский лидер» в мировой литературе и обыденном сознании ассоциируется с зарубежными теологами или главами радикальных исламистских движений. Необходимо раскрыть как теоретические, философско-теологические, так и конкретно-исторические аспекты данной проблемы.

Ключевые слова: историография, православие, ислам, конфессиональная политика, история религий, новые подходы, имидж духовных лидеров, традиционный, белые пятна персоналии

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ДІНИ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Нұртазина Н.Д.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) тарих ғылымдарының докторы, профессор

Аңдатпа. Діни көшбасшы тұлғасын зерттеудің өзектілігі ғылыми-танымдық әрі қоғамдық-саяси практика сұраныстарымен байланысты. Қазіргі заманғы Қазақстан мен шет елдік тарихнамада молдалар мен хазреттер, сол сияқты православие дінбасылары тарихы «ақ таңдақ» күйінде қалып отыр. Өкінішке орай, көп жағдайда «ислам лидері» ұғымының өзі әлемдік әдебиетте және бұқара санасында шет елдік теологтар мен радикалдық «ислами» қозғалыстар көсемдерімен байланыстырылып жатады. Аталмыш проблеманың теориялық (философиялық-теологиялық) және нақты тарихи аспектілерін ашып көрсету қажет.

Түйін сөздер: тарихнама, православие, ислам, конфессиялық саясат, діндер тарихы, жаңа тәсілдер, рухани көшбасшылардың имиджі, дәстүрлі, ақтаңдақ, тұлғалар

STUDY OF RELIGIOUS PERSONALITIES IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Nurtazina N.D.

Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan, Almaty) Doctor of Historical Sciences, Professor

Abstract. Study of religious leader`s personalities is updated as scientific and educational objectives and needs of social and political practices. In modern historiography of Kazakhstan and abroad history of mullahs and hazrats as Orthodox priests remains a blind-spot. Unfortunately, often the term "Islamic leader" in world literature and ordinary consciousness associated with foreign theologians or leaders of radical Islamic movements. Disclose the theoretical (philosophical, theological) and specific historical aspects of the problem is necessary.

Keywords: historiography, orthodoxy, Islam, confessional politics, history of religions, new approaches, image of spiritual leaders, traditional, white spots of personalities

Введение

В современном казахстанском обществе одной из сложных проблем общественно-политической жизни остается проблема совершенствования государственно-конфессиональных отношений. В связи с принципиальными коррективами в государственную конфессиональную политику в данной сфере наметились позитивные изменения. Очевидно, что силовыми методами и банальной идеологической пропагандой нельзя добиться искоренения глубинных причин многих нездоровых явлений в религиозной жизни граждан. На самом деле наблюдения свидетельствуют о низком уровне религиозной просвещенности общества, искажениях в их сознании религиозных постулатов и т.д. Однако всестороннего исследования причин (в том числе исторических, социально-психологических, ментальных) такого положения проводится мало.

Ключевым вопросом в реконструкции религиозного прошлого должно стать изучение персоналий, личностей руководителей религиозной общины – имама, священника, в целом самих творцов и акторов религиозной жизни. Характерно название международных форумов, проводимых в Астане – «съездов лидеров мировых и традиционных религий», что указывает именно на роль руководителя конфессиональных общин. От личности лидеров (от муфтиев до имамов аульных мечетей) зависит правильный вектор развития конфессий и государственно-религиозных отношений, имидж религии в сознании народа, политическая и межконфессиональная стабильность в стране и во всем мире.

Исследование роли личности в контексте религиозного феномена является сложной философской задачей [1]. Знакомство со священными первоисточниками (Библия, Коран) и историей мировых религий показывает, что авторитет руководителя общины как в исламе, так и в христианстве огромен. Именно данным принципом искусно пользуются основатели нетрадиционных сект, террористических группировок, зомбируя рядовых верующих. С другой стороны, в массовом сознании критика недобросовестных мулл и попов часто переходит в огульную критику самих религий и вероучений, что является некорректным. Если затронуть международный аспект, то трагедия Афганистана, конфликты на Арабском Востоке имеют одной из причин отсутствие мудрых и сильных религиозных лидеров, способных объединить народ во имя мира и созидания.

Традиция и обычаи до сих пор играют важную роль и в жизни Казахстана. Определенная часть казахов как носители восточного менталитета склоняются к идее вождизма, готовы следовать за харизматическими лидерами – светскими (политическими) и духовными. К сожалению, в массах приобщившихся к религии за годы Независимости казахов распространен стереотип (связанный с комплексом религиозной неполноценности) о том, что авторитетный учитель ислама непременно должен быть выходцем из зарубежных стран: хотя бы из Узбекистана и Татарстана, а в идеале – из Саудовской Аравии, Египта или Турции. Такое положение также актуализирует историко-религиоведческие исследования, касающиеся роли персоналий и лидеров в истории традиционных конфессий Казахстана, прежде всего на материалах местного (тюрко-ханафитского) ислама.

Социо-культурный и политический эффект разработки данного комплекса научных проблем связан с востребованностью научно-практических рекомендаций как государственным органам, так и конфессиональным структурам для повышения квалификации кадров духовенства, улучшения имиджа работников ДУМК и православной общины. Исследование истории мулл, хазретов, имамов – по сути «белого пятна» в истории Отечества – поможет реальному росту религиоведческих знаний казахстанского общества, интеллектуализации и гуманизации духовно-

религиозных институтов в стране. Формирование положительного имиджа религиозного лидера – высоконравственной личности гуманиста и патриота – на примере ярких исторических персоналий будет одним из способов борьбы против невежественных толкований и радикализации ислама.

История религиозных лидеров Казахстана является новой научной проблемой, еще не ставшей объектом комплексного научного анализа как отечественными, так и зарубежными исследователями. К настоящему моменту исследования на тему ислама и религиозной истории Казахстана выглядят абстрактными, обезличенными повествованиями, где речь идет о процессах, событиях, течениях, учреждениях, сакральных объектах и т.д., но нет места живой личности, реконструкции образа достойных подражания имамов, ахунов, хазретов, шейхов, а также неформальных духовных воспитателей народа, как, например, Абай, Шакарим, Машхур-Жусуп и др.

В целом, в историографии Казахстана изучение персоналий, и тем более религиозных авторитетов прошлого остается слабо разработанным исследовательским жанром. Можно говорить лишь о работах, косвенно затрагивающую данную тему. Как известно, в наиболее общем виде проблему мусульманского духовенства в истории Казахстана изучали такие авторы, как Ч. Валиханов («О мусульманстве в степи» и др.) Н. Ибрагимов («О муллах в Киргизской степи»). Личности ишанов в дореволюционном Ташкенте (тесно связанном с сопредельными регионами Казахстана) изучал Н. Лыкошин [2]. В современной литературе известные персоналии религиозной истории тюрков Евразии вкратце характеризуются в многотомном издании «Ислам на территории бывшей Российской империи» [3]. Исламоведы Татарстана активно работают над восстановлением персонифицированной истории ислама. В работах А.Р. Абдрашитовой раскрыта деятельность Оренбургского магометанского духовного собрания в XIX- нач. XX вв. [4].

В независимом Казахстане различные аспекты истории и практики мусульманского духовенства были затронуты в работах С. Рустемова (в связи с «мусульманским политическим движением» нач. XX в.), Г. Султангалиевой (влияние татарского духовенства), З. Садвокасовой (служители культа против духовной экспансии царизма), Р. Мустафиной (в контексте бытового ислама и суфизма), А. Султангалиевой (история ислама, этничность) А. Тасмагамбетова (история конфессий в XVIII-XIX вв.), Г. Мухтаровой (история «советского» ислама), Н. Нуртазиной (ислам в средневековом Казахстане, джадидизм) и др.

Историю ходжей и мусульманских улама средневековья исследует востоковед А. Муминов [5]. В работах А. Косиченко помимо ряда теоретических вопросов изучены на современных материалах неформальные, оппозиционные исламские лидеры Южного Казахстана [6]. В трудах профессора А. Дербисали отражена история средневековых мусульманских ученых-теологов [7]. Также отчасти изучена в Казахстане история паломничества и личностей хаджи разных времен [8].

Из современных западных исследований можно указать на статью Е. Кэмпелл «The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire» / «Автократия и мусульманское духовенство в Российской империи (1850-е –1917)» [9]. В целом, хотя проблема религиозного лидерства для зарубежных ученых (западных, восточных) вовсе не нова, но в них абсолютно отсутствуют ссылки на казахстанский материал. Само понятие «исламский лидер» в мировой литературе и обыденном сознании ассоциируется с зарубежными теологами или главами радикальных исламистских движений. В целом, на трактовку исламских понятий лидера, учителя сильно влияет идейное противостояние различных религиозных течений, политической конъюнктуры как во всем мире, так и в Центральной Азии.

«Белым пятном» остается история православного духовенства на территории Казахстана, за исключением ряда публикаций краеведов [10]. В историографии Казахстана история православия

тракуется лишь в негативном образе в контексте колониальной политики, что является односторонним взглядом и наносит вред взаимопониманию людей разных конфессий. Между тем, не замалчивая противоречий прошлых эпох, все же необходимо показать светлые стороны жизни и деятельности представителей Русской Православной Церкви в истории Казахстана, особенно в период демократизации нашего общества, их вклад в духовное воспитание, миротворчество, межконфессиональное согласие, краеведение, поддержку экологической культуры и т.д.

Таким образом, мы имеем только весьма отрывочные, фрагментарные исследования поднятой темы. Как в теории, так и конкретно-историческом плане имеются серьезные лакуны. Фактически отсутствует цельное описание истории религиозных персоналий и духовных лидеров ислама и православия на материалах Казахстана. Поэтому необходимо, на наш взгляд, глубоко исследовать такие вопросы, как истоки и принципы духовного лидерства в ханафитском исламе и православии, определить на основе архивных документов, мемуаров, источников по устной истории основные вехи формирования местного духовенства, изучить биографии и теологическое наследие духовных деятелей, выявить историко-культурные закономерности и особенности ментальности религиозных руководителей разных эпох, значимость их позитивного опыта для современной духовной жизни Республики Казахстан.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Белянко Т.А. Личность и религия // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения (сб.). Минск, 2011. – С. 34-38.
2. Лыкошин Н. Ишаны ташкентские // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинского области. Т. 7. Ташкент, 1899. С. 135.
3. Мусульманское духовенство // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. /сост. и отв. ред. С.М. Прозоров. –М, 1999. – С. 67–72.
4. Абдрашитова А.Р. Деятельность Оренбургского магометанского духовного собрания в 1889-1917 гг. М., 2001.
5. Муминов А.К. Казахские ходжи // Shygys (Восток). – 2004. – № 1. – С. 229-235.
6. Ислам и исламские лидеры в Южном Казахстане. Научно-исследовательский отчет. –Алматы, 2005.
7. Дербісәлі, Әбсәттар қажы. Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. – Алматы: Атамұра, 2008.
8. Қазақстан қажылары: Дерекнамалық альбом /Құраст. Маханбет С.О., Ред Әмірбек О., Бұйрабай Б. –Алматы: Ислам әлемі, 2002. – 312 б.
9. Elena I. Campell. The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire (1850s–1917) //Russian Studies in History (2005) Volume: 44, Issue: 2, Publisher: M.E. Sharpe Inc., P. 8-29.
10. Королева В. Первосвятытель Туркестана (архиепископ Софония) // <http://spgk.kz/Pervosvyatitel-Turkestana.html>. Ходаковская О. Священномученик Пимен, епископ Семиреченский и Верненский. – Алматы. 2010. Астанайская епархия // http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/or_file.cgi?3_9

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ДОСУГ И ИССЛЕДОВАНИЕ ДОСУГОВЫХ ПРАКТИК СТУДЕНТОВ

Озанов А.К.

РГП "Ғылым ордасы", Музей археологии (г. Алматы, Казахстан) младший научный сотрудник

Аннотация. В статье рассматривается проблема досуга молодежи, его виды. В частности, автор выполнил обзор основных зарубежных исследований, посвященных данному вопросу. Уделено внимание специфике студенческого досуга, его сущности как социальной подсистемы. Выполнено ранжирование видов досуга по популярности среди студентов.

Ключевые слова: досуг, студенты, молодежь, популярность, общество досуга, постиндустриальное общество

БОС УАҚЫТ ЖӘНЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ БОС УАҚЫТЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Озанов А.К.

«Ғылым ордасы» РМК, Археология музейі (Алматы қ-сы, Қазақстан) кіші ғылыми қызметкері

Аңдатпа. Мақалада жастардың бос уақытты өткізу мәселесі мен түрлері қарастырылады. Атап айтқанда, автор осы мәселеге қатысты негізгі шетел зерттеулерінің деректерін қарастырды. Студенттердің бос уақытын өткізу өзгешеліктеріне, оның әлуметтік жүйе ретіндегі болмысына көңіл бөлінген. Бос уақытты өткізу әдістерінің рейтингі құрылды.

Түйін сөздер: бос уақыт, студенттер, жастар, танымалдылық, демалыс қоғамы, постиндустриалды қоғам

LEISURE AND INVESTIGATION OF STUDENTS' LEISURE PRACTICES

Ozanov A.K.

RSE "Gylym Ordasy", Museum of Rare Books (Almaty, Kazakhstan) Junior research assistant

Abstract. The article deals with the leisure issue of young people, and its types. In particular, the author carried out a survey of the main foreign studies dedicated to this issue. The attention is paid to the specificity of student leisure, its essence as a social subsystem. The ranking of leisure activities by popularity among students is performed.

Keywords: leisure, students, youth, popularity, leisure society, post-industrial society

Введение

В настоящее время все большее внимание ученых привлекают проблемы молодежного досуга. Во многом это диктуется масштабом изменений, которыми характеризуется эта область жизнедеятельности. Становится возможным говорить о возрастающей роли досуга и об увеличении его влияния на процесс социализации молодого поколения.

Досуг для современной молодежи является одной из первостепенных ценностей, в этой

области реализуются многие социокультурные потребности молодых людей. Для досуговой сферы жизнедеятельности в наибольшей степени характерна свобода личности, которая проявляется в выборе форм, места, времени проведения досуга. Именно в сфере досуга молодые люди более чем где-либо выступают в качестве свободных индивидуальностей.

Содержание понятия досуга по природе своей дуально. С одной стороны, оно выступает в качестве рекреационного средства, позволяющего восстанавливать интеллектуальный, культурный и физический потенциал, с другой — развивать всю совокупность духовных и физических качеств личности, исходя из ее социокультурных потребностей. В силу этого обстоятельства, досуг является относительно самостоятельной сферой жизнедеятельности молодежи, в которой ее потребности определяются на основе свободного выбора.

Досуг выступает в качестве структурного элемента свободного времени, его содержание наполнено деятельностью, позволяющей не только преодолевать стрессы и усталость, но и развивать духовные и физические качества исходя из социокультурных потребностей личности. В то же время досуг является относительно самостоятельной сферой жизнедеятельности молодежи.

Досуг предоставляет большие возможности для формирования нравственных ориентиров, как отдельной личности, так и различных социальных групп современного общества. Досуговая сфера активно влияет на общественное сознание, формируя в нем ценности, одобряемые обществом и, как правило, им же поощряемые; она располагает безграничными возможностями для реализации многообразных духовных потребностей общества и каждой личности в отдельности.

Студенческая молодежь отличается высоким уровнем интеллектуального потенциала, что создает предпосылки для активной досуговой деятельности. В то же время досуг студенческой молодежи существенно отличается от досуга других социальных групп в силу специфических потребностей и присущих ей социально-психологических особенностей: «молодежного сознания», повышенной эмоциональности восприятия и реакции. Условия жизнедеятельности студентов, такие как уровень дохода, социальное происхождение и наличие свободного времени, также оказывают существенное влияние на специфику и основные виды проведения досуга [1].

Сдвиги в объеме и структуре свободного времени позволяют перейти к новой структуре ценностей, в которой доминирующими ценностями студентов становится стремление к самореализации и индивидуально-личностному развитию человека во время досуговой деятельности.

Бурное развитие информационных технологий заложило основу для формирования общества совершенно нового типа — информационного общества, где средства массовой коммуникации оказывают значительное влияние на различные сферы общественной жизни, в том числе и на досуг каждого ее участника [2].

Несмотря на то, что описание значимости досуга мы встречаем уже в работах мыслителей древности, досуг как современное понятие сформировался в период индустриального и постиндустриального развития общества.

В концепциях постиндустриального общества сфера досуга рассматривалась как важнейшая социальная подсистема. Активное изучение досуга и институционализация социологии досуга начались после Второй мировой войны, с началом научно-технической революции.

Экономический рост в 1950–1970-х годах при одновременном сокращении рабочего времени, появлении ежегодных оплачиваемых отпусков, улучшении качества жизни привели к появлению в научном социологическом сообществе идеи «общества досуга» («цивилизации досуга», «эпохи досуга»), нашедшей как сторонников, так и противников (концепция «общества досуга» основана на понимании общества, в котором доминирующая роль в жизни индивидов

принадлежит досугу, в то время как значимость труда утрачивается).

Теоретический анализ крупных эмпирических исследований, фиксирующих коренные изменения в образе жизни и досуге, лег в основу концепции Ж. Дюмазедье, названной «цивилизацией досуга». По мнению Дюмазедье, рождение этой цивилизации датируется 1960–1970-ми годами. Ж. Фридман предложил концепцию компенсаторной функции досуга, который сглаживает социально-профессиональные противоречия в процессе поляризации сфер труда и досуга. Ж. Фурастье разрабатывал идею «цивилизации досуга» как модели постиндустриального общества: начиная с определенного уровня экономического развития досуг приобретает все большую автономию от труда и становится самостоятельной ценностью.

На основании эмпирических данных Ж. Дюмазедье сделал вывод о том, что ценность досуга превосходит ценность рабочего времени, так как многие индивиды предпочитают обладать большим количеством свободного времени, нежели высоким заработком. Рост значимости досуга, в свою очередь, оказывает значительное влияние на экономическую сферу общества, вызывая ее изменения, стимулируя развитие досуговой инфраструктуры.

Все это, по мнению Ж. Дюмазедье, свидетельствует о наступлении в 1960–1970-х годах «цивилизации досуга» с присущим ей разрывом зависимости между досугом и трудом: досуг служит не столько для восстановления потраченных физических и духовных сил, сколько для удовлетворения потребности более высокого плана – самовыражения, самоутверждения, социальной идентификации [3].

Ж. Фурастье понимал под «обществом досуга» модель постиндустриального общества, в рамках которого признается, что на определенном этапе экономического развития общества досуг приобретает независимость и самоценный характер по отношению к трудовой деятельности. Однако, в отличие от ранее упомянутых авторов, он не был склонен считать наступление общества досуга свершившимся фактом.

Английский социолог Д. Габор также придерживался идеи о неизбежном наступлении «общества досуга, однако рассматривал это общество как угрожающее человечеству. По мнению ученого, существует «трилемма» (три основные опасности, перед лицом которых находится человечество): уничтожение человечества вследствие ядерной войны, перенаселение планеты и «эпоха досуга». И если с первыми двумя опасностями человечество знает, как справиться, то к эпохе досуга оно психологически не готово. Ученый считал, что эпоха досуга станет реальностью в странах Западной Европы в течение жизни всего одного поколения.

Основными скептиками наступления «общества досуга» являются американские социологи Дж. Келли, Г. Бурк, С. Де Гразия, Т. Кандо.

Так, Дж. Келли относит к недостаткам теории «общества досуга» пренебрежение ее авторами политическими и социальными конфликтами, веру в возможность преодоления экологических проблем посредством использования новых технологий, игнорирование противоречий между необходимостью бесконечного производства товаров, необходимых для проведения досуга и сокращением производительности труда в «обществе досуга».

Г. Бурк рассматривал «общество досуга» не более чем иллюзию или нонсенс [4]. С. Де Гразия, в свою очередь, разводит понятия «свободное время» и «досуг», понимая под последним особое интеллектуальное и моральное состояние, которое свойственно лишь незначительному количеству индивидов [5].

Это больше, чем развлечение, релаксация и т. п., – досуг есть идеал, связанный с развитием интеллектуальных или моральных способностей, необходимых для служения обществу. По мнению С. Де Гразия, для современного американского общества досуг не характерен, в большинстве своем речь может идти только о свободном времени [6].

Т. Кандо также выступал с критикой концепции «общества досуга». По его мнению, автоматизация, кибернетизация, рост богатства могли привести к «обществу досуга», но не привели. Причиной тому два обстоятельства: во-первых, ценностная система общества поощряет труд, во-вторых, экономическая структура общества требует дорогостоящего массового потребления товаров, услуг и массового отдыха, а не свободу при осуществлении досуговой деятельности.

В результате трансформации видов досуговых практик одни их виды перестают быть популярными и распространенными (техническое творчество, художественные и народные промыслы), другие претерпевают существенные изменения, наполняются новым содержанием (дискотека, чтение, просмотр телепередач). Кроме того, возникают абсолютно новые, не имевшиеся ранее в практике проведения молодежью досуга виды (компьютерные игры, общение в социальных сетях).

Досуг считается очень трудным феноменом для анализа. Основной принцип оценки основывается на изучении его структурных элементов. Так, чем больше видов занятий содержит структура свободного времени, тем содержательнее и разнообразнее является деятельность человека в свободное время, то есть тем выше оценка содержания свободного времени. В данном случае в качестве показателя служат определенные виды досуговых практик.

На самом деле существуют большое количество разновидностей и классификации досуговых практик. Трудно определить весь спектр досуговых практик. По результатам исследования, стало возможным выявить основные виды досуговых практик и классифицировать их по нижеуказанной таблице.

На содержание свободного времени могут повлиять факторы, обусловленные социальной средой, уровнем культуры студента, его самосознанием, потребностями, интересами, психологическими качествами.

В анкете респондентам было предложено указать не более 3-х видов среди представленных многочисленных досуговых практик, которым студенты чаще всего посвящают свое свободное время.

Согласно результатам исследования, среди привычных форм досуга доминируют проведение времени в сети Интернет и посещение кинотеатров, развлекательных заведений (кафе, кофейен, клубов, караоке, ресторанов), 40-48% респондентов выделили данные виды досуга.

В структуру свободного студентов вошла такая, ранее не наблюдавшаяся его форма, как использование интернета, причем как в целях обучения, так и для общения и развлечений. Это, с одной стороны, расширяет кругозор студентов и круг их общения, а с другой – длительное, многочасовое «присутствие» в интернете забирает время, которое могло быть использовано, например, для занятий физкультурой и спортом, общественной работой и т.д.

Большое место в структуре досуга молодежи занимает Интернет. Формирование сети Интернет связано с процессами глобализации, все возрастающим влиянием различных факторов международного значения, в том числе культурного и информационного обмена, что, в свою очередь, является одной из предпосылок изменения социокультурной ситуации в сфере молодежного досуга.

Следует отметить, что за последнее десятилетие Интернет стал существенно насыщеннее и доступнее. В настоящее время Интернет как вид досуговой деятельности организуется не только дома. Создано огромное количество устройств, способных в любое время и в любом месте обеспечить доступ в сеть Интернет. При этом Интернет предлагает огромное количество различных сервисов, интересных для студенческой молодежи. Доступность данного вида времяпрепровождения, несомненно, оказывает влияние на изменение в сфере досуга студенческой молодежи.

Развлечения в сети Интернет представлены весьма многообразно: просмотр телепередач, кино, видеоклипов, прослушивание музыки, просмотр спортивных трансляций, компьютерные игры, развлекательные видеоролики и анекдоты – всегда доступны вне зависимости от времени суток. Вероятно, именно это так привлекает студенческую молодежь. Каждый может выбрать то, что ему наиболее интересно.

Реже встречающимся в ответах видам можно отнести (20-26%) занятия спортом и физической активностью, прогулка с друзьями, чтение книг, журналов, газет. К редким формам досуга (до 20%) относятся просмотр телепередач, новостей, программ; изучение иностранных языков; посещение кружков, секции, клубов, мастер классов; занятие саморазвитием; готовка еды, занятие кулинарией; участие в социальных проектах, программах, акциях; запись видео, фотографии, рисование.

Таблица*. Распределение досуговых практик по частоте

Частота	Виды досуговых практик	Процент (%)
Очень частые виды досуговых практик	проведение времени в сети Интернет и посещение кинотеатров, развлекательных заведений (кафе, кофеен, клубов, караоке, ресторанов)	40-48%
Частые виды досуговых практик	занятия спортом и физической активностью, прогулка с друзьями, чтение книг, журналов, газет	20-26%
Редкие виды досуговых практик	просмотр телепередач, новостей, программ; изучение иностранных языков; посещение кружков, секции, клубов, мастер классов; занятие саморазвитием; готовка еды, занятие кулинарией; участие в социальных проектах, программах, акциях; запись видео, фотографии, рисование	10-20%
Очень редкие виды досуговых практик	посещение музеев, выставок, галереи, театров, концертов, фестивалей	2-8%

Такие виды досуговых практик как посещение музеев, выставок, галереи, театров, концертов, фестивалей оказались менее популярны в студенческой среде, их выбрали только 2-8% респондентов.

Стоит отметить, что досуговые практики как занятие шоппингом, готовка еды и занятие кулинарией, проведение времени на природе отмечалось преимущественно девушками, в том время как парни указали на времяпрепровождение в игровых (компьютерных) клубах, занятия спортом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ионова О.В. Современные виды досуга студенческой молодежи // Известия ВУЗов. Поволжский регион. Общественные науки. 2015. №3 (35). С.106-113.
2. Ионова О.В. Ценности досуговой сферы студенческой молодежи // Известия ВУЗов. Поволжский регион. Общественные науки. 2016. №2 (38). С.153-159.
3. Дюмазедье, Ж. На пути к цивилизации досуга / Ж. Дюмазедье // Вестн. МГУ. Сер. 12, Социально-политические исследования. – 1993. – № 1. – С.87.
4. Burck, G. There'll be less leisure than you think / G. Burck // Recreation in modern society /ed. M. N. Hormachea, C.R. Hormachea. – Boston, 1972. – P. 336.
5. De Grazia, S. Of Time, Work, and Leisure / C.284–285.
6. S.de Grazia. – New York: The Twentieth Century Fund, 1962. – C.181–182.

REFERENCES

1. Ionova O.V. Sovremennye vidy dosuga studencheskoy molodezhi // Izvestiya VUZov. Povolzhsky region. Obshchestvennye nauki. 2015. №3 (35). S.106-113.
2. Ionova O.V. Tsennosti dosugovoy sfery studencheskoy molodezhi // Izvestiya VUZov. Povolzhskiy region. Obshchestvennye nauki. 2016. №2 (38). S.153-159.
3. Dumazedier, J. Na puti k civilizacii dosuga / Zh. Djumazed'e // Vestn. MGU. Ser. 12, Social'no-politicheskie issledovaniya. – 1993. – № 1. – S.87.
4. Burck, G. There'll be less leisure than you think / G. Burck // Recreation in modern society /ed. M. N. Hormachea, C.R. Hormachea. – Boston, 1972. – P. 336.
5. De Grazia, S. Of Time, Work, and Leisure / C.284–285.
6. S.de Grazia. – New York: The Twentieth Century Fund, 1962. – C.181–182.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 94(547).02/08

1727-1732 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР СОҒЫСТАРЫ

Ошанов Ж.О.

ТОО «Казархеология» ЖШС (Алматы қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада Қазақ хандығының 1727-1732 жж. аралығында жоңғар мемлекетіне қарсы жүргізген соғыстары сөз болады. Тарихтан белгілі Бұланты, Аңырақай шайқасынан бөлек, бұған дейін белгісіз болып келген Талқы соғысы, Тарбағатай жорықтары және т.б. әскери қақтығыстар қарастырылады. Сонымен қатар, алғаш рет тарихи дәлел ретінде Аңырақай шайқасына байланысты қытай деректері келтіріледі*. Бұл дерек бойынша Аңырақай шайқасының 1731 жылы орын алғаны, әрі бұл шайқаста қазақтар тарапынан 70 мыңдық әскер қатысқаны және бұл соғыстың басқа да бізге беймәлім тұстары сипатталады. Қазақ-жоңғар кезіне байланысты тарихи дастандарды жазба деректермен (орыс, қытай деректерімен) ұштастыра отырып қарастырып, нәтижесінде назардан тыс қалып келе жатқан 1730-1731 жылдардағы әскери іс-қимылдар кеңінен қарастырылады. Мақалада қазақ-жоңғар соғыстарына жан-жақты талдаулар жасаланып, тиісті бағалар беріледі. Бұл жылдардағы әскери белсенділік және үстемдік қазақтар тарапынан болғаны анықталады. Сонымен қатар тарихи тұлғалар сөз болып, оның ішінде Абылай ханның алғаш тарихи сахнаға шығу жылдары қарастырылады.

Түйін сөздер: Абылай хан, Әбілқайыр хан, Барак сұлтан, Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек, Галдан Церен, Сыбан Раптан, Бұланты шайқасы, Аңырақай шайқасы, Талқы шайқасы, Тарбағатай соғысы, жоңғар, қалмақ, Ұлытау, Түркістан, Талас, Шу

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ВОЙНЫ 1727-1732 гг.

Ошанов Ж.О.

ТОО «Казархеология» (г. Алматы, Казахстан) кандидат исторических наук

Аннотация. В статье рассказывается о казахских понятиях и обычаях, связанных с небесным миром. Сопоставляются мнения исследователей и ученых об их понимании, месте, роли в их убеждениях, заимствованные из древности казахской истории небесными телами, такими как солнце, луна, звезда, и данные из казахского фольклора.

Ключевые слова: Абылай хан, Абулхаир хан, Барак султан, Бөгенбай, Кабанбай, Жәнібек, Галдан Церен, Сыбан Раптан, Булантинская битва, Аңырақайская битва, Талкинская битва, Тарбағатайский поход, джунгары, калмыки, Улытау, Туркистан, Талас, Чу

THE KAZAKH-JUNGAR WARS 1727-1732 YEARS

Oshanov Zh.O.

LLP "Kazarheologiya" (Almaty, Kazakhstan) candidat of Historical Sciences

Abstract. The article deals with the war of the Kazakh Khanate against the Dzungar Khanate in the period of 1727-1732 years. In the history of the Kazakh-Dzungarian warrior, the battles of Bulanta and

Aniracay are widely known, while little is known about the battles at Talqy, the Tarbagatay campaign and other military clashes of Kazakhs with the Jungars. This is the material of the article. Along with this, as the historical evidence of the Aniracay battle for the first time given the information of Chinese sources. These documents say that the Aniracay battle took place in 1731 year, from the Kazakh side, up to 70,000 soldiers participated in it, and other little-known facts about this historic event are cited. The author, comparing oral historical material with written sources (Russian and Chinese documents), analyzed in detail the events of the Kazakh-Dzungarian confrontation of 1730-1731 years, which made it possible to reveal in more detail the events of military history of that time. The article explores the history of Kazakh-Dzungarian wars, assesses various events. It is established that in these years the military initiative and superiority were on the side of the Kazakh troops. The activities of historical figures of the time are also described, including the first steps in the historical arena of the future Kazakh Khan Abylai.

Keywords: Abylai Khan, Abulhayir Khan, Barak Sultan, Bogenbai, Kabanbai, Janibek, Galdan Tseren, Syban Raptan, Battle of Balaton, Aniracay Battle, Battle of Talky, Tarbagatai Campaign, Dzhungary, Kalmyks, Ulytau, Turkistan, Talas, Chu

Кіріспе

Қазақ-жоңғар соғысы тарихшылар арасында аз жазылып жатқан жоқ, әрі зерттелу үстіндегі қазақ тарихының маңызды бір бөлігі болып табылады. Бүгінде бұл тақырыпқа тек кәсіби тарихшылар ғана емес, сонымен қатар тарих сүйер қауым өкілдері де қалам тартып жатыр. Ең өкініштісі бұл кезеңнің тарихын немесе белгілі бір оқиғаға (сондай-ақ, белгілі бір тарихи тұлғаға) байланысты жазуда тарихи әдістемені ысырып тастап, эмоцияға бой алдырып, тарихты әдебиетке айналдырып жібереміз. Әрі бұл тарихи жайттарды өз қалпымен болып жатқан оқиғалар тізбегінен жұлып алып, жеке қарастырып, қателікке бой алдырамыз.

Тағы бір назар аударарлық жайт, патшалы Ресей мәліметтері мен зерттеулері, сонымен бірге Кеңес идеологиясы тарапынан түсіндірілген тарихи әдістеме негізінде жоңғар мемлекетінің қазақтар үшін алынбас қамал, одан тек Ресейге бодан болу арқылы «жансақтап қалғанымыз» санамызда берік орын алып қалған. Рас, қазақ халқы бұл кезде қиын кезеңде еді. Жоңғарлармен бет-бет соғысынан бөлек, Ресей мен Цин империясының аралығында үлкен саяси қыспақта тұрды. Бұл уақыттарда қазақ қоғамында әр түрлі тарапты көздеген саяси партиялар болды. Бірі Ресейдің қоластына өтуді қолдаса, бірі жоңғарлармен әскери блок құрып Цин мемлекетіне қарсы тұруды көздеді. Бұл соңғы сөйлем бөлек бір зерттеудің мәселесі. Әзірге біздің көздегеніміз 1727-1732 жылдар аралығындағы қазақ-жоңғар соғыстарына талдаулар жасау, әрі тарихтың белгісіз жайттарын оқырман қауымға таныстыру. Әсіресе 1730-1731 жылдары орын алған соғыстарды бір-бірінен ажыратпай, яғни стихиялы соғыстар түрінде емес, керісінше қазақтар тарапынан жоспарлы түрде іске асырылған әскери операциялар екенін дәлелдеу, әрі оның тарихи заңдылықтарын көрсету. Өйткені дәл осы жылдары белсенділік қазақтардың қолына өтеді.

Шын мәнінде қазақтар 1723 жылғы жоңғарлардың басқыншылық соғыстарынан кейін ес жинаған соң, өз күшімен 1727-1732 жылдар аралығында оларға қарсы өте сәтті соғыстар жүргізе білді. Әсіресе 1730-1731 жылдар аралығындағы соғыстар тарихымызда өзінің тарихи бағасын ала алмай келе жатыр.

1723 жылы жоңғар әскерлерінің қазақ жеріне басып кіруі, әрі бұл шапқыншылық негізінде қазақ жерінің үштен бір бөлігінің олардың қоластында қалуы (немесе өтуі) сол уақыттағы іргелес аймақтардағы болып жатқан оқиғалар тұрғысынан қарғанда уақыттың еншісіндегі жайт еді. Тек бұл уақыттағы қазақ билігінің қамсыздығы ғана назар аудартады. Өйткені іргесінде тұрған жоңғар елінің бірінші мүмкіндік туған уақытта, бүкіл әскери күшін қазақ жеріне аударатыны еш күмән тудырмайтын. Бұл уақытта жоңғарлардың бүкіл әскери күші өзінің шығыс шекарасында Цин

империясымен соғысқа жұмылдырылып, олармен текетірес соғыс жүргізіп жатқанын. 1722 жылы желтоқсан айында император Канси өлген соң, Цин мемлекеті Сыбан Раптанмен келіссөзге келіп, шекарадан өз әскерін кері қайтарады [1, с. 71]. Бұл келіссөздің нәтижесі өзін көп күттірген жоқ. Қонтайшы Сыбан Раптан енді назарын қазақ жеріне тікті. Ол жарақты, жасанған әскерін еш таратпастан, шығыс шекарадан алып батыс аймақтарға топтастыра бастады. Алғаш қардың шеті сөгіле бастаған уақытта (Жетісу, Сыр бойының мезгілі есебімен алғанда), яғни ақпан-наурыз айында қазақ жеріне басып кірді.

Қазақ рулары үшін бұл күтпеген соғыс болғандығы олардың еш қамсыздығынан-ақ көрінеді. Әдетте, соғыс жағдайында көшпелі рулар алдын-ала қамданып, «буынып-түйініп», көшіп кетуге дайын отырады. Әрі қауіп күткен жақта болатын қарауыл топтардан бөлек, шабуыл бола қалған жағдайда жаудың бетін тоқтата тұратын жауынгерлік қосындар болады. Ал, 1723 жылғы жоңғарлардың баса көктеп кіруінде қазақтар тарапынан бұл шаралардың бірін көре алмаймыз. Қапылыста қалған әр ру жеке дара, өз әлінше қорғанып, туған жерлерін тастап шығуға мәжбүр болды. Шабуылдың тосын болған сонша қазақ әскерлерінің бір жерге жиналып қарсы іс-қимылдар өткізуге еш мүмкіндігі қалмады. Әрі әскерлерді бір тудың астына жинайтындай, билік тізгінін ұстап отырған қазақ хандары ішінен белсенділік танытатын ешкім табылмады.

Сыбан Раптан өзінің шабуылдарын бұнымен тоқтатпай одан әрі жалғастырып, қазақ жеріне және іргелес басқа да елдерге тереңдеп жорықтар жасап отырды. Жоңғарлардың бұл сәтті жорықтары 1725 жылдарға дейін орын алды. Бұл жылдардағы соғыстарда қазақ билігінде тек Әбілқайыр хан ғана жоңғарларға нәтижелі қарсылық таныта білді [1, с. 73; 2, с. 99-100]. Ол 1724 жылы Түркістан өлкесін (қаласымен қоса) жоңғарлардан қайта тартып алады, бірақ бір жылдан кейін қарсы жақтың басым күшіне шыдас бермей, тастап шығуға мәжбүр болды [2, с. 100].

Жоңғарлармен соғыстардағы бетбұрыс кезең, тарихшылар қауымы бірауыздан көрсетіп жүргендей 1727 жылғы Бұланты шайқасы еді. Бұланты шайқасының алғышартының оқиғасы ретінде тарихшылар екі жерді көрсетеді. Бірінші тарап бойынша бұл жер жоңғарларға қарсы күш біріктірудегі 1726 жылғы Ордабасында болған жиын [1, с. 73-74]. Екінші көзқарас бойынша бұл жиын дәл осы жылы (1726 жылы), тек Қарақұмда өтті [3, с. 168; 2, с. 100]. Қалай да болса, дәл осы 1726 жылы қазақ билігі және қолбасылар біртөктамға келгені анық.

Бұл тұста басын ашып алатын мәселе, 1727 жылғы Бұланты шайқасы қазақ жасақтары тарапынан болған қарсы шабуыл ма, әлде жоңғар әскерлерінің шабуылына қарсы күш біріктіру, яғни қорғаныс сипатында болды ма?! Бұланты шайқасы туралы мақалалардың ешқайсысынан осы сұраққа жауапты таппайсыз. Әрбір соғыстың логикалық тұрғыдан басы және аяғы болатыны белгілі. Ал, Бұланты соғысы туралы зерттеулерден (әсіресе кейінгі отандық зерттеушілердің мақаларынан) оқиғаның ортасын және түйінделмеген соңын көресіз. Тек Е.В. Ерофеева мен Б.Ж. Аубекеровтың мақаласынан Бұланты шайқасы жөнінде кәсіби талдауларды көре аласыз [4]. Бұл қос зерттеуші Бұланты шайқасын қазақтар тарапынан болған шабуыл ретінде сипаттайды.

Біздің ойымызша, шайқас алаңының, яғни әскери іс-қимылдар географиясының қазақ рулары орналасқан жерде орын алғанына қарағанда, Бұланты соғысы бірінші кезекте жоңғарлар тарапынан болған белсенді шабуыл екені аңғарылады. Бұланты шайқасының қазақтар тарапынан жоңғарлардың тағы бір жойқын шабуылына қарсы тұру, әрі оларды қазақ руларының топтасқан аймағына өткізбеу әрекеті екені соғыстың одан әрі дамымауынан байқалады. Бұл жерде келесідей жайттарға көз жеткізуге болады. Бұланты шайқасы Сыбан Раптанның тарапынан қазақтардың бас имей, шегініп кеткен бөлігіне қарсы аттандырылған соңғы тегеурінді шабуылы болды. Сондықтан Бұланты шайқасында қазақтардың ел ретінде сақталып қалу мәселесі тұрды. Керісінше жағдайда қазақ рулары тоз-тоз болып, шығыста жоңғарлар, солтүстікте, әрі батыста қалмақ, башқұрт және орыс казактарының қылышының астында кететін еді.

Екінші басы ашық жайт, қазақ жасақтары бұл соғысқа дайын, әрі күткен шабуылы болып шығады. Яғни, 1726 жылғы қазақ құрылтайының тегін өтпегені, олардың жоңғарлар тарапынан қазақ қоныстарына жаңа шабуыл дайындалып жатқанынан хабардар болғанын көрсетеді. Соғыстың Бұланты бойында өтуі тегін емес еді. Өйткені 1723 жылғы босқыннан кейін қазақ руларының негізгі (қарсылық танытушы, әрі тәуелсіз) бөлігі, осы Ұлытау, Торғайдан бастап батыс қарай топтасқан болатын. Сонымен бірге Балқаш көлінің солтүстігі жоңғарлардан өз тәуелсіздігін сақтап қалған секілді, немесе бұл өңірлер жекелеген қарулы жасақтардың «қарсылық ошақтары» аймағы болды. Өйткені тарихи құжаттардан үнемі Балқаш-Аягөз торабы жоңғарлар үшін қауіпті аймақ болғанын аңғаруға болады. Тіпті, 1723 жылғы жоңғарлардың қуатты әскери компаниясы бұл үзіктің қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмады. Мысалы, 1724 жылы Сыбан Раптанның ордасынан кері оралып келе жатқан И. Унковский осы тұстарда қазақтардың жауынгер топтарының қауіп тудыратынын, сол себепті жоңғарлардың бұл тұста аса сақтықпен қимылдайтынын өз күнделігінде жазып қалдырады. Сонымен бірге 1730-1731 жылдардағы қазақ әскерлерінің жорықтары осы Балқаш-Аягөз торабы арқылы іске асырылады. Соған қарағанда жоңғарлардың әскери күштерімен тікелей түйісетін буферлік аймақтардағы бұл «қарсылық ошақтары» аңыз, жырларда «елден бөлектеніп, жау бетінде қалып қойған» Бөгенбай, Қабанбай секілді қазақ батырлары бастаған жауынгер топтарының іс-қимылдары болса керек. Мысалы, Үмбетейдің жырларынан қанжығалы руы батыс аймақтарға қоныс аударғанда, Бөгенбайдың бөлектеніп Сарысудың бойында (бас жағында), ал «Қабанбай батыр» жырларынан Қабанбайдың Нұра бойында мекендегенін байқаймыз.

Бұланты шайқасына қайта оралсақ. Шайқастың Бұланты да өткеніне қарағанда, бұл соғыс тағы да көктем мезгілінде орын алдыма деген күдік туындайды. Өйткені Бұланты, Сарысудың төменгі ағысы, одан арғы Қарақұм, Сырдың төменгі ағысы қазақ руларының қысқы қоныстары болып табылады.

Егер Бұланты шайқасында қазақ тарапы жеңіліс тапса, онда Ұлытаудан бастап Торғай, одан арғы Ор, Елек бойындағы барлық қазақ руларының тағдыры қыл үстіне ілінетіні анық еді. Сондықтан (расымен де) Бұланты шайқасының маңызын сол кездегі қазақ қоғамы үшін айтып жеткізу мүмкін емес. Бұланты шайқасы сол кездегі қазақ қоғамы үшін шешуші, әрі үлкен бетбұрысқа әкелген әскери жеңіс еді. Бұл соғыстың жоңғарлар тарапынан одан әрі жалғасының таппай қалуына Сыбан Раптанның өлімі себепші болды.

Бұланты шайқасының бастамасы жоңғарлар тарапынан болғанының тағы бір дәлелі, осы соғыстан кейін екі ел арасында үш жыл уақыт тыныштық орнағанынан көруге болады. Осы, 1727 жылы қонтайшы Сыбан Раптан дүниеден өтеді (қастандықпен өлтіріледі). Бұл жағдай жоңғар билігінде біраз толқулар мен қуғын-сүргінге ұласады. Өз кезегінде бұл жағдайлар қазаққа түсіп тұрған қысымның босаңсуына алып келеді. Сырт қарағанда қазақтар үшін осы кезеңде жоңғар билігінде болып жатқан дағдарысты пайдаланып, қарсы шабуыл ұйымдастыратын қолайлы кезең туындағандай көрінеді. Іс жүзінде бұл уақыттарды екі ел арасында уақытша болса да тыныштық орнайды. Соған қарағанда тақ мұрагері Галдан Церен қазақтарға бейбіт келіссөз ұсынған болуы керек. Әрі қазақтар үшін жоңғарларға шабуылға аттану әлі де болса қауіпті еді. Бұндай жағдайда жоңғарлар тақ таласын тоқтатып, қазақтарға қарсы бірігіп кету мүмкін еді. Сондықтан қазақ билігі бұл кезде жоңғар ордасында болып жатқан саяси іріткі, тартысқа үміт артып, әлсіреуін күткен секілді. Дегенмен, зерттеушілер 1729 жылы Шу-Талас аралығында, яғни Қырғыз Алатауының солтүстігінде тағы бір қазақ-жоңғар шайқасының болғанын жазады. Бұл шайқаста да қазақ әскеріне Әбілқайыр басшылық етеді [2, с. 100].

Жоңғар хандығының бұл уақытта соғыс жағдайы тек Цин империясы және қазақ хандығымен ғана еместін. Олар халха халқын да (моңғол) өзіне қосып алуғы тырысып, күрес жүргізді. Сонымен қатар жоңғаралар Сібірге және Ертіс өзенін бойлап келе жатқан Ресей

империясының саясатына да наразы болатын. Сондықтан бұл тараптардың барлығында әскер ұстауға мәжбүр болды. Әрі әскери қақтығыстар орын алды. Осы себепті Галдан Церен билігінің алғашқы жылдары ішкі және сыртқы саясатта аса сақтықты, қырағылықты қажет етті.

Жоңғар мемлекетімен соғысу Цин империясы үшін де оңайға түспей келе жатқанын. Екі жақтың алма-кезек жеңістерінің созылып келе жатқанына ғасырға жуық уақыт болған еді. Сондықтан Цин империясы жоңғарлармен соғыста өзіне әскери одақтас іздеп Ресей мемлекетіне неше рет елшілік аттандырған болатын. Осы жағдай Галдан Цереннің кезінде де орын алады. 1729 жылы Жоңғар мемлекеті мен Цин империясының арасында кезекті соғыс басталады. Қытай императоры 1730-1731 жж. бірнеше рет Ресейге елшілік аттандырады. Тіпті олардың елшілерінде Еділ қалмақтарын да жоңғарларға қарсы жорыққа аттануға көндіру, сонымен бірге қазақ, қырғыз секілді халықтарды да тарту миссиясы болды [5, с. 247; 1, с. 99-100]. Цин елшілерінің қазақ хандарына жеткен-жетпегені белгісіз. Ол турасында ешқандай (немесе әзірге) құжат мәлім емес. Бірақ бір анығы, жоңғарлар мен қытай арасында соғыс басталғаннан кейін, қазақ хандары бұл сәтті өздеріне ұтымды пайдаланып, батыстан екінші майдан ашады. Бұл кездегі соғыстардың ішіндегі ең маңыздысы, әрине – Аңырақай шайқасы.

Аңырақай шайқасына дейін қазақ-жоңғар шекарасының барлық шебінде ірілі-ұсақты қақтығыстар орын алып, үлкен бір соғыстың белгілері біліне бастайды. Әрі, бұл уақыттарда белсенділік қазақтар тарапынан болады. Бұл кезде шекара бойындағы жоңғарлардың әскери топтарының арасында орын алған жағдайлар, ол: келген елшіліктерді, керуендерді күшейтілген күзетпен алып жүру, еш от жақтастан, құрғақ тамақтармен қанағаттану секілді сақтық шаралары күшейтілді [1, с. 102].

1729 жылы жаз айында жоңғар ордасына келген сібірлік М. Этыгеровтен Галдан Цереннің «орыстардың қазақтарға әскери жорық жасауы» туралы сұраулары, қонтайшының бұл кезде қазақтар тарапына алаңдаулы екенін байқатады [1, с. 102]. Циндіктермен соғыста қолы байлаулы қонтайшының бұл алаңдауы негізсіз емес еді. Қазақ билігі бұл кезде үлкен жорыққа әзірленіп жатты.

Қытайдың жазба деректерінде осы кездердегі қазақ-жоңғар арасында болған әскери іс-қимылдары, шаралары біршама кездеседі. Бұл жазбалардың хатқа түсуі Цин империясы үшін жоңғарларға қарсы басқа халықтарды соғысқа тартудың маңыздылығынан туындаса керек. Осы қытай деректеріндегі ұшырасатын ең маңызды мәліметтердің бірі – Аңырақай шайқасы. Бұл бізге осы уақытқа дейін Аңырақай шайқасы жөнінде еш жазба дерек сақталмады деген тұжырымдарымызды жоққа шығарады. Әрі бұл соғыстың біз ойлағаннан гөрі әлде қайда ауқымды болғанын, яғни шынайы масштабын көрсетеді. Сонымен қатар қытай дерегінде Аңырақай соғысының уақыты 1731 жылдың наурыз-сәуір айлары деп көрсетілген [6, с.63]. Бұл дата да өзіне назар аудартады. Әрі, Аңырақай шайқасына байланысты датаны жүйелі талдауды қажет етеді.

Сонымен, 1731 жылы көктем айында Қазақ хандығы жоңғарлардың батысынан екінші майдан ашады. Қытай деректері бойынша Әбілқайыр қолбасшылық еткен 70 мыңдық (жетпіс мың!) қазақ әскері жоңғарлардың қоластындағы Шу-Талас бойына баса-көктеп кіреді. Деректе: *«Во 2 луне (с 8 марта по 6 апреля 1731 г.) казахский хан выступил в поход с 70-тысячным войском, [которым] приказал командовать своему младшему брату Буэрхайли»*, деп беріледі [6, с. 63]. Бұл дерек бойынша Шу-Талас бойындағы бүкіл жоңғар ауылдары қазақтардың қолына түсіп, әрі басқа да аймақтардағы жоңғар ауылдары шабуылға ұшырап жылқыларын алдырады. Бұл жөнінде деректе: *«Вся тысяча дворов джунгар, проживающих в местностях Чу-Талас [полностью] захвачена [ими]. Кроме того, [казахи] угнали 2—3 тыс. голов коней из других кочевий Джунгарии»*, деп келеді [6, с. 63]. Міне, осы бір ғана деректің өзі бұл шабуылдың қазақтар тарапынан қаншалықты дәрежеде ұйымдастырылғанын көрсетіп тұр. Әрі, соғыстың тұтануы Шудан да бері, яғни ішкерек Талас бойынан басталғанын көрсетеді. Әрине, қорғаныс

үшін тастаған (негізгі әскери күші шығыс майданда, Циндіктермен соғыс үстіндетін) шағын жоңғар әскерлерінің бұл 70 мыңдық қазақ әскерлеріне төтеп бермесі анық. Сондықтан Шу-Талас бойында отырған жоңғар ауылдарына түре тиіп, кең майданмен келе жатқан қазақ қосындарының жоңғарлардың тұрақты әскери күштерімен кездескен жері Аңырақай болуы тиіс. Шығыс майдандағы әскери қосындарынан (Циндіктермен соғысқа тартылған) іріктеліп, суыт аттандырылған және жергілікті халық ішінен жасақталған жоңғар әскерлерінің біріккен күшінің қазақ әскерлерімен шешуші шайқасы осы Аңырақайда түйісті деуге болады.

Аңырақай тауларының шығысы және солтүстігі шетсіз жазық болып келеді. Бұл дегеніңіз көшпелілер үшін нағыз қолайлы соғыс алаңы. Сондықтан Аңырақай даласында 70 мыңдық қазақ әскеріне жоңғарлар тарапынан («жөк» дегенде) 40-45 мыңдық атты әскері қарсы келгені даусыз. Негізгі күші циндіктермен соғысқа тартылғандықтан жоңғарлардың қазақтарға қарсы бұдан артық қосымша күш шығара алмайтыны анық. Соғыс алаңының тау ішінде емес, керісінше жазықта болғанын осы Аңырақайдан солтүстік-шығыста, 50 шақырымдай қашықтықта орын тепкен, Таукұмға кіре берістегі Қаншенгел топонимі де дәлел бола алады. Жергілікті тұрғындардың айтуынша «Қаншенгел» деген атау «Аңырақайдан жеңіліп қашқан қалмақ әскерлерінің шенгелге жұғып қалған қандарынан аталған»-мыс. Әрине бұл аңыз. Бірақ осы мәліметтің өзі Аңырақай шайқасындағы соғыс майданының алып жатқан ауқымын көрсетеді. Сондықтан бұл жерде «Аңырақай шайқасы тау арасында, бекіністерге шоғырланған жоңғар әскерлерінің шағын топтарымен болды, екі жақтан қатынасқан әскер саны 7,5-8,3 мың, оның ішінде қазақтар жағынан 2,5 мыңнан 3,3 мың адам қатысты» деген И.В. Ерофееваның болжамының шындықтан әлдеқайда алшақ жатанын көреміз [7, с. 6]. Тіпті деректі «ауадан» алып «50 мың қазақ әскері қатысты» деп жүрген тарихшыларымыздың болжамдары шынайы көрсеткішке шендесе алмайды. Шын мәнінде Аңырақай даласында (Қытай деректеріндегі 70 мыңдық қазақ әскерін және жоңғар әскерін жобамен алған кездің өзінде) екі тараптан 100 мыңның үстінде атты әскер тоғысты. Бұл дегеніңіз Аңырақай шайқасының көшпелілер тарихындағы аса ірі соғыстардың бірі, әрі соңғысы болғанын көрсетеді. Аңырақай шайқасының халық есінде ұмтылмай сақталып келе жатуының бір себебі осында жатса керек. Кезінде М. Тынышпаев бұл шайқасқа «Наконец, грандиозное побоище произошло в местности, известной в настоящее время под названием «Аныра-кай» (Место рыданий калмыков) на юг от озера Балхаш. Здесь казаки (казахи –О.О.) одержали самую блистательную победу; об этой победе помнят до сих пор» деп баға берген болатын [8, с. 10].

Аңырақай соғысымен қазақтар тарапынан әскери іс-қимылдардың аяқталуының бір себебі көктем мезгілінен (наурыз-сәуір айлары) келіп туындайды. Өйткені қазақ қосындары бұл кезде Шу-Талас бойының төменгі және орта ағысында қыстауда отырған жоңғар ауылдарын шапты. Көшпелілер есебінен алғанда (яғни, бос жатқан жайлауды қоса алғанда) бұл дегеніңіз бүкіл Қырғыз Алатауын, Шу-Іле тауларын жайлайтын үлкен аймақ шабылғанын көрсетеді. Талас бойынан есептегенде Аңырақайға дейінгі аралықта 400-450 шақырымдық қашықтықты соғыспен өтті. Егер бұл кезге дейін басымдылық жоңғарларда болып, қазақ әскерлері тек қорғаныстық, жау күштерін ірку соғыстарын жүргізсе, ал Аңырақай шайқасы қазақ билігінің жоңғарларға қарсы ұйымдастырған *қарсы шабуылы* (контр наступление) болып табылады.

Аңырақай шайқасынан кейін жоңғар ауылдары Талас-Шу бойынан мүлде кетіп, тек Жетісудің кейбір бөліктерінде ғана табан тіреп қала алды. Галдан Цереннің 1739-1742 жж. қазақтарға қарсы жүргізген нәтижелі соғыстарының өзі, бұл аймақтарға жоңғарлардың бейбіт ауылдарының қайта қоныстануына кепілдік бере алмады. Сондықтан біраз уақыт бос қалған бұл аралықтар екі жақтың жежеуілдік қарауыл топтарының тірек-тұрақтары ретінде қызмет атқарды. Бұндай белсенді әскери іс-қимылдар кезінде екі тараптың арасында «өліра» жерлердің орын алуы жаугершілік кезеңінің сипаттарының бірі болып табылады. Қауіп күткендіктен бұл уақыттарда

бұндай «өліра» жерлерде тек алдыңғы шептің қарауыл топтары ғана орналасады. Бұл аймақтарда орын тепкен жоңғарлардың алдыңғы шептері және қолбасшылары Е. В. Ерофееваның зерттеулерінде толыққанды көрініс тапқандықтан, біз оған тоқталып жатпаймыз [7, с. 32-54].

Аңырақай оқиғасына байланысты күрделі мәселе, Аңырақайдың географиялық жағынан өте түйінді жерде орналасуынан келіп шығады. Аңырақай Жетісуды Сарыарқамен ежелден байланыстырып келе жатқан күре жолдың (кейінгі атаулары «Хан жолы», «Қарқаралы жолы») бойында орналасқан. 1771 жылғы Еділден, 1772 жылы Ерейменнен ауған қалмақ көштерінің бір үзігі осы жолдың бойымен өтті. Бұл көштердің бейбіт түрде өтпегені анық. Қаншама ірілі-ұсақты қақтығыстар, соғыстар болды. Қазақтың Баян, Сары, Жантай, Көлбай және де басқа да белгілі батырларының қаза табатын оқиғасы осы жолдың бойында (1772 жылы Ерейменнен ауған қалмақтарды қуған жорықта) орын алады. Сондықтан бұл тұста жоңғарлармен қатысты қазақ аңыздарының бірнеше қатпары жатыр. Мәселе соларды кезең-кезеңімен аршып алуда. Мысалы, Арқаны мекендеген Жидебей батырдың бір жорығы осы Аңырақай шайқасының бір бұрышы Итішпес Алакөлдің іргесінде жатқан Ақсүйек жерімен байланысты айтылады. Халық аңызында Жидебей және т.б. қазақ батырлары бастаған қол Әуез ананың айтқан кеңесімен жаудың бетін қайтарып, осы Ақсүйекке дейін қуып тастаған екен. Содан көмусіз қалған қалмақтардың денесінен сол жері Ақсүйек аталып кетіпті–мыс. Бұл солтүстік Балқаш бойында айтылатын тарихи әңгімелер. Шынымен бұл жер қалмақтармен байланысты аталды ма, әлде басқадай бір қайғылы оқиғалар орын алды ма, ол енді тарихтың қойнауында қалған жайт.

Жетісу мен Арқаны байланыстырып жатқан күре жолдың Бетпақдаланы басып өтетін бөлігі өте қауіпті жолдардың бірі болып саналады. Жолдың негізгі бөлігі сусыз шөлді болып келеді. Кейбір бөліктерде су көздеріне жету өте жылдам жүрісті (*үдере жүріс*), әрі белгілі бір уақыт мезеттерін қажет етеді. Сондықтан бұл жолдың бойында тек соғыс салдарынан ғана емес, жол тартқан керуеннің де, жекелеген адамның да шөлден өліп, сүйектері ағарып қалғаны анық. Халық аңыздарына қарағанда 1772 жылы қазақ сарбаздарының көбі осы жолдың зардабынан өледі. Бұл жолды қазақ жасақтары жақсы білгенімен, құдықтардың көбін қалмақтар өлген адамның, малдың денесін тастап ішуге жарамсыз етіп кеткендіктен, іш ауруынан қаза табады.

М. Тынышпаевтың «Аңырақай шайқасынан кейін қазақ хандары (Ұлы ханның қайтыс болуына байланысты) таққа таласып, нәтижесінде Әбілқайыр хан бастаған Кіші жүз және Сәмекені қолдаушы Орта жүздің бір бөлігі майдан даласын тастап шығып, Ресейдің бодандығына кірді, ал Ұлы жүзбен Орта жүздің негізгі бөлігі кейін қайтты» деген, осыдан 100 жыл бұрын айтқан бір ғана салмақты ойы, әрі топшыламасы әлі күнге тарихшыларға азық болып, осы төңіректегі даудан арыла алмай келеді [8, с. 11]. Шын мәнінде, Аңырақай шайқасының аяқсыз қалмағанын қазақ әскерлерінің осы жылдың жаз айларында және одан кейінгі жылдарда жасаған шабуылдары көрсетеді. Әрі, тарихи жырлардан бұл жорықтарға үш жүздің (тұтастай болмаса да) өкілдері қатынасқанын аңғаруға болады. Рас, кейінгі жорықтарда Әбілқайырдың аты аталмайды, әрі қатынаспағаны да анық. «Аңырақай соғысы аяқсыз қалды», «қазақтар өз жеңістерін дамытпады» деген көзқарастардың сын көтермейтінін келесі жайттардан байқауға болады. Әрі бұл жайттардан Аңырақай соғысының бұдан бір жыл бұрын (1730 жылы) қазақ әскерлерінің жасаған жорықтарының логикалық түйіні екенін көреміз.

«Аңырақай шайқасы» қазақ билігінің 1730-1731 жылдардағы арнайы ұйымдастырған әскери операциясының ең бір нәтижелі көрсеткіші. Біз тек осы бір шайқас төңірегінде ғана тоқтап, оның алғышарттарына тереңдей алмай жүрміз. Аңырақай шайқасынан бір жыл бұрын, қазақ әскерлері жоңғарлардың «тамырын басып», әр тараптарға шабуыл жасайды. Бұл тактикалық тұрғыдан жасалған шабуылдар, яғни негізгі соққы берілетін жерден жаудың күшін алдаусыратып, әрі жоңғарлардың әскери күштерін әр бөлікке шашыратып жіберу болып табылады. Осы себепті Таулы Алтай, Ертіс бойы, Тарбағатай жерлеріне шабуылдар ұйымдастырылады.

Орыс деректері бойынша 1730 жылдары қазақ әскерлерінің шабуылдары жоңғарлармен шекаралас барлық аймақтарда орын алады. Таулы Алтай, Зайсан (Тарбағатай) және Іле бойындағы жоңғар ауылдарына шабуылдар жасалады [1, с. 103-104]. Бұл уақыттарда қазақ әскерлерінің тегеуріні күшейгені сонша, В.А. Моисеевтің жазуынша Таулы Алтайды мекендейтін билеушілердің бірі Омба тайшы Оңтүстік Сібірдегі орыс әкімшілігінен қазақтарға қарсы әскери одақ құруды ұсынады [1, с. 104]. Жоңғар тұтқынынан қашып шыққан халхастардың (моңғол) сипаттауынша 1730 жылы жаз айында қонтайшының циндіктермен соғысқа кеткенін пайдаланып, қазақ әскерлері оның (қонтайшының) елін шауып, мыңдаған адамдарды тұтқынға алып, малын таран-таражға салады [1, с. 103-104]. Бұл 1730 жылғы орын алған соғыстар қазақ әскерлерінің жоңғарлардың күшін байқастау, әрі шабуыл болатын негізгі тараптан жаудың күшін аудару мақсатында болса керек. Өйткені жоғарыдағы деректерден қазақтардың шабуылынан тек жоңғарлар отырған Шу-Талас бойы ғана аман қалғанын көреміз. Керісінше 1731 жылы көктем айында қазақ әскерлерінің барлық күші (70 мың әскері) осы өлкеге төгіледі. Бұл жағдайлар Аңырақай шайқасының бастамасы әріде жатқанын, және де оның қазақ билігі мен қолбасшыларының арасында ұқыпты ұйымдастырылып, әрі іске асырылған әскери компанияның ірі (бір) жетістігі екенін көрсетеді.

Аңырақай шайқасынан кейін де қазақ әскерлерінің жорықтары өзінің жалғасын табады. Осы жылдың (1731 ж.) күз айында, қазақтардың шабуыл қайталанып, бұл жолы қазақ әскерлері жау тылына тереңдей еніп кетеді [1, с. 103]. Бұл жолы Жетісу бойында отырған жоңғарларға оңтүстік-батыс, батыс тарапынан соққа беріледі. 1730-1732 жылдар аралығы барлық шекара бойында қазақ әскерлерінің жаппай шабуылына ұласып, үш жыл қатарынан жоңғарларға қарсы өте сәтті соғыстар жүргізді. Егер де Аңырақай шайқасы жаудың қоластында қалған қазақ жерінде өткен қарсы шабуыл болса, ал бұдан кейінгі соғыстар қазақ шекарасынан асып жоңғарлардың территориясында жүргізілді. Әрі, қазақтардың бел алып, жоңғарларға үсті-үстіне шабуыл жасағаны байқалады. Зерттеу еңбектерінде аса көрініс таппай қалған бұл жорықтардың шын мәнінде үлкен соғыстар болғанын тарихи дастандардан аңғаруға болады. Назар аударарлық жайт, бұл тарихи жырлардың бойындағы оқиғалар желісінің тарихи фактіге жақын екендігі, әрі осы 1730-1731 жылдардағы тарихи оқиғаларды дәлме-дәл қайталайды. Бұл жырлардың бойында қатарынан болған екі жылдық соғыс сипатталған. Әрі бұл жырдағы жорықтың осы жылдары орын алды деуімізге жас Абылайдың тарихи сахнаға шығуы дәлел болады. Бұл екі жылғы жорықта да Тарбағатай, Сауыр және Талқы бойындағы жоңғар рулары шапқыншылыққа ұшырайды. Бірінші жылғы жорықтарында аталатын жерлер жырда («Абылай хан», Есенбай ақын нұсқасы):

«Қарадөң, Алтай, Сауыр, Ертіс басы,

Талқан-Құлжа асуынан келіп шыққан»,

-деп келеді [9, 214 б.]. Жырдың екінші нұсқасында («Сабалақ», О. Нұралы нұсқасы):

«Тарбағатай, Алатай, Сауыр, Ертіс басы

Талқы, Құлша оңтүстік қабырғасы,

Арғы жағы қалмақтың қалың елі,

Соған жету қашқан жау жанталасы,

Ол қашқан он мыңдай қалмақ екен,

Қалмақтың дүрбіт деген бір табы екен», деп жырланады [10, 248 б.].

Расымен де, жоңғарлардың дүрбіт тайпасының шабылғанына В.А. Моисеевтің еңбегінде кездесетін келесідей мәліметтер дәлел бола алады. Онда: «Ойраты говорили Л. Угримову, что летом 1730 г. «Казачья орда разбила их калмыцких дербетов с тысячу кибиток, у которыхи скот вес отогнали и их самих в полон взяли» деп келеді [1, с. 103]. Сонымен бірге, тағы бір мәліметте: «тогда контайшино владение на некоторые улусы набегали Казачья орда и в полон побрали контайшинных людей, жен и детей, юрт с тысячу и больше со скотом и пожитками» деп жазылады

[1, с. 104]. Әрі қазақтар орыс казактарына осы жылы Зайсанда мекендейтін үш бірдей қалмақ ұлысын шапқандарын жеткізген [1, с. 103].

Жырдағы бірінші жылғы жорықтың қорытындысы келесідей. Онда Бөгенбай, Жантай, Атан бастаған батырлардың Төле бидің ауылына соғып, кетерлерінде өздерімен бірге жорыққа жас жігіт «Сабалақты» ала кетеді. Қазақ әскерлері Ертіс бойында (Тарбағатай, Сауыр) және Талқы бойында отырған жоңғар ауылдарын шауып көп олжамен кейін оралады. Осы жолда көрсеткен ерлігіне тәнті болған Бөгенбай Сабалаққа астындағы атын беріп, келесі жылы да жорыққа аттануға шақырады. «Сабалақ» бірінші жылғы соғыста өзінің кім екенін білдіртпейді. «Сабалақтың» алғашқы соғыстарда қатардағы сарбаз ретінде қатысқанын Ш. Уәлиханов та келтіреді. Ол (өз бабасы жайында): Участвуя во всех набегах, сначала как рядовой воин, он показывает подвиги необыкновенной храбрости и хитрости» деп жазады [11, с. 112].

В.А. Моисеевтің «Осенью 1731 г. казахские дружины совершали глубокий рейд в глубь Джунгарии» деген дерегін, Абылай хан жырындағы екінші жылғы жорықтың барысымен үндесетінін көруге болады [1, с. 103]. Жырда жорық жолдарында аталатын жер-су аттарын зерттей келе, шыныменде бұл жолы қазақ әскерлері жоңғар еліне тереңдей еніп, қонтайшының жұртына дейін жеткенін көруге болады. Онда Үш жүздің өкілдерінен құралған жасақ Аягөзде бас қосып, Жоңғар қақпасы арқылы Жоңғар Алатауының оңтүстік бетіне өтіп (Бүгінгі ҚХР территориясы) Сайрам, Ебі көлдерін бойлай (жол бойында отырған жоңғар ауылдарын шаба отырып) Талқы асуына жетіп, асудың батыс бетіне өтіп Іле (Құлжа) бойында отырған Галдан Цереннің елін шапқаны байқалады. Жыр нұсқаларынан екінші жылғы жорықта Әбілмәмбет ханның аты аталады. Бұл мәліметтің шындыққа келетінін келесі тарихи фактілерден көруге болады. 1731 жылы Орта жүзден оралған башқұрт өкілі Таймас Сәмеке ханның қалмақтарға жорыққа дайындалып жатқанын Тевкелевке жеткізеді. Ол: «Имеет (Сәмеке – О.О.) намерение ехать на контайшу и войска собирается 6000 человек и двое салтанов: Барак-салтан и Аблмамет-салтан и знатной человек Чекебек (Джаныбек – В.М.)-батыр» деп жеткізеді [1, с. 104]. Барак сұлтанның есімі (көкжал Барак) Есенбай ақынның нұсқасында кездеседі. Бұл жорыққа Барак сұлтанның қатысқанын әскер қатарындағы ру өкілдерінен көруге болады. Барак сұлтанның найман руына билік еткені белгілі [2, с.260]. Жырда найман руының өкілдері ретінде Қабанбай, Төлек, Тулақ аталады. Төлек пен Тулақ Ұлытаудағы бағаналы найманнан шыққан ағайынды батырлар. Төлек батыр аға сұлтан болған Ерден Сандыбайұлының тікелей атасы. Ал, Жәнібек батыр жырдың екі нұсқасында да кездеседі. Әрі Есенбай ақын нұсқасында жас Абылайдың Жәнібектен бата алады. Жырдың бойындағы екінші жылғы соғыстың барысы келесідей. Уәде бойынша келесі жылы Үш жүздің сарбаздары уағдаласқан жерінде, яғни Аягөзде бас қосып, жоңғарға аттанады. Үш жүзден жиналған қазақ қосының қатарында келесідей ерлер аталады (Олжабай Нұралыұлы жырлайтын «Сабалақ» дастанында):

«Ат қаратіл болғанда жігіт сайлап,
Қару-жарақ, ат, тонын жұрт даярлап.
Ұлытауға үш жүз боп қосылмаққа,
Әр жүздің адамдары уағда байлап.
Орта жүзден – Бөгенбай, Жәнібегі,
Қошқарбай, Жантай менен Қазыбегі.
Толыбай, Малайсары, Баян батыр,
Төлек, Тулақ, Қабанбай – найман тегі.
Кіші жүздің бастысы – Арал батыр,
Тама Есет қол бастап келе жатыр.
Ұлы жүзден Жанысқа қол жиналып,

Аякөз өзеніне құрды шатыр», - деп жырланады [10, 250 б.]. Одан әрі қазақ қосындарының тау ішіндегі соғыстары, барлаулары, Галдан Цереннің елінде болмай шыққаны, Талқы асуындағы соғыстар, қалмақтың қамалға бекініп алып соғысуы, жекпе-жектер, Сабалақтың жекпе-жекте Галдан Цереннің інісі Шарышты (О. Нұралы нұсқасында Уса Сереннің інісі Құрысты) өлтіруі, ең соңында Сабалақтың алынбай жатқан қамалға «Абылайлап» ат қойып, соғыстың соңы қазақтардың жеңісімен аяқталады.

«Абылай хан» немесе «Сабалақ» тарихи дастанының құндылығы бұл оқиғаларды мерзімдеуінен де көрінеді. Мысалы Сабалақ жырында (О. Нұралы нұсқасы):

«Ақтабан шұбырынды» болғанына,
Сегіз жыл сол апатқа толғанына.
Қалмақтан осы кекті алмақ үшін,
Келер жылы жиналамыз осы араға»,

- деген жолдар бар [10, 249 б.]. Осы жыр жолдары екінші жылғы оқиғаның, яғни «Талқы соғысының» 1731 жылы болғанын көрсетеді. Ал, Абылайхан жырында (Есенбай ақын нұсқасы) Ақтабан шұбырындыға «жиырма жыл толғанына» деп көрсетіледі [9, 215 б.]. Дегенмен екі жырдың нұсқасында Сабалақтың жасы жиырмаға енді келген кез деп көрсетеді. Жырда Шарышпен жекпе-жекке шығар кезде:

«Жиырмаға жаңа келген Сабалақты,
Осы жолы жеңіп алу бір күш еді»,

-деп келеді [9, 220 б.]. Бұл тұста да Абылайдың толған жасы туған жылымен есептесек 1731-жылды көрсетеді. Тарихи деректерде толықтай көрініс таппай, жай ғана мәліметтер негізінде жеткен бұл екі жылдық қазақ-жоңғар соғыстарын, тарихи дастандармен салыстыра келе «Тарбағатай соғыстары» (1730 ж) және «Талқы шайқасы» (1731 ж.) деп атауға болады. Осы 1731 жылғы Талқы соғысынан бөлек, осы XVIII ғасырдағы тарихи аңыз-әңгімелерде орын алған тағы бір Талқы жорығы бар. Бұл екеуін шатастыруға болмайды. Бірінші Талқы соғысы Абылай ханның алғаш атын шығарған оқиға болса, ал екінші Талқы жорығында қолбасшыларын соғысқа аттандырып, оң жағында Бұқардай кеңесшісі бар, «Хан тағының» үстінде отырған Абылайды көреміз. Әрі, екінші Талқы жорығында Бөгенбай, Жантай бастаған әскери қосын асудан асып жеңіске жеткенімен, ал Ханбаба бастаған әскерлер шығынға ұшырап, осы жолда Малайсары батыр қаза табады. 1731 жылғы Қытай деректерінде де Галдан Цереннің ордасында әбігершіліктің болғаны байқалады. Онда 1731 жылы Галдан Церен бір ғана өз жұртын қазақ әскерлерінен қорғау үшін 20 мыңдық әскер қалдырған, әрі оған тағы 10 мың әскер үстеме көмек жібереді. Бұл туралы: «Еще он (Галдан Церен – О.О.) приказал направить 10-тысячный отряд под командованием Хэшици возглавит оборону местности Алимату-Силабар, где находятся кочевья [подвластны] Галдан-Церену, охраняемые войском, не превышающем 20 тыс. с небольшим человек», деп жазылады [6, с. 63]. Мұның алдында Галдан Церен өзінің күйеу баласы (қарындасының күйеуі) Лобуцзян Церенді 10 мың қолмен көмекке аттандырады. Бірақ Лобуцзян Церен қоластындағы 10 мың әскермен циндіктер жағына шығып кетеді [6, с. 63]. Бұл деректен бір ғана қонтайшының жұртын қазақтардан қорғау үшін 30 мың әскер жұмылдырылғанын көреміз. Әрі қытай деректерінен бұл шаралардың барлығы Аңырақай соғысынан кейін, яғни жаз айларында орын алғаны аңғарылады. Галдан Цереннің осыншама әскер қалдырып, жұртын қорғау себебін жоғарыдағы «Абылай хан» («Сабалақ») жыры суреттеп тұрған Талқы жорығы. Соған қарағанда қазақ жасақтарының саны жоңғарлардан асып түспесе кем емес. Жырда қазақ әскерлерінің саны 30 мың деп көрсетіледі [10, 256 б.]. Қытай деректерінде атылып отырған «Алимату-Силабар» деген жерлер Қорғас шекарасының төңірегіндегі жер аттары. Галдан Цереннің ордасы бұл уақыттарда бүгінгі қазақ-қытай мемлекеттері шекарасы аймағында болғанын тарихи деректер және зерттеулер дәлелдейді [12; 7, с. 21-22]. Келесі бір деректен Галдан Цереннің әкесі Сыбан

Раптанның да осы Талқы маңында көшіп-қонып жүргенін көреміз. Деректе: «Еще раньше, в 1717 г. Цэвань-Рабтану на берегу речки Харкир, около Музарта, представлялся Тобольский дворянин Велянов, который в следующем году простился с хун-тайчжи в его ставке около Хоргоса, у подошвы горы Талки» деп жазылады [13, с. 20]. Галдан Цереннің қазақ жасақтарының жорықтарынан кейін де ордасын ол маңнан көшірмегенін осы деректен байқаймыз. Онда: Один из низ (послов- О.О.) плац-майор Угрюмов (1732-33 гг.) кочеваль вместе с Галдан-Цэренем в апреле и мае от урочища Коджигер вниз по реке Или, а в конце мая и в летние месяцы по Темирлику, Кегену, Каркары и Текесу; в сентябре и всю зиму до последеных чисель марта по р. Или: сперва вниз, а потом паки верх, где обычай имеет при урочище Кочигир продлиться до мая» [13, с. 21].

Жоңғар қонтайшылары Сыбан Раптан мен Галдан Цереннің мекен еткен аймағы ерте замандардан билеуші әулеттердің тұрақты мекені болған. Шыңғыс ханның ұлы Шағатайдың, және оның ұрпақтарының да мекен еткен жері осы аймақтар болып табылады. Шағатайдың иелігінің орталығы жөнінде Жувейни: «Весной и летом его ставка находилась в Алмалыке и Куясе, которые в те времена были похожи на Сад Ирама. Он устроил в тех краях большие водоемы (которые они называют коль) для разведение водоплавающих птиц. Он также построил город под названием Кутулук. Осень и зиму он проводил в [? Мараузике] на реке Ила» деп жазады [14, с. 186]. Ал, Н. Пантусов жергілікті тұрғындардың айтуларына сүйеніп осы Алмалық маңындағы Кеген өзенінің маңын (Байнаман) Тұғылық Темірдің жайлаған жері деп көрсетеді. Ол «По рассказам мазарских шейхов Туглук-Тимур-хан жил на местности Байнаман, которая находится на запад от Кера или Кегеня, места, на котором бывает постоянно международный съезд с китайцами; жил он там с семьей» деп жазады [15, с. 170]. Бұл мәліметтерден бүгінгі Алматы облысының Райымбек ауданы (Кеген, Нарынқол) және Ұйғыр ауданы жерлерінің ерте замандардан билеуші әулеттердің таңдаулы мекені болғанын, яғни «Хан қорығы» болғанына көз жеткіземіз. Зерттеушілер арасында жоңғарлардың циндіктермен соғысып жатқан кезін қазақтар пайдаланып қалды деген көзқарастар баршылық. Қай уақытта болсын, қай жерде болсын жеңіске жетуде екі жақта барлық мүмкіндіктерді пайдаланары анық. Әскери одақ құру, жаудың күшін бөлу үшін екінші майдан ашу, бірлесе жауды жеңу тәсілдері бұл ғасырлар бойы барлық халықтар пайдаланып келе жатқан тәжірибе. Сонымен бірге жоңғарлар бұндай жаугершілік уақытта бейбіт елді сырт күштерден қорғай алатындай әскери күштер қалдыратыны анық. Оған жоғарыдағы Галдан Цереннің өз жұртын қорғауға қалдырған әскери күшінен көз жеткіземіз.

1731 жылдан кейін қазақ жасақтарының жоңғарларға қарсы шабуылдары саябыр табады. Керісінше, жауап ретінде жоңғар әскерлері тарапынан қазақ жерлеріне жорықтар ұйымдастырылады. 1732 жылы жоңғар қолбасшысы Мәнжі бастаған қолдың қазақтарға қарсы жорыққа дайындығы қытай деректерінде кездеседі. Онда: «Ныне, поскольку казахи угнали более 700 джунгарских семей, Галдан-Церен уже отозвал Маньци, планируя выступить в поход против казахов» деп жазылады [6, с. 65]. Орыс деректерінде де бұл жылғы жорықтар туралы мәліметтер сақталған. Бірақ жоңғарлар тарапынан жасалған бұл жорықтардың барлығы сәтсіз аяқталады. Л. Угримовтың хабарлауынша бұл жылы қазақ жеріне аттанған жоңғар әскері қырғынға ұшырап, тек бірен-сараны ғана кері оралады. Әрі қонтайшы қазақтардың қайтарма шабуылынан жоңғарлардың шеткі ұлыстарын сақтандырып, және шағын топтармен жүрмеуге бұйырады [1, с. 105; 5, с. 244]. Бұл соңғы дерек қазақ әскерлері бұл жылдары белсенді қимыл жасамағанымен, өзінің әскери күштерін сақтап тұрғанын көрсетеді. Әскери тілмен айтқанда 1732 жылдардан бастап майдан шебінде жағдай тұрақтанады. Бұл кездері қазақ-жоңғар арасындағы қақтығыстарды позициялық соғыстар деп белгілеуге болады.

Жоңғарлар үшін 1730-1732 жылдардағы батыс майдан (қазақтармен соғысы) сәтсіз болғанымен, керісінше шығыс майданда, яғни цин әскерлерімен соғыстарда ірі жеңістерге жетеді.

Мысалы 1730 жылы Баркөлде 20 мыңдық цин әскерін жеңсе, ал 1731 жылы Алтайда 40 мыңдық әскердің тас-талқанын шығарады [5, с. 242]. Зерттеуші И.Я. Златкин 1729-1731 жж. циндіктермен болған соғыстар жоңғарлар үшін сәтті болды деп бағалайды [5, с. 242].

1730-1732 жылдардағы қазақ-жоңғар соғыстарын қорытындылай келе келесідей ой қорытуға болады. Біріншісі, 1731 жылы Әбілқайыр бастаған Кіші жүз және Орта жүз руларының біраз бөлігінің жоңғарлардан пана іздеп Ресей бодандығына өтті деген көзқарастардың еш негізсіз екеніне көз жеткіземіз. Жоғарыда көз жеткізгеніміздей бұл жылдары қазақ әскерлері жоңғарларға қарсы ең бір сәтті жорықтарын жасап, әрі үстем шығып жатқан кез еді. Бұл көзқарастардың шындыққа сүйенгеннен көрі, саяси бояуы бар бұрмалаушылық бой алдырғанына көз жеткіземіз. Әрі, бұл ең көп тараған және мойындалған факті ретінде бойұсындырып келгендіктен, біздің санамыздан алынып тасталуы қиыны осы көзқарас болып табылады.

Қазақ руларының Ресей патшалығының қоластына өтуі себебін панасыздықтан гөрі, билік өкілдерінің және ру басыларының көздеген мақсатынан және (бірінші кезекте) Ресей патшалығының қазақтарды бодандыққа алу саясатын іске асырған А.И. Тевкелевтің табанды жұмыстарының нәтижесінен іздеген жөн.

Екінші, қазақ жасақтарының жоңғарларға қарсы жүргізген соғыстарынан келесідей кезектілікті көреміз. Бұланты соғысында майдан шебі қазақ елінің терең ортасында өтті. Бұл соғыстың маңызы жоңғарлардың шабуыл күшін тоқтату (1727 ж.) еді. 1730 жылы майдан шебі іште емес, керісінше шекара бойында, негізінен жау территорияларында болды. Ал, 1731 жылы негізгі майдан Шу-Талас бойына көшкенін, ал оның түйінді жері Аңырақай шайқасы болғанын көреміз. Бұл қарсы шабуыл жоңғар күштеріне соққы бере отырып, жау қолында қалған қазақ жерін қайтарып алу мақсатында өтті. Аңырақай соғысы нәтижесінде майдан шебі оңтүстік-шығыста Іле бойына ысырылып тасталды. Осы жылы күз айында қазақ әскерлері Жоңғар қақпасы жағынан жау тылына тереңдей еніп, енді қонтайшының ордасына Іленің шығыс жағынан шабуыл жасады. Бұл Тарбағатай, Талқы соғыстары нәтижесінде майдан шебі шығыста Ертіс өзенімен және оңтүстік-шығыста Жоңғар Алатауы бойымен шегерілді. Қазақ билеушілері мен әскербасыларының 1730-1731 жылдардағы жоспарлы түрде іске асырған әскери операцияларының нәтижесінде жау қолында қалған қазақ жерінің негізгі бөлігі азат етіліп, өзінің тарихи шекарасына жақындады (картаны қараңыз).

Бұл жылдардағы қазақ әскерлерінің жүргізген соғыстарының нәтижесін Тарбағатай бойына қазақ руларының келіп қоныстанғанынан-ақ байқауға болады. 1731 жылы жоңғар қонтайшысына барған Л. Угримов өзінің күнделігінде осы жылдың күз айында қазақ руларының Шар өзенінің (Цар-Гурбан) бойында көшіп-қонып жүргенін, ал жоңғарлардың қарауыл шептері Тарбағатайдың солтүстігіне шегіндірілгенін жазады [1, с. 102]. Тіпті, Галдан Церен Угримовке қазақтарға қарсы әскери одақ құру ұсынысын жасайды. Бұл талаптары 1733 жылы да қайталанады [1, с. 105]. Қазақ руларының жаудан босаған жерлерге қоныстануы Жетісу бойында да (дәл сол жылы болмасада) біртіндеп орын алса керек. Мысалы, 1738 жылы Нұралының және басқа да қазақ рубасыларының ант қабылдаған тізімде найманың руларының (бура, терістамғалы, ергенекті) жайлаған жерлері ретінде Түркістанмен қатар Жетісу аймақтары көрсетіледі [16, с.43-46].

1739 жылы Галдан Церен күшін жинақтап қазақтарға қарсы соғыс ашады. Нәтижесінде Тарбағатай, Жетісу бойындағы қазақ рулары қоныстанған жерлер қайта жоңғар иелігіне өтеді. Дегенмен, жоғарыда көрсеткеніміздей бұл жаңа шабуыл Шу-Талас бойына жоңғар ауылдарының қоныстануына кепілдік бере алмады. Бұл аралықтар екі жақтың әскери күштерінің қарауыл топтарының орналасқан жері ретінде қызмет атқарды. Галдан Цереннің билігінің нығайғаны сонша, бұл жылдары (1739-1745 жж.) Ресей империясы олармен қақтығысудан бой тартып, жоңғарлар тарапынан наразылық тудыраған әскери бекіністерін, өндірістік зауыттарын сырып тастауға дайындалады. Бұл турасында XIX ғасырда өмір сүрген, орыс армиясының генерал-

лейтенанты (Торғай облысының әскери губернаторы ретінде де қызмет атқарған) А.К. Гейнс: «Не получая удовлетворений, Галдан стал готовиться к войне с Россиею, а передовые калмыцкие отряды, перейдя Алтай, сожгли заведения при двух рудниках. В виду подобных обстоятельств, количество войск в Сибири было увеличено и назначен особый начальник всех сибирских пограничных линий, генерал-майор Киндерман. Чтобы не довести дело до войны, правительство уже готово было скрыть Усть-Каменогорскую крепость и очистить предгория Алтая, занятыя русскими заводами. К счастью, Галдан-Черен умер в 1745 году» деп жазады [17, с. 46].

Қазақ хандығымен салыстырғанда, бұл уақыттарда жоңғар мемлекеті билігі орталықтандырылған, әскери қосындары мұздай жарақталған, жаугершілік жағдайына икемделген, бүкіл жарамды адамдық ресурсы соғысқа тартылған, ширыққан жауынгерлік қоғам болып табылатын. Соңғы 100 жылдай өмірін ат жалында, соғыс үстінде өткізіп келе жатқандықтан соғыс тәжірибелері өте жетілген, оның үстіне швед тұтқыны Ренаттың арқасында зеңбіректер және мылтықпен жасақталған арнайы топтары болды. Сол себепті екі майданда да өте сәтті соғыстар жүргізе білді. Дегенмен үнемі соғыс жағдайы, адам саны шығындары, қосымша күшті қажет ететін әскери топтарды жау ортасында ұстап тұру, ең бастысы тақ таласы жоңғар мемлекетінің күйреуін жақындата түсті. Тақ таласының нәтижесінде екі тарапта қалған атақты, тәжірибелі қолбасшылар саясаттың құрбаны болып кетті. Көптеген қолбасшылар қарамағындағы әскерлерімен жауға беріліп немесе басқа жақтарға қоныс аударды. Мысалы, Галдан Цереннің билігінің өзінде (бейбіт халықты есептемегенде) белгілі адамдар басшылық еткен 50-60 мыңдай әскері Еділ бойындағы қандастарына немесе Циндіктердің қоластына өтіп кетті. Галдан Цереннің өлімінен кейін одан сайын өршіген тақ таласы бұл жауынгер мемлекеттің күшін біржола сарқып, Жоңғарияның тарихтан біржола жойылуына алып келді.

Сөз соңында, Абылайдың Аңырақай соғысына қатысқаны немесе қатынаспағаны (бұл да тарихшылар арасында айтылып жүрген мәселе) жөнінде келетін болсақ, жоғарыдағы екі жылғы жорық оның бұл соғысқа қатысу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Жас Абылай бұл соғысқа қатардағы сарбаз ретінде қатынасуы әбден мүмкін. Өйткені бұндай жорықтар өзін көрсетуге (билікке жетуге) ұмтылған Абылай үшін нағыз қолайлы сәттер болып табылады. Абылайдың болашақ сұңғыла саясаткер екенін оның жасырын жүрген кездің өзінде Төле бидің жылқышысы болғанын-ақ көруге болады. Кейін Абылайдың Төле бимен бұл «таныстығы» билік сатысына көтерілуде өзінің оң нәтижесін бергені анық. Әрі Абылайдың, әсіресе жас кезіндегі жасаған ерліктері оның халық алдында, қазақ қолбасшыларының арасында кең беделге ие болуына көмектесті.

* *Түсініктеме.* Бұл Аңырақай шайқасы туралы құжаттың осы уақытқа дейін тарихшылар қауымының (әсіресе, Қазақстан ғалымдарының) назарынан тыс қалып келгені таңғалдырады. Өйткені, бұл дерек (басқа да мәліметтермен қатар) 1994 жылы Алматыда «Ғылым» баспасынан шыққан «Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV-XIX вв.» атты құжаттар жинағында жарық көрген.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 238 с.
2. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах/ Автор проекта, введения, биографий ханов, научных документариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 696 с. Т.І: Письма казахских правителей. 1675-1780 гг.
3. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 2009. – 656 с.
4. Ерофеева И.В., Аубекеров Б.Ж. Ландшафтно-геоморфологические факторы формирования наступательной стратегии и тактики казахов-кочевников в войне с Джунгарами 1723-1730 гг. // Роль кочевников евразийских степей в

развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова: Сб. мат-лов межд. науч. конф. – Алматы: Издательство ЛЕМ, 2010. – стр. 228-250.

5. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства 1635-1758. – Москва: Наука, 1983.-333 с.

6. Извлечения из «Дай цин шэнцзу жэньхуанди шилу». Документ №№ 5-7 // Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV-XIX вв. – Алматы: Гылым, 1994. – 272 с.

7. Аныракайский треугольник: историко-географический ареал и хроника великого сражения / И.В. Ерофеева, Б.Ж. Аубекеров, А.Е. Рогожинский и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 276 с.

8. Тынышпаев М. Киргиз-казаки в 17 и 18 веках (Дополнение к «Материалам к истории киргиз-казакского народа»). – Кызыл-Орда, 1928. – 18 с.

9. Есенбай акын. «Абылай хан» // Қанжығалы қарт Бөгенбай. Құраст. А. Смайыл. – Алматы: Фолиант, 2007. – 480 бет.

10. Нұралыұлы О. «Сабалақ» (тарихи поэма) // Қанжығалы қарт Бөгенбай. Құраст. А. Смайыл. – Алматы: Фолиант, 2007. – 480 бет.

11. Валиханов Ч.Ч. Абылай // Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Қазақ Совет Энциклопедиясы, 1985. – 463 с.

12. Унковский И.С. Посольство к Зюнгарскому Хун-Тайчжи Цэван Раптану капитана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы. СПб., 1887 // Интернет ресурс: Электронная библиотека ГПИБ

13. Феодоров Д.Я. Опыт военно-статистического описания Илийского края. Ч.І (Издание Штаба Туркестанского военного округа). –Ташкент, 1903.- 318 с.

14. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира = Genghis Khan: the history of the world conqueror / Перевод с текста Мирзы Мухаммеда Казвини на английский язык Дж. Э. Бойла, с предисловием и библиографией Д. О. Моргана. Перевод текста с английского на русский язык Е. Е. Харитоновой. – Москва: ООО «Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС», 2004. – 690 с.

15. Пантусов Н.Н. Город Алмалык и мазар Туглук-Тимур хана // Кауфманский сборник (изданный в память 25 лет, истекших со дня смерти покорителя и строителя Туркестанского края генерал-адъютанта К.П. фон-Кауфмана). - Москва, 1910. Стр. 161-188 // Интернет ресурс: RIFIAS.

16. Сборник узаконений о киргизах степных областей (Составил И.И. Крафт). – Оренбург, 1898. -532 с.

17. Гейнс А.К. Киргиз-Кайсаки (в Зауральской степи) // Собрание литературных трудов А.К. Гейнса. Т. I. – С.-Петербург, 1897. – 594 с.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
 ƏOЖ / УДК / UDK 930.2:94(574):394"

"MATERIALS ON KIRGIZ LAND USE ..." AS SOURCE ON THE ECONOMIC HISTORY OF KAZAKHSTAN

Saynova B.

Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan, Almaty)

Abstract. This article analyzes the source called "Materials Kirghiz (Kazakhs) land use..." of the late XIX - early XX century. Topicality of the theme of investigation is that «Materials on Kyrgyz land using» introduces code of statistical materials which consists of 27 volumes, and it is invaluable source in investigation ethnical history of Kazakh people, peculiarities of Kazakh traditional economy. It discusses the methodology of research and analysis of the important source of Kazakh history "Materials of Kyrgyz land use ..." proposed methods of research and testing, classification and analysis in accordance with the science of sources and methods of application in specific historical studies.

Keywords: source, science of sources, analysis, method, statistics, ethnos, structure

«ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ

Сайынова Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы)

Аңдатпа. Бұл мақалада «Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» Қазақстан тарихының маңызды дерек көзі ретінде қарастырылады. Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» статистикалық мәліметтерден жинақталған 27 томнан тұрады, ол қазақ халқының этникалық тарихын, дәстүрлі шаруашылығының ерекшеліктерін зерттеудің маңызды дерек көзі болып табылады. Онда қазақ тарихының маңызды дерек көзі болып табылатын «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарын...» зерттеу мен талдау методикалары мен тәсілдері көрсетіліп, деректану ғылымының талаптарына сай зерттеу мен сынның өткізудің, сыныптау мен талдаудың әдістері мен оны нақты тарихи зерттеулерде пайдалану тәсілдері ұсынылған. Сонымен қатар статистикалық зерттеулерді ұйымдастырған, деректі құрастырған авторлар, олардың көзқарастары талданған.

Түйін сөздер: дерек, деректану, талдау, әдіс, статистика, этнос, құрылым

«МАТЕРИАЛЫ ПО КИРГИЗСКОМУ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ...» КАК ИСТОЧНИК ПО ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Сайынова Б.

КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы)

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются «Материалы по киргизскому землепользованию...» как исторический источник по истории Казахстана конца XIX - нач. XX

века. "МКЗ" представляют собой свод статистических материалов, состоящий из 27-ми томов, который является бесценным источником в исследовании этнической истории казахского народа, особенности казахского традиционного хозяйства. Это материалы исследований статистических и исследовательских экспедиций, проведенных с целью колонизации территории Казахстана царской Россией в конце XIX в. – начале XX в. Несмотря на то, что эти документы были источником для колониальной политики, они также являются ценным источником по структуре родо-племенного состава, хозяйственной, экономической, социальной истории и других аспектов жизни казахов того периода.

Ключевые слова: источник, источниковедение, анализ, метод, статистика, этнос, структура

Introduction

The socio-economic situation in Kazakhstan in the end of the XIX century and the beginning of the XX century is characterized by disintegration of the traditional Kazakh economy, formation of capitalist relations and deepening of social differentiation. Kazakhstan's economy has been developing unevenly.

Each region on the territory of Kazakhstan differed from each other by different natural-climatic conditions, also by the level of railways and markets development, farms and the location of cultural centers.

In 1904-1905 the tsarist government divided Kazakhstan's territory into 5 resettlement areas: Ural-Turgai, Akmola, Semipalatinsk, Syrdarya and Zhetysay. In 1904-1906 in all the above-mentioned areas were opened district resettlement institutions. Thus, in the first years of the XX century appeared a system of strictly centralized resettlement institutions which seized the lands of the Kazakhs and filled the "Resettlement Fund".

Created resettlement institutions in the administrative structure, content and performed responsibilities of officials have become the colonial authorities. The main objectives of the district and regional institutions were:

- 1) to find "surplus" of land in use by the local population;
- 2) preparation of land for settlers;
- 3) organization of service groups created for the distribution of lands;
- 4) timely provision of state assistance to needy migrants;
- 5) solution of disputable issues arising between immigrants and local residents.

The administrative authorities tried to put at the head of such institutions people who were able to conduct imperial policy. After the expedition to the Kazakh lands of the research group of F. Shcherbin, under the pretext that it allocated more lands to the Kazakhs, new research expeditions were sent to the surveyed districts under the leadership of V. Kuznetsov, A. Perepletchikov, P.A. Hvorostanskii.

It is necessary to consider in more detail the origin of the 7 tome source of the "MKLU" on Turgai and Ural regions, which appeared as a source in the result of the 1904-1912 y.y. studies of statistical parties created by the tsarist government to identify "surplus" lands for immigrants. Their organization was different from the expeditions conducted by F. Shcherbin. We consider it right to analyze the prerequisites, aims and objectives of the organization of parties and research methods in Turgai and Ural regions as they influenced the content of the "MKLU".

Before the creation and start of the work of statistical parties for the exploration of Turgai and Ural regions, the statistician A.A. Kaufman traveled to these regions and prepared a general research plan. He writes about this in the "Report ...": "At my suggestion, the Minister of Agriculture and State Property, sent with me the head of the Turgai temporary party L.N. Tsabel to the Ural region located near Turgai region." The main purpose of this trip was to seize lands for Russian settlers and organize research for this purpose. So, in Ural's city was organized a meeting where L.N. Tsabel, lieutenant-general K.N.

Stavrovsky – the military governor-general of the region, vice-governor K.A. Tarasenko and others took part. This meeting made the following conclusions:

a) to register the main elements of the economy and home life of the Kyrgyz people, in particular to determine the land cultivation and livestock care;

b) according to the type of land use by Kazakhs to divide them into groups and with the help of researchers to determine the boundaries of the territories of used lands; to determine the quality and fertility of the soil in specialized laboratories through analysis;

c) to divide the studied areas into districts according to the natural homogeneity and approve land use norms for each district;

d) the most difficult and complex task was to determine the land norm for Kazakhs.

After the meeting in order to determine the "surplus" in the Ural region the participants approved the Turgai research expedition and planned to allocate assistants, necessary people and tools for the head. As for the methods of the conducted works, first of all, the topographers examined the Kazakh settlements and borders, while the statisticians conducted observations in the region. According to the results of preliminary studies the party members have drawn up a general concept of volosts and districts, defined the convenience of the territories of this region for settlers and the importance for further colonization.

A.A. Kaufman calculated the costs, the necessary amount of financial resources for the Turgai-Ural statistical expedition:

1) for preliminary geobotanical studies it is necessary to involve an experienced specialist, as the study of the soil layer of the region, the determination of its fertility or unsuitability are very hard work. The minimum cost of its wages and transfers is at least 3000 rubles;

2) for soil analysis - 10 complete analyzes of 75 rubles and 30 non-complete analyzes of 30-35 rubles, a total of 1750 rubles;

3) in the case of the organization of vegetative experiments - the invitation of a laboratory assistant of a specialized institution and a guard will require additional 300 rubles;

4) according to the rules, the necessary equipments for conducting meteorological observations were sent by the Head Physical Observatory for free, but the delivery of this equipment was carried out for a very long time and in order to accelerate this process it was necessary to allocate a certain amount of finance; in the opinion of Professor P.I. Braunov, it was necessary to acquire the following equipment for each settlement: a rain gauge (20 rubles), a heliograph (24 rubles), a weather vane (26 rubles), an aneroid (27 rubles), a small Asroman psychrometer (60 rubles); the set of equipments necessary for one settlement was approximately 157 rubles; for all settlements 1100 rubles; ... for the organization of the work it is necessary to invite an instructor with a salary of 1000 rubles, for the organization of 7 stations – 500 rubles; for observers in each station – 180 rubles. In total 1260 rubles.

5) determination of the fertility of different soils, monitoring of crop growth, sowing of crops in 10 settlements on 3 desens of land in each: for processing of each tithe of land – 10 rubles, seeds for sowing - up to 6 rubles, for sowing - 2 rubles. for harvesting – 8 rubles. In general for 1 tithe of land – 26 rubles, for 30 tithes – 780 rubles.

In total, for the study according to the calculations of A.A. Kaufman, the costs were to be 20,000 rubles. It is also clear that if from the very beginning the research party on the survey of the Ural region was established separately from the Turgai region, the financial expenses would be much larger. The empire aimed at killing two birds with one stone, exploring two regions with one party.

To determine land "surplus" by the temporary party of the Turgai region and conduct research works to study the natural-historical and economic situation of the closely located Aktyubinsk and Ural districts of the Ural region, the Department of State Land Property issued a designation №8847 from June 15, 1994. The first research works were carried out in the Ural district of the Ural region in 1904-1906.

Statistical counting works were carried out in 2 years. On the basis of a short program in 1904, preliminary studies were conducted in the districts of Zhirenkopen, Karaagach and Karachaganak. In 1905, after the acceptance of a special extended program the remaining counties were investigated.

The study of the source documents of the "MKLU" devoted to this region shows that the Turgai-Urals research expeditions relied heavily on the program and methodology of F. Shcherbin, but the peculiarity of the work is that too little attention has been paid to tribal structures, as there is no table on this issue.

In the broad steppe and mountainous areas, desert and forest zones of Kazakhstan, various types of farms have been developing. At the end of the XIX century - at the beginning of the XX century due to various natural conditions and the level of historical development there were specific features of farming.

Having grouped such peculiarities, it is possible to distinguish three types of farms: 1) animal husbandry in nomadic conditions; 2) animal husbandry in conditions of semi-nomadic way of life, agriculture around winterings; 3) animal husbandry and agriculture in conditions of settled life.

In his work, the historian B. Suleimenov divided the territory of Kazakhstan at the end of the XIX century and the beginning of the XX century into two zones: a) the first - north, north-west, south-east, in this region the population mainly engaged in livestock and agriculture; b) the second - the population of most of the central territories, the south and the south-west, engaged mainly in livestock breeding [1].

On the basis on the stored data in the "MKLU" it is possible to obtain valuable information about the traditional livestock breeding, agriculture and crafts of Kazakh people. The main purpose of the expedition was to determine the necessary amount of land for Kazakh farms, therefore, first of all, the researchers studied the types of farms and calculated the necessary amount of land and equipments. In accordance with the peculiarities of natural conditions, the economies of each county were considered separately [2].

In "MKLU" very valuable information refuting the view that the Kazakhs did not develop agriculture and Russian mentaught them to this occupation is preserved. For example, in the source devoted to Chimkent county it is written that 83.38% of the population was sedentary and only 16.62% - led a nomadic way of life. About this: "... although the Kirgiz (Kazakhs) in the Shymkent county are considered to be nomads, nevertheless they are provided with croplands much higher than the average peasant family in European Russia" [3]. In the ancestry table of genera and tribes of Akmola County it is stated that here mainly representatives of the Argyn clan lived. Branches are represented. From his senior wife: Kuandik, Suyundik, Begendik, Shegendik, from younger wife: Shubyrtpaly (Toktauyl) Zhalykpas, Kambar, from female slave: Bolatkozha (Karakesek) and godson Karzhas. From Kuandyk: the genres of Esenkart, Altai, Karpyk, Burchi, Temesh. According to the table descendants of Esenkart are following: Kalkamantsy lived at Esim volost, Agys at Sherubai-Nura volost, Altai descendants: Moin-Rahmanul, the descendants of Murat and tribes Sangay - Akbura, Tokbura, Baybura inhabited Akmola, Spassky, Sherubai - Nura volosts. Other Argyn genres inhabited Nurinskii, Zhylandinsky, Monshaktinsky, Korzhynkolsky and Yeremensky volosts. The Kipchaks inhabited the Yesim, Akmola, Jylandinsky, Monshaktinsky, Kyzyltausky, Kyzyltopyraksky, Nurinsky volosts [4].

A.G. Serebrennikov's work "Collection of materials on the history of Turkestan and its conquest" is kept in the State Archives of the Republic of Uzbekistan in Fund №715 (Case 72) in 74 volumes. In the given work there are valuable sources relating to the socio-economic, tribal and political history of the Kazakhs of the Syrdariya region. It reports about "the occupation of the Kazakhs of the Senior Zhuz by agriculture and horticulture, grain and milletharvesting, and about profits from their sales."

Taking into account that the source refers to the 40-70th years of the XIX century, then there is no necessity to prove that agriculture was developed in the Syrdarya region before the resettlement of Russian peasants.

Agriculture was much better developed in the Syrdarya region than in the Steppe regions. According to the statistical tables, in the Shymkent County were grown summer wheat, autumn wheat, oats, rye, millet, corn, rice, cotton, sesame, melon, lentils, barley, peas.

According to the source, the Kazakhs of this district, in order to preserve the fertility of the land, sowed wheat in the first year, oats for the second year, and other crops for the third year. The alternation of crops in agriculture preserves the soil from soil erosion. Also, Kazakhs cultivated the land with a plow and collected the harvest with a sickle. In the "MKLU" devoted to the Atbasar County the researchers compare the plow with the goose's paw and additionally report: "... On the upper side it was made of wood, and put on a hand-made 'tyz' in the lower rounded right corner. Tyz means a tooth. On the 'tyz' harnessed a pair of bulls, horses or camels and thus cultivated the ground to a depth of two inches."

The wide spread of agriculture among the Kazakhs led to the reduction of such types of economy as nomadic and semi-nomadic cattle. As A. Bukeikhanov noted, in the Kazakh steppe people were not engaged in large-scale agriculture due to the ecological factors. Agriculture has developed additionally to nomadic cattle-breeding and it would not be right to judge Kazakh laziness not taking into account natural conditions, as Russian officials did [5].

The vast territory of Kazakhstan from ancient times inhabited by Kazakh people, due to the natural-climatic conditions were engaged in nomadic cattle breeding. In all regions of Kazakhstan, all the main types of domestic animals (horse, cattle, sheep, camel) were bred. The number of animals varied from the natural conditions of the area. Nevertheless, taking into account the rich experience in the cattle breeding by Kazakh people, they were able to use the geographical environment correctly for economic interests. Therefore, even in nomadic and semi-nomadic cattle breeding, there can be met many local differences.

In "MKLU" it is indicated that when counting farms, were used animal names according to their age names. This, in its turn, increased the objectivity of the census. Since, the registrars asked each Kazakh the total number of cattle, then slowly redistributed them by age, and thus revealed shortcomings in the number of cattle that were intentionally hidden by the owners.

According to the results of F. Shcherbin's expedition, each average Kazakh family needed 24 livestock units. According to information in the tables collected in the MKLU, one farm needed the following number of cattle: in the Omsk County - 25, in the Atbasar County - 25, Pavlodar County - 25, Kustanai County - 21.7, Kokchetav County - 19.9, Aktobe County - 18.2.

In the statistical tables for the auls kept in the MKLU, in the Aktyubinsk County of the Bortinsk volost in the Tama clan, the percentage of cattle was as following: cattle - 43.1%, sheep - 32.7%, horses - 18.1%, goats - 3.4%, camels - 2.6%.

P. Skryplev compared the studies of land-surveyors carried out in the Syrdarya region with the data of the investigations of the county districts of Steppe regions by F. Scherbin. In the source of the "MKLU", the number of cattle and the volume of arable land in two different geographic areas were taken into account.

Since ancient times, Kazakh tribes, engaged in nomadic cattle breeding, roamed the established routes in their known territories. Leaders of tribes, aksakals, old men and noble people of the aul were kind of aul managers who solved land issues and defined the boundaries of migrations in order to avoid any conflicts. Therefore, each farm has tried to strictly observe the outlined boundaries and to make sure that no animal will cross the border.

In general, in Atbasar and Omsk districts the number of cattle is the most prevalent in comparison with Shymkent County. On the contrary, special is the fact that donkeys were used as a horse transport in the southern regions. Along with this, the sources prove the fact that in the Shymkent County people were engaged in both agriculture and nomadic cattle breeding.

Traditional Kazakh cattle breeding, based on nomadism and a thousand-years practice and in accordance with the seasons there were formed the "rules of nomadism", and all pastures were divided into winter, spring, summer and autumn pastures. All year round the livestock kept on natural pastures. In order to provide cattle with pastures, the Kazakhs formed the order of pasture use for the seasons formed by centuries. Every year each clan or aul wandered along the beaten roads and the routes laid by the ancestors, roamed near well-known wells and rivers, in winter settled in the area that was used every winter. Each clan or tribe, formed their own way for roaming, adhering to a certain geographical circle. The choice of a place for settling was connected with a lot of factors: traditions, socio-economic and political situation. The methods of using the pastures were determined by peculiarities of the natural environment. For example, in the summer areas with cool air, near rivers and forest lands were selected, in winter - places from the sunny side, and areas sheltering from wind and piercing cold of snowstorm. Territory of roaming was different. A significant number of cattle required a large amount of feed. Therefore, the range of migrations expanded in proportion to the number of cattle.

Summarizing, we can say that the "MKLU" presents a lot of valuable, high-quality and reliable information about the traditional farming and agriculture of Kazakhs. This type of source differs from other statistical sources in that it keeps information of a different nature. The information was collected by organizing expeditions that conducted special investigations.

REFERENCES

1. Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начале XX вв. (1867– 1907 гг.). – Алма-Ата: АН КазССР, 1963. – С. 411.
2. Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области. – Чимкентский уезд. – Т. 1. – Ташкент, 1908. – С. 643.
3. МКЗ. – Т. 2. – Вып. 1. – Чимкентский уезд. – Ташкент, 1910. – С. 277.
4. Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: Типо- Литография В.М. Ильина, 1915. – м– ф.
5. МКЗ. – Т. II. – Акмолинская область. Атбасарский уезд. – Воронеж, 1902. – С. 534.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ДІНИ МАЗМҰНДАҒЫ ҚАЗАҚ КІТАПТАРЫ

Сарқұлова С.Д.¹, Берлібаев Е.Т.²

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті (Алматы қ-сы, Қазақстан) PhD доктор
E-mail: sarkulova_84@mail.ru

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті (Алматы қ-сы, Қазақстан) тарих
ғылымдарының кандидаты, доцент
E-mail: turbekuly.e@mail.ru

Аңдатпа. XX ғасыр басында жарық көрген қазақ кітаптарының идеялық ой-пікірлерінің жас ұрпақтарды тәрбиелеуде, ұлттық мәдениетімізді қалыптастырудағы маңызы зор. Өйткені бұл мұраларда мәселен, жер, тіл, дін, оқу-ағартуға қатысты айтылған пікір-ойлар бүгінгі күнге дейін өз мәнін жойған жоқ. Сондықтан, ұлттық мүдде тұрғысынан түрлі мәселелерді көтере білген қазақ кітаптарының идеялық маңыздылығын аша отырып, тағылымдық мүмкіндіктерін негіздеп насихаттау аса қажет сияқты. Мақалада Ресей империясында 1900-1917 жылдар аралығында қазақ тілінде жарық көрген кітаптардың идеялық мазмұны және соған сәйкес оның қоғамдық маңызы талдауға алынады. Қазақ кітаптарында көтерілген тарих және дін мәселелері, сондай-ақ патшалық кезең тұсындағы қазақ кітаптарына қатысты жүргізілген іс-шаралар мен оның авторларының кеңестік жүйе жағдайындағы тағдыры зерттеледі.

Түйін сөздер: Дін, Кітап, Баспахана, Тарих, Жыр, Поэма, Қазақ зиялылары, Батырлар жыры

КАЗАХСКИЕ КНИГИ ПО ИСТОРИИ И РЕЛИГИОЗНОМУ СОДЕРЖАНИЮ НАЧАЛА XX ВЕКА

Саркулова С.Д.¹, Берлибаев Е.Т.²

¹Казахский государственный женский педагогический университет (г. Алматы, Казахстан)
PhD доктор

E-mail: sarkulova_84@mail.ru

²Казахский государственный женский педагогический университет (г. Алматы, Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент
E-mail: turbekuly.e@mail.ru

Аннотация. В статье представленных материалы о проблемах истории и религии в опубликованных казахских книгах в начале XX века. Основной акцент автор делает на то, что проводит глубокий анализ представленных в этих книгах произведений устного народного творчества в форме легенд, сказок, дастанов, героического и лирического эпоха.

Ключевые слова: Религия, книга, типография, история, жыр, поэма, казахская интеллигенция, героическая песня

KAZAKH BOOKS OF HISTORY AND RELIGIOUS CONTENT AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Sarkulova S.D.¹, Berlibayev Y.T.²

¹Kazakh state women's teacher training University (Almaty, Kazakhstan) PhD doctor

E-mail: sarkulova_84@mail.ru

²Kazakh state women's teacher training University (Almaty, Kazakhstan) candidate of historical sciences, associate professor

E-mail: turbekuly.e@mail.ru

Abstract. The article contains materials about the problems of history and religion in the early 20th century. The main emphasis is the author does, that provides an insightful analysis presented in these books, works of folklore in the form of legends, fairy tales, epos, the heroic epic and lyric.

Keywords: Religion, Book, Printing House, history, song, poem, Kazakh intelligentsia, Epic of Heroes

Кіріспе

XX ғасырдың басында жарық көрген қазақ кітаптарының негізгі мақсаты Қазақтың тарихын дәріптеу мен өткеннің түсініксіз беттерін жұртқа түсіндіруге ұмтылуы, сонымен қатар халықты әрқашанда патриоттық сезімге баулу болғаны барлығымызға белгілі.

Алдына мақсат қойып түрлі баспалардан шыққан қазақ кітаптарын батырлық, ғаштықтық, діни, ағарту, тарихи, әдеби бағытындағы кітаптар деп қарастыруымызға болады. Бұлардың ішінде халық арасына кең тараған түрі бұл батырлық, қаһармандық, ғашықтық, сүйіспеншілікті көксейтін лиро-эпостық жырлар. Оны жинаушылар да ел арасынан бұл поэмалардың бірнеше нұсқаларын жазып алып, өңдеп барып бастырған. Бұл ретте Жүсіпбек Шайхисламов, Кашшафутдин Шахмарданұлы, Мәулекей Юманчиковтарды атауымызға болады.

Ірі баспаханаларда көп басылған діни және діни-уағыз дастан кітаптар болып табылады. Барлық басылған кітаптар мұсылман шариғаттарының маңыздылығын түсіндіруге арналған. Бұл кітаптарда Мұхаммед пайғамбар мен оның үмбеттерінің өмір жолдары, ислам дінінің таралу тарихы, діни жорықтары, олардың ерліктері, бағыт жолдары мен адамгершілік, мейірімділік, малды адал еңбекпен жию, қарып-қасірге қол үшін беру және т.б. жағдайлар сөз болады. Бір ерекшелігі ислам діні мен қазақ халқының кейбір фольклорлық ерекшеліктерін сақтауға тырысқан.

XIX ғасырдың соңында Қазақстанда миссионерлік бағыт өрістей бастаған кезде ислам дінін уағыздаушылар олардың әрекетіне қарсылық есебінде діни кітаптарды шығару арқылы мұсылман дінін насихаттауды қолға алды. Ғасырдың соңына дейін діни кітаптардың саны күрт өскен. Олардың саны 47-ге дейін өсіп, қайталана басылудың нәтижесінде 149 басылымға жеткен [1].

XIX ғасырдың соңында Қазақстанда миссионерлік бағыт өрістей бастаған кезде ислам дінін уағыздаушылар олардың әрекетіне қарсылық есебінде діни кітаптарды шығару арқылы мұсылман дінін насихаттауды қолға алды. Ғасырдың соңына дейін діни кітаптардың саны күрт өскен. Олардың саны 47-ге дейін өсіп, қайталана басылудың нәтижесінде 149 басылымға жеткен [2].

Жалпы діни кітаптар қазақ жеріне Мысыр, Стамбұл, Ташкент, Самарқанд, Бұхара сияқты қалалардан әкелінген. Бұл кітаптар XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап шағатай және қазақ тілдерінде басыла бастады. Шағатай тілінде жарық көрген кітаптардың ең біріншісі – бұл Қожа Ахмет Иассауи мен Сүлеймен Бақырғанидың діни мазмұндағы еңбектері.

Қожа Ахмет Иассауидың «Диван-и Хикмет» («Нақыл сөздер») кітабы 1896, 1901, 1912 жылдары қазақ тілінде үш рет басылған. Әр басылым толықтырылып, бет көлемдері мен таралымдары да өзгеріліп отырған. Негізінде 1896 жылы басылып шыққан кітап бұрындары бастырылмаған қолжазба бойынша құрастырылған екен. Оны ғалымдар Ш. Елеукенов пен Ж. Шалғынбаеваның жазулары бойынша, Қазан шығыстанушысы И.Ф. Готвальд толығырақ етіп бастырған. Татарша басылымы 134 нақыл сөзден, 262 беттен тұрса, ал И.Ф. Готвальдтың жинастыру бойынша нақыл сөз 148-ге жетіп, 277 бетті құраған.

Діни негіздегі Сүлеймен Бақырғанидың «Ақыр заман», «Хакім ата», «Бақырған», «Тағы ғажап» атты кітаптары бұрындары шағатай тілінде шыққан. Мәселен, «Ақыр заман» 1856, 1885 жылдары шағатай тілінде шығып, ал 1897 мен 1906 жылы қазақ тілдерінде басылған.

Ал «Бақырғани» кітабы 1846, 1856, 1888, 1901 жылдары алты мәрте басылған. Соңғы нұсқасы Қазандағы Кәрімовтар баспаханасынан басылған, көлемі 80 бет. Бұл кітапта сопылық дәстүрді дәріптеуші Қожа Ахмет Иассауиден бастап, дін жолындағы Атар, Баһлүл, Мансұр сияқты шейхтар мен шаһ Буруки, Хисамаддин, Баһауаддин, тебризи, Уаис әл-Курни сынды сопы ғұламалардың еісімі аталады. Кітапта діни уағыздар, аңыздар, ізгілік, білім, Аллаға деген ұлы махаббат жайлы нақыл сөздер бар. Соынмен қатар Мұхаммед пайғамбар, Әбу Бәкір, Омар, Оспан, Әли сияқты үмбеттердің өмір жолдары да айтылады [3].

Жүсіп Шайхисламовтың өңдеуімен 1877 жылы Қазан шаһарында шыққан «Қисса-и Зарқұм» атты кітабы одан кейінгі жылдары да бірнеше рет қайталана басылған. Кітап Ғали Арыстан халифтың мұсылман дінін енгізудегі жорықтарына арналған. Ол ирак патшасы Зарқұмға жорық жасап, жеңіп, оның халқын мұсылман дініне енгізеді. XIX ғасырдың соңында бұл кітаптың қайталанып басылуына патша үкіметі тыйым салды. Ол кездерде мұсылман халықтарын орыстандыру саясаты пәрменді жүргізіліп жатқан болатын. Міне, осы себепке орай 1902 жылға дейін қайталанып шығарылмаған. Ал қайталанып басылуына кітаптың мазмұнындағы зиянды деп табылған кейбір оқиғалардың алынып тасталынуынан кейін ғана рұқсат етілді.

Оның келесі бір діни шығарған кітабы – «Қисса-и хазірет-и Али» (1896). Халық арасында аңызы түрінде тараған бұл кітап халиф Әзірет Әлидің діни жорықтарына арналды. Халифтың мұсылман дініне мойынсынбағандарды жазалауы, имандылықты уағыздауы баяндалады. Негізінде бұл кітап 1899, 1901, 1907, 1913, 1916 жылдары қайталанып басылған.

1896 жылы Жүсіпбек Шайхисламов діни мазмұндағы «Қисса-и хазірет-и Ғұсман» деген дастанды да кітап етіп шығарған. Бұл қисса да хазірет Осман хикаясына арналды. Кітапта діни уағыздар, имандылыққа бастар өсиетті дұғалар бар. Келесі жылы «Қисса-и уақиға Кербала ұшбүдүр хазірет-и имам Хусаин разиаллағана» деген Әзірет Әли мен Мұхаммед пайғамбардың жиені Халифтың жорықтарына арналған кітабы жарық көрді. Бұл кітап алты рет қайталанып басылды.

XIII ғасырдың орта тұсында Алтын Орда құрамына кірген кезде халық арасында авторы белгісіз «Кесікбас», «Сопыларға өсиет» деп аталған шығармалар белгілі бола бастады.

Чирков баспаханасынан шыққан діни кітаптың бірі - «Кесік бас кітабы». Бұл кітап 16 беттен тұрады. Мазмұны Әзірет Әли деген жігіттің жер асты патшалығына түсіп, оның тұтқынында отырған бес жүз мұсылман әйелдерін босатуы болды. Оның бұл әрекетіне қарсы шықпақ болған диюмен шайқасып, қапыда басының кесілуі. Кесік бас пайғамбардан көмек сұрай келіп, дұғаның көмегімен қайтадан жігіт қалпына келеді [4]. Бұл жерде зұлымдық, батырлықпен қатар ислам дінінің құдіреті де баяндалады. Зұлымдыққа қарсы күрескен басы кесілген батырды тірілтудің мақсаты халық арасында ізгілікті, мархабаттылықты, әділдікті көрсетуінен туындады.

Мәулекей Юманчиков 1879 жылы «Қисса-и Салсал» кітабы тоғыз рет басылып шыққан. Салсал батырдың қаһармандық ерлігін халық арасында дәріптеуді патша үкіметі артық санап, оны қайталап басуға да тыйым салады. Тек 1906 жылдан кейін ғана кітапты басуға мүмкіншілік туды. Оның діни мазмұндағы келесі бір кітабы – «Қисса-и Жұмжұма». Кітапта қазақ пен татар сөздері аралас болып кеткен. Қисса төрт шумақты өлең түрінде жазылған. Оның мазмұны Иса пайғамбардың шөл далада қуарған адам басына кез болуы. Оған жан бітіп, екеуара тілдесуі.

Діни қиссаларды парсы тілінен аударып, өңдеп, кітап ретінде шығарғандардың бірі – ақын Дос Тілегенов. «Мұхаммет-Ханафия» дастаны ислам дінін жаюшы Әли халифтың ұлы Қанафияға арналған. Кітапта оның Табут патшамен арасындағы соғысы баяндалады.

Ал 1897 жылы шыққан Г. Махмұтұлының «Адам ата» кітабы адамзат баласын таратқан Адам атаны тұңғыш пайғамбар да, Мұхаммедті соңғы пайғамбар деп пайымдауы. Бұл кітаптар

біріншіден, халыққа дін тарихын білуді насихаттаса, екіншіден, оларды имандылыққа, ізгілікке, сабырлыққа шақырды, адам бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға тырысты. Дінге деген құрмет шапағатын төгуге тырысты.

Діни тақырыпта Мұқаметсәлім Кәшімовтің «Иғтикад», «Әдеп», «Үгіт», «Насихат қазақия», Б. Баймағамбетовтың «Назымды иғтикад», Әлхадж Орынтай бен Құрымбай Қыпшақидың «Насихат әл-қазақия» және т.б кітаптар жарық көрді. Бұл кітаптар жас балаларға тәлім-тәрбие, имандылық, зұлымдық пен қайырымдылықты ажырата білу, тазалық жайында көп үлгілі ұсыныстар бере білді.

Әлхадж Орынтай бен Құрымбай Қыпшақидың 20 беттік «Насихат әл-қазақия» кітабы Қазаннан 1900 жылы басылып шықты. Діни мазмұндағы бұл кітап Алла тағаланы мадақтауға арналды. Жалпы кітапта қазақ жерінде мұсылман дінінің таралуы мен Ұлы жүз бен Орта жүздің рулары туралы мәліметтер келтірген. Сонымен қатар 1723 жылы жонғар аны Суан Рабданның қазақ жеріне жасаған жорығы, қазақ халқының «Ақтабан шұбырындыға» айналып, босып кетуі жайында айтылады [5].

XIX ғасыр екінші жартысында шығыс әдебиеті мен фольклорын жинау мәселесі кең түрде қолға алынды. Қазан төңкерісіне дейін шығыс әдебиетінің 225 басылымы кітап ретінде шыққан. Оның көпшілігі аңыз, ертегі, дастан түрінде халық арасына таралған. Шығыстың көптеген елдерінің лирикалық-тұрмыстық, эпсана-хикаят, махаббат тақырыптарына арналған «Жүсіп-Зылиха», «Ләйлі-Мәжнүн», «Мұңлық-Зарлық», «Боз жігіт», «Шахнаме», «Қасым Жомарт» және тағы басқа поэма, дастан-жырларын жинастырып, оны бастыруда К. Шахмарданұлы, Ж. Шайхисламұлы, Ж. Елшібайұлы, Е. Сарымбаев және т.б. елеулі еңбек етті.

Ежелден бері халық аузында сақталып, бабадан атаға, атадан балаға ұмытылмай келе жатқан жырлардың бірі бұл батырлары жайындағы жырлар. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл жырлар қағаз бетіне түсіп, кітап ретінде басылып, соның нәтижесінде қазіргі ұрпақтарға жетіп отыр. Қазақ жазушыларының бірі М. Әуезов «Әдебиет тарихы» деген еңбегінде «Бұлар (батырлар – С.С) көшпелі елдің шабынгерлік, жауынгерлік, құба қалмақ заманында жүргендегі батырлары. Ол кездегі тыныштық, амандық, түгелдік ылғи найзаның ұшы, білектің күшімен алынатын, қара күштің ғана дәуірі жүрген заман. Әлі жеткен әлсіздің қожасы болған, әлсіздер құл мен күн болған заман. Не нәрсеге ие болсаң, иелігің қылыш жүзінде ғана сақталған. Сондықтан ол замандағы елдің сүйеніші кім? Сүйеніші қол бастаған батыр, ханы мен биі болған», - деп жаза отырып, қазақ батырларын елдің қамқоры болғандығын дәлелді түрде келтірген болатын [6].

Каримовтар баспаханасынан 1903 жылы басылып шыққан «Орақ пен Мамай батырдың хикаясы» атты кітап ағайынды Орақ пен Мамай батырларға арналған. Кітаптың басында ағасы Мамай хан болып, Орақ ел арасына батырлығымен танылған екен. Мамайдың баласы болмай, ал Орақтың Қарасай, Қазы деген ұлдары болған. Мамайдың жасы сексен төртке келгенде інісі Орақ қайтыс болып, екі баласы жетім қалады. Осы жайтты естіген қалмақ ханы Темірхан Мамайға өзінің Бике деген шабарманын жіберіп, былтырғы түскен өтеуден осы жылы есеп берсін немесе Қиғаш тауына соғысуға келсін деген хабар айтады. Ноғайлар қорқып, Мамайды тастап қашып, ал Мамайдың өзі қалмақтардың қолына тұтқынға түсіп қалады. Бұдан әрі кітапта қалмақтар оны зынданға тастайды. Мамайдың әйелі жаман түс көріп, күйеуінің басына қауып төнгенін сезеді де тоқсан бестегі кәрі енесіне жорытады. Орақтың үлкен ұлы Қарасай күшімен қалмақтарға қарсы соғысып, Мамайды зынданнан босатып алады да, еліне қайтарып, өзі Сары өзенінің маңында қалмақ ханы Темірханмен жекпе-жекке шығып, оны өлтіреді [7].

Кітаптың соңында Қарасайдың қалмақтарды жеңіп, аман-есен үйіне оралғандығы айтылады. Бұл жерде кітапты шығарушы осы оқиға арқылы қазақ жұртының өз отбасы, жері қорғай алатындығын, қандай қиыншылық болса да жеңетіндігін насихаттап отырғандығын байқауға болады. Негізінде бұл оқиғаның тарихи маңызының барлығында сөз жоқ. Ауыздан

ауызға тараған хикаяның ұмыт қалмай, келесі ұрпаққа жетуін мақсат еткен.

Қазанның «Өрнек» баспасынан 1909 жылы «Ер Тарғын» атты тарихи кітап басылып шықты. Бұл кітапты Қара Балық ұлхының қазағы жырау Біржан Болымбетовтың айтуымен жазушы Махмұд Сұлтан Тұяқбаев жазып алса керек. Жалпы «Қобыландының» ақын, жырау Марабай Құлбайұлының айтуымен Ы. Алтынсарин кезінде жазып алған.

Бұл кітапта Ер Тарғынның өз елінен кісі өлтіріп, қылмысты болып, Қырым жұрты Ақша ханның еліне келуі айтылады. Сол елде ол біршама уақыт белгісіз адам болып өмір сүреді. Ақша хан он сан оймауыт пен тоғыс сан торғауытпен соғысқа шығады. Тарғын осы соғысқа қатысып, көзге түсіп, хан оны әскер басы етіп қояды. Кітапта Тарғынның Ақша ханның қызы Ақжүніске ғашық болып, оны алып қашып, Еділдегі Орманбет он сан Ноғай еліне келуі баяндалады. Хан қызы да Тарғынды ұнатып қол ұстасып кете барады. Әкесі қызына қатты ашуланып, сол қызды қуып жетіп, батырдан айырып алса соған бермектігіне уәде береді. Екі жасты қуып кеткендердің тек бірі Қожақ қана жетіп, Тарғынмен жекпе-жекке түсіп, оны жеңеді. Тарғын қызды оған тастап, жүріп кетеді. Қожақ Ақжүніске түрін көрсетуін, ұнатса алатындығын айтады. Қыз оның кәрілігін бетіне басып, өлсе де тимейтіндігін айтады. Қожақ оны Тарғынға әкеліп қосады. Екеуі Қанзада ханға келген кезде олар қалмақпен соғысып жатқан еді. Қалмақтарды жерінен қууды өтініш етіп Тарғынға сөз салады. Тарғын қалмақтарды жеңеді. Бірақ жолда жығылып, белін зақымдап алады. Хан Ақжүніс екеуін жұртына тастап көшіп кетеді. Бұдан әрі Тарғынның емделуі, Қанзадаға тағы да қалмақтардың қысым көрсетуі мен оның тағы Тарғынға қолқа салып, жеңсе қызын бермекке уәде беруі, Тарғынның қалмақтарды жеңуі мен ханның уәдеден тайқып, қызын бермеуі, батырдың тағы өкпелеп Қырымға қарай кетуі және қалмақтан қайта қорыққан Қанзада хан артынан адам жіберуі, Сыпыра жыраудың ханның қызын емес, ел, жер, мал-мүлік ал деп ақылу беруі айтылады. Кітап Тарғынның сыпыра жыраудың айтқанына көніп, Жанарыстан деген жерді алып, «Мысыр» деп атап мекендеп қалуымен аяқталады [8].

Бұл жерде Тарғынның тарихи тұлға болғандығы жайында жырдың ішінде кездесетін оқиғалардан байқауға болады. Алтын Орда құлағаннан кейін ноғайлардың ру-ру болып көшіп қонуы, қалмақтармен арадағы соғыс сол кездердегі тарихи оқиғалармен жанасатындығын көреміз.

Қара Балық ұлығының қазағы жырау Біржан Болымбаевтың айтуымен Махмұд Сұлтан Тұяқбаев жазып, «Үміт» баспаханасынан 1914 жылы шығарған «Қара қыпшақ Қобыланды батыр» кітабы қазақ халқының ең көне жырының бірі қара қыпшақ Қобыланды батырға арналды. «История Казахстана. Дореволюционный период» деп аталған библиографиялық көрсеткіште бұл кітап жайында былай жазылды: «Қара қыпшақ Қобыланды батыр – қазақ халқының ең көне қаһармандық жырының бірі. Бұл эпос – идеялық мазмұндылығы жағынан да, көркемдік дәрежесі жағынан да басқа батырлық жырларға қарағанда жоғары тұрған халықтық шығарма» [9].

Ауыздан-ауызға тараған бұл жырдың негізгі мазмұны Қобыландының қазақ елінің ежелден жауы қызыл бас жұртына, олардың шапқыншы ханы Қазанға, қалмақ басқыншыларына, Көбікті ханға қарсы күрес барысы баяндалады.

Кітаптың басы алпыс жасқа келген Аналық пен тоқсандағы Тоқтарбайдың әулиеге ат қойып, қорасанға қой айтып, бала тілеп тентіреп жүріп осы Қобыланды тапқандығы айтылады. Баланың күн санап өсіп, он жасқа келген кезінде Көклан деген кемпірдің Құртқа деген қызын алғаны келтіріледі. Құртқаның ақылды әйел болып, оған Тайбурыл деген атты баптап өсіріп береді. Қазан қаласына Қараман бастаған қол аттанғанда, Қараманның шақыруымен Қобыланды да аттанбақ болған кезде әкесі де, шеше, Құртқа да қарсы болады.

Қобыланды Тайбурылға мініп, Қазанға шауып жеңіп, жолшыбай Қараман екеуі Көбікті деген ханның жылқысын алдарына салып айдап әкетеді. Бірақ Қараман мен Қобыланды ұйықтап жатқан кезде Көбікті ұстап алып, байлап зынданға тастайды. Ханның Қарлыға деген қызы екі

батырға көмектесіп, қашырмақ болады. Қараман бұған келіссе де, Қобыланды келіспей, керісінше еліңді қырып, шауып кетемін дейді. Қыз батырға риза болып, енді айламен қашырмақ болады. Тайбурылдың тіліне қыл бұғау салып, қинап шыңғыртады. Батыр долданып, зынданнан атып шығады. Бұдан әрі кітапта Қобыландының Қараманмен бірге Құртқаны алып, Көбіктің жылқыларын айдап әкетіп, ол қуып келгенде Қарлығаның әкесіне оқ өтетін осал жерін айтып, Қобыландының оны атып өлтіргендігі, алайда еліне келгенде халқын қалмақтың Алшағыр ханы шауып кеткендігі айтылады. Оқиға одан әрі Қобыландының Алшағырды өлтіруімен, Ағанаспен жекпе-жекке шығуымен, Қарлығаның көмекке келуімен өрбиді.

Қарлыға өз ағасы Біршімбайды да өлтіруге Қобыландыға көмектесіп, Алшағыр ханның екі қызын Қараманға беріп, өз басын азат етеді. Кітап сонында Қобыландың әке-шешесін азат етіп, еліне қайтқаны айтылады [10]. Бұл жырдағы кейіпкерлердің қаншалықты тарихта болғандығы жайында нақты деректер жоқ. Дегенмен жырда айтылатын жер атаулары бұл күндерде де сол қалпымен аталады. Жырдың 68-бетіндегі «Елек қорғанынан Ойылға қарай жүретін қара жолдың үстінде» деген жолындағы Елек дегенге келсек, Ресейдің Орынбор, Қазақстанның Ақтөбе, Орал облыстарының жерінде өзеннің бар. Жалпы Қобыландының бейіті Електің Орынбор бөлігіндегі жағалауында деп айтылады. Ал Ойылға келсек, Ақбөбе, Атырау, Орал облыстарынан ағатын осындай өзен бар.

Қобыландының тарихта болғандығына орай белгілі қайраткер, жазушы М. Әуезов «Әдебиет тарихы» деп аталған зерттеуінің «Батырлар әңгімесі» деген II бөлімінде: «Орынбор архив комиссиясының мағлұматы бойынша, Елек қорғанынан Ойылға қарай жүретін қара жолдың үстінде, Қобыланды деген бекет бар. Соның жанында, Қобыландының бейіті деген бейіт бар дейді. Сол маңайдың қазағы Қобыланды жайынан ескілікті әңгіме айтады. Бұл Қобыландының болған адам екеніне бір дәлел. Екінші, Шәкәрім ақсақалдың шежіресінде, ескіліктен қалған әңгіменің ретінде Қобыланды батыр Жәнібек пен Әбілқайыр ханның тұстасы делінеді» деген дәлелдер келтіреді [11]. Әуезов келтірген III. Құдайбердиевтің шежіресіне нақтырақ сүйенсек, Қобыланды Әбілқайыр ханның тұсында өмір сүрген. Ол Әбілқайырдың Ақжол деп аталып кеткен

Дайырғожа деген қазысымен жауласады. Ақыры оны өлтіргенін Жәнібек хан біліп, Қобыландыны шариғат бойынша қысас қылып сұрапты. Шәкәрім бұл турада: «Әбілқайыр берейін десе, көп қыпшақ бұзылатұғын болғандықтан бере алмай, үш кісінің құнын алып, бітім қыл деген соң Өз-Жәнібек өкпелеп кетеді. Біздің қазақта мақал болып жүрген «Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді құлыным» деген Дайырғожаның сүйегін айналып жүріп жылаған әкесі Қодан Тайши деген кісінің сөзі еді», - деп жазады [12].

Тарихи тақырыпқа жазылған кітаптардың арасынан Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Сарыарқаның кімдікі екендігі», «Хал ахуал», X. Сәдуақасовтың «Халық мұңы» атауымызға болады.

Шәкәрім Құдайбергенің XX ғасыр басында бірнеше тарихи еңбектері жарық көрді. Оның бірі Каримов, Хұсайыновтардың баспаханасында жарық көрген «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі». Бұл кітабында Шәкәрім тек қазақтың Үш жүзінің ғана емес, түркі халықтарының шежіресін жазуға тырысқан. Шәкәрім шежіре нақты тарауларға бөлініп қарастырды. «Шежіреден бұрын» деп аталған тарауында ақын Адам пайғамбардан бері қарай атадан-балаға үзілмей жазылып келе жатқан шежіренің жоқтығын жаза келе, қазақта шежіре ауыздан ауызға тарап келе жатқандығын, тіпті оны ертегі айтқандай қылып жаталып қалғандығын келтіреді. Ол қазақтың түпкі атасын білмек ниетінде көп уақыттан бері естіген, білгенін жазып жүргендігін, сонымен қатар түрлі халықтардың шежіресін де оқығандығын, олардың ішінде Нәжіб Ғасымбектің «Түрік тарихы», Әбөлғазы Баһадүрдің «Шежіре түрік» және т.б. сол сияқты кітаптаға сүйенгендігін келтірген. «Шежіренің басы» деп аталған тарауында ақын шежірені Адам Атадан таратады. Адам пайғамдардың балаларынан таралғандардың барлығына жеке-жеке

тоқталып, түркілердің шығу тарихын анықтайды.

Шәкәрім Аристовтың кітабындағы қытай жазбаларын да қолданған. Қазақтың қайдан шыққандығын «Қазақтың қайдан шыққаны», «Ұлы жүз», «Орта жүз», «Кіші жүз», «Қаңлы», «Қыпшақ». Кітап жарық көре салысымен «Қазақ» газетіне «Қыр баласының» пікірі басылып шықты. Қазақта бұған дейін шежіре кітаптың басылмағандығын, Шәкәрімнің бұл кітабы қазақ шежіресінің тұңғыш екені айтылып, кейінгі жазылатын шежіре кітап авторларына осы кітапты негізге алу қажеттігін ұсынды. Пікір авторы бұл Шәкәрімнің кітабы әр қазақ баласының қолында болуға тиісті кітап деп санаған. Бұл пікірдің құндылығы сонда ақынның жазғанына өзіндік тұжырым жасайды. Оқырманға түсініксіз болауды-ау деген жерлерге түсіндірме беріп өтеді. Мәселен, Шәкәрімнің керей руының кіреш таңбасына байланысты жазғанына орай ол Европа шежірешілерінің жазғанын, атап айтқанда Г. Вельмелъттің «История человечества» деп аталған кітабындағы кейбір деректерді дәлел ретінде салыстыра келтіреді. Оның жазуынша, 1100 жыл шамасында Иса пайғамбар туғаннан кейін, осы күнгі Жетісуда көшіп жүрген Керейді несториан сектасының софылары христиан дініне қаратқан, ал Пішпек қаласында көп жыл қызмет қылған шежіреші, археолог та Пішпек айналасында үш мыңға жуық зираттардың басындағы құлыптастарда несториан жазуымен жазылған христиан дұғасы мен керей руының кіреші барлығы туралы жазғанын, Жетісуда көп жыл қызмет қылған Н.Н. Пантусовтың Ақсу мен Нарын өзені бойындағы, Талас өзені қабағындағы кіреші бар ескі бейіт пен софылардың суретін «Записки Западно-Сибирского Отдела И.Р.Г.О.» деп аталған кітапқа беріп, бұл бейіттердің керейлердің ата-бабаларының екендігін жазғандығын атап өтеді.

Автор Шәкәрімнің бұл кітапты жазу барысында түрік-қазақ шежіресін жазған Аристовтан көп мағлұматтар алғандығын да атап өтеді. Бұл мәліметтер «қырғыздарға» байланысты, олардың қайдан шыққандығын анықтау мақсатында Шәкәрімнің осы Аристовтың жазғанын дерек ретінде келтіргендігін, бірақ бұл жерде кемшіліктің барлығын да жасырмайды. Ол Аристовтың «Қоскөлдін күн батысында Меркіт, Орынхай, Орынхайдың күн батысында қырғыз бар еді» деген жазғанын кітабына қолдана отырып, «кітабын оқитын кісілер бұл аталған жерді біледі» деп жазғандығына, қазақтардың бұл жерді білмейтіндігін, сондықтан шәкәрім шежіресін толықтырып жазғанда осы жерді нақтырақ көрсетуін өтінеді.

Ол сонымен қатар Шәкәрімнің «Алаш» сөзінің қайдан шыққандығын талдаған тұжырымына да келіспейді [13]. Бұл Шәкәрім Құдайбердіұлының кітабына берілген тұңғыш сын-пікір болды.

Шәкәрім Құдайбергеновтың екінші тарихи кітаптарының бірі – бұл «Қалқаман-Мамыр» хикаясы. Кітап 1912 жылы Семей қаласындағы «Ярдам» («Жәрдем») баспаханасынан шықты. Тарихи хикаяның мазмұны бірін-бірі сүйген екі жастың арасындағы махаббат

Қазанның Уақытша комитетінің мұсылман кітаптарын басып шығаруға қатысты сараптамалық анықтамасы бойынша 1909 жылы басылып шыққан кітаптардың арасында діни-өсиеттілік мазмұндағы әдебиеттердің көптігін, бұл әдебиеттер араб әрібімен басылып тек оқымысты молдалар мен дін ілімін үйреніп жатқан шәкірттерге ғана арналып, көпшілік үшін түсініксіз болып отырғандығы келтірілген [14].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Елеукенов Ш., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітаптарының тарихы: (Ежелгі дәуірден 1917 жылға дейін). – Алматы: Санат, 1999. -192. 100-б.
2. Елеукенов Ш., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітаптарының тарихы: (Ежелгі дәуірден 1917 жылға дейін). – Алматы: Санат, 1999. -192. 100-б.
3. Бақырғани Сүлеймен. Бақырған кітабы. – Қазан: Каримовтар баспаханасы, 1901. – 80 б.
4. Кесік бас кітабы. – Қазан: Чирков баспаханасы, 1899. – 16 б.
5. Әлхадж Орынтай бен Құрымбай Қыпшақи. Насихат әл-қазақия. Қазан, 1900. – 20 б.

6. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 4-т. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. 456 б. 60-61-бб.
7. Орақ пен Мамай батырдың хикаясы. –Қазан: Каримовтар баспаханасы, 1903. 1-23-бб.
8. Ер Тарғын. –Қазан: Өрнек баспаханасы, 1909. -36 б. 1-36-бб.
9. История Казахстана. Дореволюционный период: Аннотированный библиографический указатель казахских, русских книг и рукописей, хранящихся в фондах ЦНБ МОН РК. 1 том. / Сост.: Галиев В.З. д.и.н., Бримжарова Р.Т., Егеубаева Г.К., Абилова Г.М.; Гл. Ред. Абугалиева К.К. – Алматы: Типография «Комплекс», 2007. – 452 с. 98-б.
- 10.Қара қыпшақ Қобыланды батыр. – Қазан: Типо-литография, «Умид», 1914.1-82-бб.
11. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. 456б. 68-б. М.
12. Құдайбердіұлы Ш. Өкінішті ғұмыр. Шығармаларының үш томдық жинағы. Екінші том. Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. 432 б. 334-335-бб.
13. Қыр баласы. «Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі» // Қазақ. 1913. №12. 28 апрель.
14. ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 171-іс. 77-81-пп.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

КУЛЬТУРА И ОБРАЗОВАНИЕ КАК ОСНОВЫ ЭТНОПОЛИТИКИ

Сарсен А.К.

РАНХиГС Сибирский институт управления (г. Новосибирск, Российская Федерация), магистрант

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы истории создания женской прогимназии и гимназии (1856В статье рассматриваются вопросы, касающиеся этнополитики в Республике Казахстан: языки обучения в общеобразовательных школах, квоты на высшее образование национальным меньшинствам в ВУЗах республики, формирование мультикультурного сознания, воспитание толерантности и межнационального общения у молодежи. Особое внимание уделяется роли этнической политики в формировании этнополитической культуры населения, отражены основные образовательные тенденции, характерные для этносов, проживающих в Республике Казахстан. Кроме того, автор проводит сравнительный анализ с ситуацией в данной сфере в Российской Федерации.

Ключевые слова: культура, образование, этнополитика, языки обучения, толерантность, этнополитическая культура

МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ БІЛІМ ЭТНОСАЯСАТТЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Сәрсен А.К.

РХШМҚА Сібір басқару институты (Новосібір қ-сы, Ресей Федерациясы) магистрант

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы этносаясатқа қатысты мәселелер қарастырылады: жалпы білім беретін мектептердегі оқыту тілдері, республиканың жоғары оқу орындарындағы ұлттық азшылықтарға жоғары білім беру квоталары, көпмәдениетті сананы қалыптастыру, жастарда толеранттылық пен ұлтаралық қарым-қатынасқа тәрбиелеу. Халықтың этносаяси мәдениетін қалыптастырудағы этникалық саясаттың рөліне ерекше назар аударылады, Қазақстан Республикасында тұратын этностарға тән негізгі білім беру үрдістері көрсетіледі. Сонымен қатар, автор Ресей Федерациясындағы осы саладағы жағдаймен салыстырмалы талдау жүргізеді.

Түйін сөздер: мәдениет, білім, этносаясат, оқыту тілдері, толеранттылық, этносаяси мәдениет

CULTURE AND EDUCATION AS THE FOUNDATIONS OF ETHNOPOLITICS

Sarsen A.K.

RANEPA Siberian Institute of Management (Novosibirsk, Russian Federation), Master's Student

Abstract. The article deals with the issues related to ethnopoltics in the Republic of Kazakhstan: the languages of instruction in general education schools, quotas for higher education to national minorities in higher educational institutions of the republic, the formation of a multicultural consciousness, the promotion of tolerance and interethnic communication among young people. Particular attention is paid to the role of ethnic politics in the formation of ethnopoltical culture of the population, the paper reflects

the main educational trends characteristic of ethnic groups living in the Republic of Kazakhstan. In addition, the author conducts a comparative analysis of the situation in this area in the Russian Federation. **Keywords:** culture, education, ethnopolitics, languages of instruction, tolerance, ethnopolitical culture

Введение

Этническая политика как целенаправленная стратегия государства по регулированию этнических отношений включает в себя совокупность средств и методов для достижения цели этнической стабильности и консолидации общества. Многие конфликты, возникшие на постсоветском пространстве, были связаны с мобилизацией этничности, в свою очередь этническая политика мобилизует культуру и образование для формирования высокого уровня этнополитической культуры у населения, прежде всего у молодого поколения.

В полиэтничном государстве национальная культура, или культура нации, вбирает в себя культуры проживающих в стране этносов, т.е. этнические культуры, а также культуру межэтнических и межконфессиональных отношений. Как убеждены казахстанские исследователи, национальная культура – это «не средство выражения верноподданных чувств, или нечто такое, что может быть использовано ради конъюнктурных соображений. Национальная культура несет в себе подлинную эстетическую самоценность, обладает самодовлеющей и непреходящей значимостью для индивида и общества. Это шифр, код нации, ключ к ее мироощущению и миропониманию» [1, с. 186]. В СССР в период тоталитаризма государственная власть понимала значение национальной культуры в выведении патриотически настроенных граждан, не сомневающих в навязываемых им ценностях. Именно поэтому сфера культуры была взята под жесткий идеологический контроль со стороны коммунистической партии, единолично узурпировавшей государственную власть в стране, а культура стала мощным средством коммунистической пропаганды. Государственная цензура отслеживала адекватность культурных творений принципам партийности и классовости науки и искусства.

Механизм этнической политики включает в себя управление языковыми процессами, поскольку статус и востребованность языка как одного из знаковых индикаторов этнической культуры, определяет самочувствие этносов в полиэтничном государстве. Казахстанский исследователь Г.В. Малинин считает, что одной из наиболее конфликтогенных проблем межэтнических отношений в Казахстане является языковая проблема [2, с. 88], вызывающая опасения за будущее детей и усиливающая миграционные настроения у славян. В 2005 г. основными причинами миграции населения из Семипалатинска 57,4 респондентов назвали усиление роли казахского языка как государственного, 31% – воссоединение с близкими, ранее выехавшими за пределы Казахстана [3, с. 152].

В Казахстане с целью реализации государственной языковой политики в дневных общеобразовательных школах обучение ведётся на 9 языках: казахском, русском, узбекском, уйгурском, таджикском, украинском, татарском, немецком и английском. В 2000/01 уч.г. в местах компактного проживания этнических меньшинств имеются 82 узбекские, 13 уйгурских, 3 таджикских и 1 украинская школы, что обеспечивает обучение на родном языке 82,9% узбеков, 59% таджиков, 45,6% уйгуров, 0,1% украинцев. Часть детей получили возможность изучать родной язык на факультативных занятиях: 17186 учащихся изучают уйгурский, 6365 – узбекский, 6294 – дунганский, 4211 – турецкий, 1608 – польский, 496 – азербайджанский, 431 – таджикский, 477 – курдский, 257 – корейский, 113 – еврейский и др. языки [4, с. 187–188]. Кроме того, в начале 2000-х гг. в РК существовало 173 воскресные национальные школы от ассирийского, азербайджанского, армянского, чеченского, ингушского, греческого, грузинского, дунганского, карачаево-балкарского, корейского, курдского, немецкого, польского, татарского, турецкого, уйгурского республиканских национально-культурных центров, а также воскресная школа

Русской общины. Основная часть этих школ финансируется из негосударственных источников: взносов родителей, помощи исторической родины и т.д., в Алматинской, Восточно-Казахстанской, Павлодарской областях, г. Астане ряд воскресных школ финансировались из областных и городского бюджетов [5, с. 37–38].

В системе высшего образования Республики Казахстан наблюдался неуклонный рост количества студентов с казахским языком обучения. Так, на начало 2015/2016 учебного года общая численность студентов составляет 459369 человек, доля студентов, обучающихся на казахском языке составляет 62,7%, на русском – 34,3% и на английском языке – 3,0% [6].

С 1995 г. вместе с образованием Ассамблеи народов Казахстана представителям национальным меньшинств выделяется 10-процентная квота на поступление в вузы. Следствием этой меры явился значительный рост за 10 лет среди других основных этносов Казахстана удельной доли людей с высшим образованием: у узбеков с 7,4 до 10,8; украинцев с 10,4 до 14,2; белорусов с 7,8 до 10,9; уйгуров с 7,7 до 13; у татар с 13,2 до 20; немцев с 6,4 до 11,7; корейцев с 26,2 до 36,2; турок с 4,2 до 7,9%. Данная тенденция показательна и для кавказских этносов, ранее не отличавшихся высоким уровнем образования [7, с. 99]. Однако представители многих этносов Казахстана лишены возможности получать высшее образование на родных языках. Так, в начале 2000-х годов в государственных вузах РК на узбекском языке обучалось 401 человек, корейском – 11, немецком – 14, уйгурском – 16, других языках – 17 человек [5, с. 41].

В Российской Федерации только на башкирском, татарском и якутском языках школьное обучение доступно с первого по одиннадцатый класс, среднее специальное и высшее образование, как правило, осуществляется на русском языке [8]. Мы видим, что в Казахстане, несмотря на унитарную форму государства, в отличие от России, где этносы имеют национальные территориальные автономии, вопрос с реализацией языковой политики в системе образования поставлен несколько лучше. Такая ситуация в Российской Федерации свидетельствует о тенденции к русификации и ассимиляции этносов под предлогом недопущения дискриминации представителей этносов по языковому принципу, поскольку, по мнению властей, выпускники национальных школ не смогут получить высшее образования или у них возникнут трудности при устройстве на работу.

В качестве важного инструмента реализации этнической политики государство использует сферу образования, задачей которого является формирование высокой этнополитической культуры у подрастающего поколения и молодёжи. Понятие этнополитической культуры включает в себя совокупность специальных знаний и умений, а также адекватных им поступков и действий, проявляющихся в межличностных контактах и взаимодействии, представителей различных этнических общностей, позволяющих быстро и безболезненно достигать взаимопонимания и согласия в общих интересах. Речь идет о формировании у молодого поколения толерантного и мультикультурного сознания, отрицающего этноцентризм, уважающего культуру и традиции других этносов на основе теоретических знаний, полученных в системе образования, определяющего высокую культуру межэтнических отношений, минимизирующую риск возникновения межэтнических и межконфессиональных конфликтов.

Высокая этнополитическая культура населения является показателем приоритетности общечеловеческих ценностей гуманизма, нравственности, милосердия, объединяющих людей всего мира в единую общность землян, где нет чужих и своих, а есть человек как самая высшая ценность. Одновременно высокая этнополитическая культура исходит из признания ценности отдельных этнических культур, традиций и обычаев народов, которые связывают их с предками и историческим прошлым. В системе образования реализация задач формирования высокой этнополитической культуры позволит молодым людям осуществлять коммуникации в полиэтническом коллективе, опираясь на общечеловеческие ценности и принцип равнозначности

культур. Человек с развитой культурой межэтнического общения уважает людей, с одной стороны, независимо от их этнической или конфессиональной принадлежности, а, с другой стороны, стремиться не допустить оскорбления этнического достоинства человека, уважает культуру, традиции, обычаи, язык человека иной национальности. Именно такое поведение в социуме способно обеспечить межэтническое согласие и стабильность, от которых зависит национальная безопасность. Мы видим, что культура межэтнического общения связана напрямую с формированием культуры межличностных отношений, которые осуществляются в рамках экономических, социально-политических, государственно-правовых, идеологических, нравственно-психологических, культурно-бытовых и других отношений представителей разных национальностей.

В основе культуры межэтнического общения в полиэтничном государстве должна находиться толерантность, т.е. терпимость к иному рода взглядам. По мнению В.Л. Комарова и О.В. Исаевой, толерантность – это не пассивное покорение мнению, взглядам и действию других, а активная нравственная позиция и психологическая готовность к терпимости [9, с. 113]. В структуре толерантности ими выделены три основных компонента: познавательный, эмоционально-оценочный и поведенческий. По нашему мнению, каждый из этих компонентов может быть реализован в учебной и внеучебной деятельности студентов, которые находятся в возрасте, когда необходимо заложить нравственные ориентиры в последующей жизни. Познавательный компонент включает в себя представления о культуре межэтнического общения как сложной системе общения людей различных национальностей; ее составных частях и характеристиках; культуре своего народа; особенностях национальных культур (истории, языка, традиций, обычаев и др.) и проблемах их развития; теоретических основах межэтнического общения: общепризнанных нормах и правилах поведения при взаимодействии людей разных национальностей, специфических навыках, способностях и умениях общения в многонациональных коллективах. Познавательный компонент реализуется посредством приобретения знаний об истории, культуре, языках нации и отдельных этносов на различных предметах, а также в условиях межэтнической коммуникации, когда происходит общение, обогащающее теоретические знания по культуре межэтнического взаимодействия. На основе полученных знаний у студенческой молодёжи закрепляются определённые эмоции в отношении положительных или негативных явлений в сфере этнополитической культуры, происходит оценка знаний и формирование убеждений, взглядов, ценностей, норм, используемых ими в практике межэтнических контактов. Поведенческий компонент выражается в действиях и поступках по отношению к людям другой национальности, которые могут характеризоваться: постоянным сотрудничеством и взаимодействием; сотрудничеством в отдельных действиях; сдержанно-формальным поведением; отказом от взаимодействия и сотрудничества; постоянными противодействиями и конфликтами.

На уровне бакалавриата высшего образования необходимо по всем специальностям на 1–2 курсах предусмотреть в обязательном компоненте общеобразовательных дисциплин гуманитарные курсы, воспитывающие у подрастающего поколения толерантность, как то «Этнология», «Культурология», «Мировые цивилизации», «Философия», «Политология», «Социология». В компоненте по выбору общеобразовательных дисциплин можно заложить дисциплину «Толерантность и культура межэтнического общения», которая позволит дать системные и комплексные знания студентам по этому предмету.

Кроме того, необходимо активизировать формы внеучебной работы со студентами, воспитывающие у них толерантность, умение работать в команде, управлять собственными эмоциями. К ним можно отнести организацию праздничных мероприятий, связанных с единством и дружбой народов полиэтничных государств, посещение национально-культурных центров,

Ассамблей народов, этнографических праздников, музеев и пр. Приветствуется включение тем по толерантности в план работы студенческих научных кружков, где могут активно использоваться формы тренингов, круглых столов, диспутов, дебатов, предполагающих интерактивное обсуждение вопросов межэтнической коммуникации. Должен быть задействован метод ролевых игр, позволяющий студентам в рамках роли идентифицировать себя с представителем иной национальности, попытаться понять его ментальность, этнический характер, а в результате укрепить интернационализм и патриотизм. Педагоги должны использовать метод доверительных бесед со студентами по вопросам духовной культуры, формирования ценностей, толерантности, активной гражданской позиции и пр.

Культура межнационального общения, способность к установлению культурно-цивилизационного диалога формируются посредством использования студенческой инициативы по участию в волонтерском движении по обслуживанию крупных спортивных, презентационных мероприятий. Так, в 2017 г. студенты вузов приняли участие в качестве волонтеров на Зимних студенческих играх в г. Алматы, а также в международной специализированной выставке «ЭКСПО-2017» в столице Казахстана – Астане. Студенческий туризм в интернациональных группах также способствует укреплению навыков межэтнического общения, поскольку коллективное преодоление трудностей в походах, совместный досуг помогает наладить коммуникации, укрепить дружбу между молодыми людьми.

Таким образом, образование в структуре этнополитики должно прививать студентам толерантность, понимание возможности многовариантного существования в различных сферах человеческого взаимодействия. От этого зависит появление благоприятного микроклимата в студенческом коллективе, комфортного для учащихся в образовательном процессе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Малинин Г.В., Дунаев В.Ю., Курганская В.Д., Нысанбаев А.Н. Теория и практика межэтнического и межкультурного взаимодействия в современном Казахстане. – Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2002. – 305 с.
- 2 Малинин Г.В. Казахстанское общество и социальное прогнозирование: социологическое измерение / Г.В. Малинин, В.Ю. Дунаев, С.Е. Нурмуратов; МОН РК, Ин-т философии и политологии. – Алматы, 2001. – 186 с.
- 3 Гужвенко, Ю.Н. Восточный Казахстан: этносоциальные отношения в 1990-начале 2000-х годов / Ю.Н. Гужвенко; Алта.госюпед.акад., Учебнауч.-исслед.лаборатория «Россия и Восток». – М.: Вост.лит., 2009. – 199 с.
- 4 Шокаманов, Ю.К. Тенденции человеческого развития в Казахстане – Алматы: Агенство РК по статистике, 2001. – 348 с.
- 5 Курганская В.Д. Мониторинг прав этнических меньшинств в Казахстане: Научно-исследовательский отчет / В.Д. Курганская, В.Ю. Дунаев, К.К. Айтхожин; Центр гуманитарных исследований. – Алматы: ЦГИ, 2003. – 100 с.
- 6 Языковая политика в Казахстане [Электронный ресурс] // Сайт свободной энциклопедии «Википедия». – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
- 7 Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан.: Статист.сб. / Под ред. А. Смаилова. – Астана, 2010. – 297 с.
- 8 Ахиезер А. Культурные основы этнических конфликтов // Общественные науки и современность. – 1994. – № 4. – С. 121.
- 9 Комаров В.Л., Исаева О.В. Воспитание толерантности у студентов университета // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2004. – № 4. – С. 122–118.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ДИНАСТИЯ БЕРКИМБАЕВЫХ: ОТ ЗАУРЯД-ХОРУНЖЕГО ДО ДВОРЯНИНА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Султанғалиева Г.С.¹, Тулешова У.Ж.²

¹Казахский Национальный университет им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан) доктор исторических наук, профессор

E-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

²Казахский Национальный университет им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан) PhD докторант 2-го курса

Анотация. В статье на основе новых архивных документов, извлеченных из фондов Центрального госархива Казахстана рассмотрен процесс встраивания семьи Беркимбаевых в имперскую систему управления. Этот процесс отмечен получением ими должности от дистанционного начальника, волостного управителя, чиновника особых поручений при военном губернаторе. Одновременно Беркимбаевы, получив статус российских чиновников были награждены похвальными грамотами, медалями, орденами. Особенность положения этой семьи в системе управления состояла и в том, что они в за свою долголетнюю службу вошли в состав почетного гражданства и потомственное дворянства Российской империи.

Ключевые слова: Волостной управитель, почетное гражданство и дворянство Российской империи, административные реформы, военные чины

БЕРКИМБАЕВТАР ӘУЛЕТІ: ЗАУРЯД-ХОРУНЖИЙДЕН РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ДВОРЯНЫНА ДЕЙІН

Сұлтанғалиева Г.С.¹, Төлешова У.Ж.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының докторы, профессор

E-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан), 2-курс PhD докторанты

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның орталық архив қорларынан алынған жаңа құжаттар негізінде Беркімбаевтар әулетінің империялық басқару жүйесіне ену үрдісі қарастырылған. Бұл үрдіс олардың тарапынан дистанциялық басшыдан бастап, болыстық басқарушы, әскери губернатор жанындағы ерекше тапсырмалар шенеунігі қызметтерін атқарғандығымен байланысты. Сонымен қатар, Беркімбаевтар, ресейлік шенеуніктер мәртебесін ала отырып, мақтау қағаздарымен, медальдармен, ордендермен марапатталған. Бұл әулеттің басқару жүйесіндегі орнының ерекшелігін, олардың ұзақ жылдарғы қызмет етуін Ресей империясының құрметті азаматтары мен ата тегінен бергі дворяндар құрамына кіруі де дәлелдей түседі.

Түйін сөздер: болыстық басқарушы, Ресей империясының құрметті азаматы, дворян, әкімшілік реформалар, әскери шендер

BERKIMBAYEV'S DYNASTY: FROM ZAURYAD-HORUNZHY TO THE NOBLEMAN OF THE RUSSIAN EMPIRE

Sultangalieva G.S.¹, Tuleshova U.Zh.²

¹Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan) doctor of Historical Sciences, Professor
E-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan) 2-nd year PhD Student

Abstract. In this article on the basis of the new archival documents taken from funds of the central archive of Kazakhstan there considered the process of embedding of the Berkimbayev family in the imperial administration system. This process is noted by receiving a position by them from the distance chief, the volost governor, the official of special instructions at the military governor. At the same time Berkimbayevs, having received the status of the Russian officials have been awarded with certificates of appreciation, medals, awards. The peculiarity of this family's position in a control system was also in the fact that for their long service they were honourable citizens and a part of hereditary nobility of the Russian Empire.

Keywords: Volost governor, honorary citizenship and the nobility of the Russian Empire, administrative reforms, military ranks

Введение

В содержание политики Российской империи в Казахской степи на протяжении XIX века входило не только создание единого административно – территориального устройства (генерал-губернаторство, область, уезд, волость), но и привлечение представителей казахской родовой знати на службу государю и правящей династии и соответственно формирование нового сословия – казахское чиновничество. Семья Беркимбаевых была не только свидетелями, но и активными участниками тех изменений, которые происходили на территории Младшего жуза на протяжении XIX века. Причиной этому были ряд обстоятельств. Кочевья рода жагалбайлы, отделения манат располагались в трансграничной зоне между Орской крепостью и Степью. И во-вторых, кочевья этого рода вошли во вновь созданную в 1824 году территорию Средней части казахов оренбургского ведомства. Беркимбай Бучибаев (1805/1806 г.р.), отец Дербисалы, начал службу как раз в середине 20-х годов XIX в. В архивных документах отмечалось, что влияние бия джагалбайлинского рода Беркимбая распространялось в пространстве казахов, кочующих по реке Ор до брода Тасты-чу и до устья Тамды-ур, где кочевало более 370 кибиток разных родов, в том числе джагалбайлы, (отделения манат, бескурек, урмантай и др.), торткара, алаши и др. По сведениям помощника султана Средней части есаула Махмуда Алгазыева, брод Тасты-чу находился в 15 верстах от Орской крепости [1, л.3].

В 30-х годах XIX в. начался новый этап в жизни Беркимбай Бучибаева и связан с введением новой системы управления. Султаны-правители не могли управлять огромными территориями в частях, и региональная администрация посчитала важным ввести дробные административные единицы и мелкие участки в виде дистанций и местностей (старшинств) в частях. Введению, так называемой, системы «дистанционного управления» способствовал комплекс причин: неразработанность и незавершенность реформы 1824 года; необходимость ежегодного мониторинга количества кибиток и численности казахского населения; отсутствие механизма по урегулированию взаимоотношений между приграничными жителями и кочевниками; потребность региональной администрации изучения производительных сил региона и выявления дальнейших маршрутов продвижения русских войск в направлении Средней Азии.

Согласно данной системе управления, земли казахов оренбургского ведомства делились на дистанции (расстояния между крепостями) во главе с дистаночными начальниками, в свою очередь, дистанции делились на старшинства или местности во главе с местными начальниками. Местные начальники служили промежуточным звеном управляющих из числа старшин и родоправителей между дистаночными начальниками и султанами-правителями. На территории Средней части казахов Оренбургского ведомства в 30-е годы XIX в. было создано 10 дистанций. Но в 40-х годах XIX в. встал вопрос о создании Особой дистанции, расположенной напротив крепости Ор. Это был важный участок, локализованный напротив Новой линии (созд. в 1835 г.) [1, л. 14] и по сведениям султана правителя Средней части казахов оренбургского ведомства, войскового старшины Арслана Джантюрина от 31 января 1847 года на территории по р. Ор, от брода Тасты-чу до устья Тамды-Ур, и по речкам Талдыку и Кайрактан, которые впадают в Ирғиз кочевало более 700 кибиток разных отделений рода жагалбайлы, которые не вошли в состав ни в одной из прилинейных дистанций [1, л. 19 об.].

В результате 26 января 1848 года распоряжением оренбургского генерал-губернатора была учреждена 56-я дистанция, в числе 885 казахских кибиток, кочующих по р. Ор, от брода Тастычу до устья Тамдыур, и по речкам Талдыку и Кайрактам, впадающие в Ирғиз. 10 февраля 1848 года начальником 56-й дистанции был назначен бий Беркимбай Бучибаев. Помощник султана правителя Средней части есаул Махмуд Алгазыев писал о нем, что он может исполнять эту должность с «пользою», а попечитель прилинейных казахов Орской дистанции Михаил Александровский докладывал, что 42-х летний Беркимбай Бучибаев уважаемый «тамошними казахами, состояния довольно богатого, рассудителен и достойный к назначению на должность» [1, л. 12-13].

Как начальнику дистанции, Беркимбай Бучибаеву заказали именную печать и назначили жалование в размере 50 рублей серебром в год. Султан правитель Средней части Арслан Джантюрин принял присягу на верность службе у Бучибаева и представил в Оренбургскую пограничную комиссию присяжный лист. В свою очередь новоиспеченный начальник должен был нанять письмоводителя и заключить с ним договор о найме с выплатой жалования в размере 25 рублей в год и представить таковой Комиссии на утверждение и назначить местных начальников во вверенной им дистанции. [1, л.59-62]. Им было назначено 5 местных начальников. Султан правитель на предложения Бучибаева написал, что определенные дистаночным начальником пространства для местных начальников необходимы и лица, о которых Бучибаев ходатайствовал, известны «поведением хорошим и способностями».

Как представитель исполнительной власти в Степи Беркимбай Бучубаев прослужил на этой должности более 20 лет, т.е. до введения нового положения 1868 г. Признанием его службы в качестве дистаночного начальника стали наградные медали и ценные подарки. Особую группу составляли медали «За усердие». На них изображался портрет императора (голова в профиль). Иерархия этих медалей определялась качеством металла (серебро, золото), орденской лентой для ношения (аннинская, станиславская и т.д.) и местом ношения (на шее или груди). Беркимбай Бучубаев был награжден серебряной (18 июля 1859 г.), а через два года золотой (1861) медалями на аннинской ленте для ношения на шее. 14 февраля 1864 года ему был присвоен офицерский чин зауряд-хорунжего. Апогеем наград Беркимбай Бучибаева на должности дистаночного начальника стала золотая медаль на Владимирской ленте для ношения на шее (19 июля 1868 года).

Хорошее сотрудничество с региональной администрацией и влияние Беркимбая Бучибаева способствовали тому, что его сын, Дербисалы Беркимбаев (1838 -25.XI.1913) в возрасте 22-х лет был назначен начальником сначала 15-й (позже вошла в территорию Кустанайского уезда Тургайской области), а затем 23-й дистанций Средней части области оренбургских казахов и прослужил на этой должности в течении девяти лет (1860-1869) [2, л. 1-3].

Семья Беркимбаевых не осталась в стороне и во время введения новой реформы, а именно в конце 60-х годов XIX в. Дербисалы Беркимбаев был членом организационной комиссии во введению «Временного Положения об управлении степных областей Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторства» от 21 октября 1868 года. В результате на территории казахов оренбургского ведомства были созданы Уральская и Тургайская области. Дербисалы Беркимбаев участвовал в создании волостей на территории Иргизского уезда Тургайской области.

В свою очередь Беркимбай Бучубаев в 1869 в процессе создания волостей на территории Илецкого (Актюбинского) уезда был избран волостным Аралтюбинской волости. На этой должности Беркимбай Бучубаев прослужил более двадцати лет. При этом количество избирательных голосов за его кандидатуру практически всегда было более 99%. 4 апреля 1878 года, когда Беркимбай Бучубаев избрался уже на четвертое трехлетие на должность волостного управителя, уездный начальник Актюбинского уезда написал о нем, что Беркимбай «...действительно управляет как человек, влияние которого полное». Свидетельством доверия народа стал и тот факт, что на должность управителя в Аралтюбинской волости избирались только лица из семьи Беркимбаевых. На самом деле сложилась династия волостных Беркимбаевых. Мирали, сын Беркимбай Бучубаева, избирался постоянно кандидатом в волостные при своем отце. И в 1895 году стал волостным и прослужил на этой должности одно трехлетие и за этот период своей службы Мирали Беркимбаев получил титул потомственного почетного гражданина [3, л. 5].

С 1899 года управителем Аралтюбинской волости стал внук Беркимбая, сын Дербисалы Беркимбаева, Лаик.

Особый интерес к природным условиям и истории кочевий своего рода, семьи вылилось у Дербисалы Беркимбаева в его статье «Аралтюбинская волость», опубликованная в 1895 году, в газете «Тургайская газета». Беркимбаевы были сторонниками распространения светского образования в своей волости, на их средства была открыта в 1896 году в ауле №1 Аралтюбинской волости аульная русско-казахская школа, которая получила название Беркимбаевская. В 1896 году отдали своих дочерей (Алифу и Калию) учиться в русско-казахское училище волостной управитель Мирали Беркимбаев и чиновник особых поручений Дербисалы Беримбаев [3, л. 5].

Волостные Беркимбаевы участвовали и восточной политике Российской империи, а именно в Хивинском походе российского правительства 1873 года. Свидетельством этому стало награждение 23 декабря 1873г. суконным кафтаном с золотыми галунами от оренбургского генерал-губернатора Крыжановского кандидату в волостные Мирали Беркимбаева. Оренбургский губернатор подчеркнул, что Мирали Беркимбаев оказал содействие к успешному и безостановочному проследованию оренбургских отрядов в Хиву. За эту же деятельность волостной Беркимбай Бучубаев был награжден золотой медалью с надписью «За усердие» для ношения на шее на андреевской ленте, врученная 9 января 1874 года за №94.

Практически в это же время продвигалась карьера Дербисалы Беркимбаева, который был назначен в январе 1869 года первым младшим помощником начальника Иргизского уезда [4, л.5].

Однако через год военный губернатор Тургайской области Лев Баллюзек ходатайствовал о назначении Дербисалы Беркимбаева сверхштатным чиновником особых поручений при нем. Губернатор Тургайской области писал, что мною выбран Дербисалы Беркимбаев «как один из лучших должностных ордынцев прежнего местного управления». При этом он подчеркнул такие очень важные качества Дербисалы Беркимбаева, которые позволили бы ему исполнять эту должность легко и успешно. Во-первых, его «довольно хорошее состояние» позволили бы ему быть самостоятельным в своих действиях и независимым. Во-вторых, его связи с влиятельными родами и хорошее знание быта казахов, их нужды, воззрения и характер отношений между

родами облегчили бы ему «возможность иметь постоянные, точные и подробные сведения о ходе дел в степи». И в третьих, военный губернатор подчеркнул, что добросовестное исполнение Дербисалы Беркимбаевым служебных обязанностей на прежней своей службе заставили его «дорожить им как весьма важным лицом для администрации» из среды казахов и в особенности учитывая его влияние на казахское население, он, по мнению Л.Баллюзека, мог бы стать «полезным деятелем» и содействовать «делу внедрения» «Временного. Положения...» [5, л. 1-3]. Нужно отметить, что чиновник особых поручений при губернаторах занимал особое место в административном аппарате. Это было подтверждено императором Николаем I, который 20 ноября 1835г. одобрил заключение Государственного Совета «О чиновниках особых поручений разных ведомств». В этом документе подчеркивалось, что должностные обязанности чиновника особых поручений не вписываются в круг действий обычных штатных чинов, ибо их функции заключались в выполнении распоряжений как региональной, так и верховной власти. Чиновники особых поручений имели статус государственных советников, первых помощников военных губернаторов. Исходя из этого, первоочередной задачей чиновников особых поручений был сбор и предоставление губернатору информации, адекватно отображающей социальные процессы в Степи. Так, военный губернатор Тургайской области Л. Баллюзек при назначении на должность чиновника особых поручений Д. Беркимбаева писал, что он собирал «постоянные, точные и подробные сведения о ходе дел в степи, о настроениях умов населения» и это важно, так как каждый случай в казахских кочевьях имел «... большое значение для успеха предпринимаемых мер в области». С другой стороны, чиновник особых поручений, собирая подробные сведения, представлял губернатору свое видение обстановки в Степи, предлагал способы разрешения возникающих напряжений, отслеживал эффективность принятых мер в Степи региональными властями. Именно этот фактор их деятельности подчеркивал начальник Тургайского уезда полковник Яковлев в своем письме военному губернатору Тургайской области, что деятельность казахских чиновников особых поручений важно и потому, что они «...могли бы везде и всегда подавать свое полезное мнение» [6, л. 1].

Через три года (3 мая 1873) Д. Беркимбаев был назначен младшим помощником начальника Илецкого (Актюбинского уезда). Практически с этого времени, Д. Беркимбаев проработал в системе Актюбинского уездного управления более 20 лет. Богатый опыт административной работы, прекрасное знание быта и культуры казахского народа, влияние, которое имел Д. Беркимбаев на своих соплеменников предопределили его повторное назначение (25 сентября 1893 года) на должность старшего сверхштатного чиновника особых поручений при военном губернаторе Тургайской области.

Дербисалы Беркимбаев – кавалер орденов св. Станислава и Анны 2-й и 3-й степени, св. Владимира 3-й степени, золотой медали на аннинской ленте. 13 декабря 1900 г Д. Беркимбаев за свои заслуги на государственной службе решением Правительствующего Сената был причислен к потомственному дворянству Российской империи, которое было зафиксировано Оренбургским Собранием дворян за №229 [7]. Факт причисления Дербисалы Беркимбаева к привилегированному сословию Империи – потомственному дворянству подтверждается и документами, найденными в фондах ЦГА РК. Муафика, его сын от второго брака (1883 г.р.), в своем прошении о причислении его в штат Тургайского областного правления подписался как потомственный дворянин и в списках приложенных им документов значится свидетельство о приписке его к потомственному дворянству.

Интересы Дербисалы Беркимбаева были многосторонними. Он являлся членом-сотрудником Оренбургского отделения РГО, членом Тургайского областного статистического комитета. На Всероссийскую выставку в Нижнем Новгороде представил более 22 экспонатов, отражающих национальную одежду казахов (мужчин и женщин) Актюбинского уезда,

серебряные украшения, красильные вещества, используемые казахами в быту, шкуры, выделанные казахами [8]. Более того, Д. Беркимбаев являлся автором этнографических работ, в частности «Древние развалины и курганы в Киргизской степи» [9].

Таким образом, на протяжении XIX в. династия Беркимбаевых прошла путь чиновников административного аппарата Империи, получая казенное жалование, офицерские чины (зауряд-хорунжий), знаки отличия, ордена, медали, награды, и самое главное - вошли в привилегированное сословие Российской Империи – потомственное почетное гражданство (Мирали Беркимбаев) и потомственное дворянство (Дербисалы Беркимбаев).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. ЦГА РК. Ф.4, оп.1, д. 2388.
2. ЦГА РК. Ф.25, оп.2, д.106.
3. ЦГА РК. Ф.25, оп.1, д.1609.
4. ЦГА РК. Ф.25, оп.2, д.104.
5. ЦГА РК. Ф.25, оп.1, д.1841.
6. ЦГА РК. Ф.25, оп. 2, д.74.
7. ЦГА РК. Ф.25, оп.2, д.107.
8. ЦГА РК. Ф.318, оп.1, д.6;23.
9. Тургайская газета. – 1895. – 17 сентября. – №38

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕХОДА НА ЛАТИНИЦУ

Уалтаева А.С.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан) кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

Аннотация. В статье рассмотрены основные этапы реформирования алфавита после распада Советского Союза и задачи, поставленные главой государства Н.А. Назарбаевым по переходу на латиницу в Казахстане.

Ключевые слова: латиница, Казахстан, Н.А. Назарбаев

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУДІҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

Уалтаева А.С.

Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Алматы қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Аңдатпа. Мақалада Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі әліпбиді реформалаудың негізгі кезеңдері және Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстанда латын әліпбиіне көшу бойынша қойған міндеттері қарастырылған.

Түйін сөздер: латын әліпбиі, Қазақстан, Н.Ә. Назарбаев

HISTORICAL ASPECTS OF THE TRANSITION TO THE LATIN ALPHABET

Ualtayeva A.S.

Institute of History and Ethnoogy named after Ch.Ch. Valikhanov, (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, associate professor

Abstract. The article discusses the main stages of alphabet reform after the collapse of the Soviet Union and the tasks set by the head of State N.A. Nazarbayev on the transition to the Latin alphabet in Kazakhstan.

Keywords: Latin alphabet, Kazakhstan, N.A. Nazarbayev

Введение

Глава государства Н.А. Назарбаев в статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» озвучил, что «... к 2025 году все деловые документы, периодические издания и книги должны начать выходить на латинице. Сейчас начнется большая подготовительная работа. Правительство должно подготовить график перехода на латиницу» [1]. С одной стороны, это один из этапов становления независимости республики, с другой, латинизация - это один из этапов глобализации.

Вопрос перехода казахского письма на латинскую графику начал обсуждаться еще в начале 1990-х годов. В некоторых республиках переход на латиницу начался практически сразу после

распада Советского государства, в частности, в Азербайджане, Молдове, Узбекистане, Татарстане.

На территории Советского государства борьба с существовавшей арабской письменностью началась после установления новой власти. Главной идеологической линией правительства был отход от ислама в национальных окраинах страны, и в первую очередь необходимо было искоренить арабскую письменность и арабский язык. Эта борьба приобрела сразу после окончания Гражданской войны такую форму как движение за латинизацию арабского алфавита в Азербайджане и на Северном Кавказе (Ингушетия, Северная Осетия и Кабарда), несколько позднее - в Средней Азии и Казахстане. Широкий размах оно приобрело в 1925-1926 годах. Опыт латинизации письменности в Азербайджане лег в основу дальнейшего развития письменности в стране.

Известный лингвист Евгений Поливанов в 1923 году издает брошюру «Проблема латинского шрифта в турецких письменностях», где говорит о необходимости созыва съезда или конференции работников просвещения тюркских народов СССР по вопросам графики, «чтобы предупредить готовящееся «вавилонское столпотворение» от выполнения реформы вразброд» [2].

Такую необходимость сознавали многие ученые и работники просвещения. В результате их общих усилий в 1924 году в Москве при Научном обществе востоковедения была создана Ассоциация латинского шрифта для тюркских письменностей (Аслат), которая и начала подготовку общетюркского съезда. Основную организационную работу по созыву съезда провело Общество изучения Азербайджана.

26 февраля 1926 года открылся первый Всесоюзный тюркологический съезд в Баку, в котором приняли участие представители тюркских народов, специалисты Академии наук СССР, Научной Ассоциации востоковедения, Украинской Академии, Закавказской Ассоциации востоковедения, зарубежные делегации, в том числе ученые из Турции и Германии [3]. Съезд рекомендовал использовать опыт Азербайджана по латинизации в других республиках и областях Союза. Для этого создается Всесоюзный центральный комитет нового тюркского алфавита (ВЦК НТА). С этого момента начинается этап организованного и широкого движения за латинизацию письменности тюркских народов, применявших главным образом арабский алфавит.

В построении алфавита впервые выдвигается лозунг «унификации», то есть графического и фонетического объединения отдельных национальных алфавитов. Первый пленум ВЦК НТА (Баку, 1927 год) принимает проект унифицированного нового тюркского алфавита из 34 букв, с вводимыми по мере надобности добавочными знаками для отдельных языков.

Еще при муссаватистах в 1918 г. в Азербайджане группа учителей и интеллигенции подняла вопрос о переходе на латинский алфавит. На рассмотрение министерства просвещения поступает три проекта латинского алфавита. Но «просвещенные» просвещенцы муссаватистского правительства были естественно против «...взаимная зависимость народов и хозяйственное объединение территорий устанавливались в ходе развития капитализма, не путем сотрудничества народов как равноправных единиц, а в порядке подчинения одних народов другими, в порядке угнетения и эксплуатации народов, менее развитых более развитыми. Колониальные грабежи и захваты, национальный гнет и неравенство, империалистический произвол и насилие, колониальное рабство и национальное бесправие - таковы те формы, в рамках которых протекал процесс хозяйственного сближения народов. Поэтому наряду с тенденцией объединения нарастала тенденция к уничтожению насильственных форм этого объединения, борьба за освобождение угнетенных колоний и зависимых национальностей от империалистического гнета». Буржуазия колониальных окраин и зависимых национальностей использует эту тенденцию к уничтожению насильственных форм объединения, объявляя всякие попытки

латинизации алфавита русификаторством. Первый процесс, о котором говорится в решениях XII съезда, «был и остается процессом прогрессивным», поскольку он «отражал колоссальное развитие производительных сил», «облегчал уничтожение национальной обособленности и противоположности интересов различных народов» и «подготавливает материальные предпосылки будущего мирового социалистического хозяйства [4]. Этот первый процесс вызвал к жизни и укрепил движение за реформирование арабского алфавита, являющегося шагом вперед в деле создания более легкой письменности, чем старый алфавит. Но использование второй прогрессивной тенденции («к уничтожению насильственных форм» объединения народов) национальной буржуазией привело к усилению борьбы против латинизации.

В результате усилились попытки сохранить арабский алфавит, реформировать его таким образом, чтобы он был наиболее удобен. Эта реформация арабского алфавита раньше и ярче всего проявилась в Крыму благодаря И. Гаспринскому и его газете «Тарджиман», потом была поддержана в Казани, Уфе, Баку и других культурных центрах большинства тюркских, татарских, башкирских окраин, проникая в Среднюю Азию. Реформированный арабский алфавит через новометодные школы начал проникать в среду подрастающей молодежи, а через газеты и журналы и вновь издаваемые книги (главным образом беллетристику) закреплялся в массах.

Эти реформаторы, ведя свою относительно прогрессивную борьбу против крайних реакционеров за свой реформируемый алфавит, одновременно боролись и против попыток латинизации алфавита.

Так возникло, сложилось и закрепилось движение за реформирование арабского алфавита. Это был арабизм, дравшийся и против крайних, насквозь реакционных арабистов и против латинистов. Их позиция в этом вопросе целиком соответствовала позиции своей буржуазии.

Мысль, что арабский алфавит благодаря своим техническим недостаткам мешает просвещению, была и до Октябрьской революции. И характерно, что именно в XIX в., когда капитализм начал усиленно проникать на Восток, появились первые открытые протесты против арабского алфавита в целом и первые предложения отбросить его и заменить латинским. Это означало настоящую революцию в деле письменности народов Востока. Наиболее смелым, последовательным до конца сторонником этой мысли был азербайджанский либерально-буржуазный писатель Мирза-Фатали Ахундов. Первый проект реформы арабского алфавита применительно к тюркским языкам был разработан в 1857 г. известным азербайджанским ученым и литератором Мирзой Фатали Ахундовым (1812-1878 гг.) [5].

В 1863-м Ахундов едет в Константинополь, где на заседании турецкого научного общества выступает с докладом о возможных путях устранения недостатков арабского алфавита. Алфавит, предложенный Ахундовым, писался по-прежнему справа налево и состоял из не соединяющихся между собой арабских букв. С критикой проекта Ахундова выступил известный турецкий писатель и общественный деятель Намык Кемаль (1840-1888 гг.); предложения самого Н. Кемаля ограничивались заменой в отдельных случаях одной буквы алфавита другой и введением для ряда букв особых диакритических знаков. Неудача не остановила Ахундова, а, наоборот, укрепила его во мнении, что решение вопроса лежит не в улучшении арабского алфавита, а в решительном отказе от него. М.Ф. Ахундов создает новый проект, на сей раз, основанный на европейской системе письма.

Новый алфавит Ахундова, состоящий из 42 знаков (32 для согласных звуков и 10 для гласных), был основан главным образом на русской графике и предназначался не только для азербайджанского, но и для всех тюркских языков, пользовавшихся арабским алфавитом. По условиям того времени такой алфавит не мог получить одобрения. Тем не менее идеи Ахундова продолжали жить: в конце XIX в. на Кавказе продолжались поиски путей улучшения арабского алфавита, и дело дошло даже до проекта «латиновосточной азбуки».

В первой половине 1927 г. решением Совнаркома РСФСР создается комитет нового алфавита, партийные, профессиональные комсомольские организации подхватывают ширящееся движение, возглавляют его. Это решение усиливает волю властей за латинизацию и принимает широкий идеологический размах [6].

7 августа 1929 года постановлением ЦИК и СНК СССР «О новом латинизированном алфавите народов арабской письменности Союза ССР» переходу на латиницу был придан официальный статус. Начался переход на новый алфавит газет и журналов, издательств, учебных заведений.

С 1930 года наступает новый этап латинизации: переход на новый алфавит народов других языковых групп (китайской, иранской, монгольской, семитской и других). У народов же, завершивших латинизацию, происходит развитие национальных литературных языков, создание новой терминологии, упорядочение орфографии и овладение различными видами техники (полиграфия, машинопись, телеграф, национальная стенография). Кроме технических удобств применения письма, для Советского государства был важен политический аспект - разрыв общества с традиционной исламской культурой, которую символизировала арабская графика, проведение политики массовой атеизации страны.

При всех достижениях латинизации письменности ученые отмечают известные искривления в ее проведении. Так, в некоторых случаях наблюдалось чрезмерное увлечение алфавитным творчеством, выразившееся в создании отдельных алфавитов для численно крайне незначительных языковых групп и даже диалектов, без достаточного учета практических задач языкового строительства, и исключительная установка на латинский алфавит как на возможную базу создания письменности для бесписьменных народов при недостаточном внимании к использованию других алфавитов. Характерно, что на латиницу были переведены также чуваш и якуты, у которых до этого существовал алфавит на основе кириллицы, разработанный православными миссионерами.

Латинизация алфавита в СССР не могла не отразиться на латинизационном движении и за рубежом. В 1928 году под несомненным влиянием успехов латинизации в Азербайджане переходит с арабского на латинский алфавит Турецкая республика, в 1930-м Тувинская народная республика.

Спустя некоторое время латинская графика перестала удовлетворять советское руководство, перешедшее к реализации политики ускоренного сближения и слияния народов. В русле этой политики был перевод всех языков народов СССР на письменность на основе кириллицы. Суть такой политики ясно выразил один из разработчиков этой реформы: «С ростом культурного уровня народов СССР латинизированный алфавит перестал удовлетворять потребности развития языков. Он не обеспечивал всех условий к сближению с культурой великого русского народа». После решения ЦК ВКП (б) и СНК СССР в начале 1939 года в течение трех месяцев был осуществлен полный переход на кириллицу.

После приобретения независимости вопрос о переходе на латиницу стал актуальным в нашей республике. «Казахстан в перспективе откажется от кириллического алфавита и перейдет на латиницу» - говорил в ноябре 2010 года тогдашний министр культуры республики Мухтар Кул-Мухаммед[7]. По его словам, президент Нурсултан Назарбаев поручил изучить этот вопрос, все доводы «за» и «против».

«Я абсолютно уверен, рано или поздно мы к этому перейдем, жизнь заставляет это делать». Кул-Мухаммед подчеркнул, что данный вопрос не имеет политической подоплеки. «Это всего лишь знаки, обозначения, поэтому в этом никакой политики не должно быть. Алфавит не имеет национального лица», - резюмировал министр культуры Казахстана. В свое время перевод алфавита на латиницу планировалось осуществить в Татарстане. По словам экс-советника

президента Татарстана Рафаэля Хакимова, татарская графика на основе кириллицы плохо приспособлена для компьютеризации, что препятствует технологическому, экономическому и культурному развитию республики. Однако Государственная дума тогда посчитала, что татарская латиница угрожает безопасности страны.

Реализация Стратегии вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира, Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан и модернизации общественного сознания непосредственно связаны с передовыми технологиями, новейшими достижениями науки и техники, особенностями научно-образовательного процесса в XXI веке, где латинская графика должна найти все большее применение. С учетом этих факторов идея перехода на латинский шрифт нами воспринимается однозначно положительно.

При этом необходимо учитывать следующие исходные принципы:

- переход на латинскую графику должен происходить постепенно и поэтапно;
- кириллица должна остаться доступной, общеизвестной, как ценное и национально-культурное достояние всех народов постсоветских стран, существовать параллельно с казахским языком на латинице.

Также следует разработать Концепцию перехода казахского алфавита на латинскую графику с определением цели, задач, этапов реализации и Программу мероприятий по ее осуществлению. В целях преодоления негативных социально-психологических последствий необходима всесторонняя постоянная разъяснительная работа через СМИ, телевидение на основе четкого определения цели, задач и преимуществ осуществляемой реформы как составной части реформы образования. На основе тщательного изучения и использования опыта Азербайджана, Узбекистана, Молдовы, Туркменистана и Турции, где реализация реформы алфавита оказалась проблематичной из-за многих факторов, необходимо разработать собственную национальную модель с учетом специфики и особенностей Казахстана: законодательная база, кадровые ресурсы, источники финансирования, компьютеризация, психологическая подготовленность населения и другие.

Вопрос о переходе на латиницу ставится уже около двадцати лет, и он будет еще, видимо, будоражить общественность. Жизнь показывает, что XXI век будет веком информативной технологии. Очевидно, при таких обстоятельствах переход на латиницу будет оправданным при условии, если клавиатура компьютера будет использована без всяких добавлений и диакритических и других знаков, которые затрудняют работу. Иначе говоря, казахоязычный гражданин смог бы без затруднения использовать компьютер, т.е. сел и начал печатать. А это требует, чтобы казахская латинская графика должна быть разработана в совершенстве. Это – первая трудность перехода на латиницу. Вторая трудность – обучение людей новой графике и перевод на латинскую графику всего того, что написано на кириллице в XX веке. Третья трудность – огромные финансовые затраты.

Учитывая изложенное, считаем, что процесс перехода на латиницу должен быть длительным и состоять из нескольких этапов.

Первый этап: изучить опыт других республик (Узбекистан, Азербайджан, Турция); произвести экономический расчет, во сколько обойдется переход на латиницу (командировки, разработка алфавита, разработка программы, введение в компьютер, обучение новой графике, печатание газет, журналов, учебников, пособий и, наконец, перевод на латиницу научных трудов и художественных произведений).

Второй этап: разработка алфавита, компьютерной программы и введение в компьютер.

Третий этап: печатание первостепенных материалов: учебников для школ и вузов, печатание газет и журналов. Очевидно, в первое время (1 год) надо будет печатать на двух алфавитах один

и тот же материал. На это уйдет минимум 2-3 года.

Четвертый этап: одновременно начать в школах и вузах обучение новой казахской графике. Этот процесс первоначально охватывает 3-4 года, а затем должен продолжаться на все время учебы в школе и вузе (7-8 лет).

Пятый этап: перевод научных трудов, особо необходимых для школьных и вузовских программ, а также художественных произведений, изучающих в школах и вузах. Это должен происходить параллельно с обучением и продолжаться несколько лет, примерно 7-8 лет.

Шестой этап и далее: перевод на латинскую графику всей классики казахской литературы и фольклора, научного и культурного наследия. Это может длиться два-три десятка лет.

Таким образом, что переход на латиницу возможен при условии, во-первых, если клавиатура компьютера будет использована без дополнительных знаков и будет создана возможность работать на компьютере без каких-либо затруднений.

Во-вторых, если будет принято политическое решение о необходимости перехода на латиницу, то этот процесс должен быть долгосрочным и охватить примерно 12-15 лет и более, с учетом перевода всей художественной и научной литературы.

В-третьих, нужно предварительно произвести экономические расчеты.

Таким образом, за почти 100 летний период истории, на территории Азиатских мусульманских государств, произошло несколько этапов лингвистических реформ. Победившая власть реализовывала свою идеологическую задачу, зачастую не считаясь с социально-культурным и психологическим настроением и пожеланиями населения. В конечном итоге, современные независимые государства пытаются вернуться к своим историческим корням, в общем, и к языку в частности. Но все эти процессы требуют больших не только экономических затрат, но и времени.

Глава государства поручил до конца 2017 года необходимо с помощью ученых и широкой общественности принять единый стандартный вариант казахского алфавита в новой графике. С 2018 года начать подготовку кадров для преподавания нового алфавита и подготовку учебников для средней школы [1].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. - 12 апреля 2017. <https://informburo.kz/stati/statya-prezidenta-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya.html>
2. Проблема латинского шрифта и турецких письменностей. (По поводу нового якутского алфавита, азербайджанской азбуки и узбекского алфавита, санкционированного 2-м Съездом Узбекских работников просвещения). - М: Народный Комиссариат Национальностей. - М.: Институт востоковедения, 1923. - Серия турецких языков, вып. III. - 20 с.
3. Государственный Архив РФ. - Ф. А-374 Коллекция документов.
4. Резолюция XII съезда РКП (б). // Политработник. - М., 1923. - № 5. - С. 55 – 56.
5. Маркс - Энгельс. ПСС. Письма. - М: Соцэкгиза, 1931.
6. Хансуваров И. Латинизация-орудие ленинской национальной политики. - М.: Партийное издательство, 1932.
7. Казахстанская правда, 2010. - 9 ноября.

МАЗМҰНЫ

Абдраханов Д.М. ЛАТЫНДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХЫ.....	8
Алексеев А.Н., Әубәкірова Ж.С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР: ТУУ МЕН ӨЛІМНІҢ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	13
Алиясова В.Н. XXI ғ. соңы мен XX ғ. бірінші жартысында солтүстік және шығыс ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰРАЖАЙ ІСІ.....	21
Алиясова В.Н. СОЛТҮСТІК ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨЛКЕТАНУ МҰРАЖАЙЛАРЫНЫҢ ПАЛЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНА.....	27
Ғабитханұлы Қ. ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖАЗУ ТАРИХЫ.....	35
Далаева Т.Т. ҚАЗАҚ БОЛЫСТЫҚТАРЫНДАҒЫ САЙЛАУШЫЛАР: ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ІС-ӘРЕКЕТІНЕ ТӨН ЕРЕКШЕЛІКТЕР (XIX ғ. II ЖАРТ.-XX ғ. БАСЫ).....	42
Исабеков Ж.Б., Мейрманова Г.А. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ.....	51
Қабдышев Б.Ж., Нұрғалым Қ.С. ҚАЗАҚСТАН ДЕРБЕС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ.....	57
Қалиев Ж.Н. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ ЖАЙЛЫ.....	65
Қалшабаева Б.К., Қатият Қ. ҚАЗАҚТАРДЫҢ БАЛА ТУУ, ТӘРБИЕЛЕУ ҮРДСІНДЕГІ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ (Орталық Азия қазақтары материалдары бойынша).....	71
Кәрібаев С.У., Жүнісбаев С.М., Савин И.С. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЖАСТАРЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІН ЗЕРТТЕУ.....	79
Қозғамбаева Г.Б., Егізбаева М.Қ. ҰЛЫ ҒАЛЫМ, ГЕОЛОГ – ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ СӘТБАЕВ.....	85
Қосанов С.Қ. Ш. МАРЖАНИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ.....	89
Күбаев Ш.С. ХАНТЕПЕДЕН ТАБЫЛҒАН ТЕРАКОТАНЫҢ ТҮСІНДІРМЕСІ ЖАЙЫНДА.....	95
Мәжиқызы Н., Сандықбаева Ө.Д., Арыстанбекова Қ.Д. НЫҒМЕТ МЫҢЖАНИ – ЭТНОГРАФ.....	104
Мейрманова Г.А. ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОЛӨНЕРГЕ ҚАТЫСТЫ МӘЛІМЕТ ЖИНАУДАҒЫ ПРИНЦИПТЕР МЕН ҰСТАНЫМДАР.....	109
Момынова Г.Т. ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ТОПОНИМИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	116
Мұсабалина Г.Т. XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУ ОРГАНДАРЫ:РЕВИЗИЯ ТӘЖІРИБЕСІ.....	122

Нұрсұлтанова Л.Н., Санатова М.К. ҚАЗАҚСТАН МЕН ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ АРАСЫНДАҒЫ САУДА -ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР.....	129
Нұртазина Н.Д. ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ДІНИ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	136
Озанов А.Қ. БОС УАҚЫТ ЖӘНЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ БОС УАҚЫТЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ	140
Ошанов Ж.О. 1727-1732 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҒАР СОҒЫСТАРЫ.....	146
Сайынова Б. «ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ.....	160
Сарқұлова С.Д., Берлібаев Е.Т. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ДІНИ МАЗМҰНДАҒЫ ҚАЗАҚ КІТАПТАРЫ.....	166
Сәрсен А.К. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ БІЛІМ ЭТНОСАЯСАТТЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ.....	174
Сұлтанғалиева Г.С., Төлешова У.Ж. БЕРКІМБАЕВТАР ӨУЛЕТІ: ЗАУРЯД-ХОРУНЖИЙДЕН РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ДВОРЯНЫНА ДЕЙІН.....	179
Уалтаева А.С. ЛАТЫН ӘЛПБИІНЕ КӨШУДІҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ.....	185

СОДЕРЖАНИЕ

Абдраханов Д.М. ИСТОРИЯ ВОПРОСА ЛАТИНИЗАЦИИ.....	8
Алексеев А.Н., Аубакирова Ж.С. ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТРЕНДЫ В КАЗАХСТАНЕ: РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОЖДАЕМОСТИ И СМЕРТНОСТИ.....	13
Алиясова В.Н. МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО В СЕВЕРНОМ И ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ XIX – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВВ.....	21
Алиясова В.Н. К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПАЛЕОНТОЛОГИЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ В КРАЕВЕДЧЕСКИХ МУЗЕЯХ СЕВЕРНОГО И ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА.....	27
Габитханулы К. ИСТОРИЯ ПИСЬМЕННОСТИ КАЗАХОВ В КИТАЕ.....	35
Далаева Т.Т. ВЫБОРНЫЕ (ВЫБОРЩИКИ) В КАЗАХСКИХ ВОЛОСТЯХ (ВТ. ПОЛ. XIX В. – НАЧ. XX В.): ФУНКЦИИ И СПЕЦИФИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	42
Исабеков Ж.Б., Мейрманова Г.А. ИЗУЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОДЕЖДЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	51
Кабдушев Б.Ж., Нургалым К.С. ОСНОВОПОЛОЖНИК НЕЗАВИСИМОЙ ПРОКУРАТУРЫ КАЗАХСТАНА.....	57
Калиев Ж.Н. О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА.....	65
Калшабаева Б.К., Катият К. РЕЛИГИОЗНЫЕ ОБЫЧАИ, ОБРЯДЫ И ВЕРОВАНИЯ КАЗАХОВ ПРИ РОЖДЕНИИ И ВОСПИТАНИИ РЕБЕНКА (по материалам казахов Центральной Азии).....	71
Карибаев С.У., Джунусбаев С.М., Савин И.С. ИЗУЧЕНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ И ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ МОЛОДЕЖИ ЮЖНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	79
Козгамбаева Г.Б., Егизбаева М.К. ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЕНЫЙ, ГЕОЛОГ КАНЫШ ИМАНТАЙУЛЫ САТБАЕВ.....	85
Кусанов С.К. МАРДЖАНИ И ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА.....	89
Кубаев Ш.С. К ИНТЕРПРЕТАЦИЙ ОДНОЙ ТЕРРАКОТЫ ИЗ ХАНТЕПА.....	95
Мажикызы Н., Сандыкбаева Ө.Д., Арыстанбекова К.Д. НИГМЕТ МЫНГЖАНИ – ЭТНОГРАФ.....	104
Мейрманова Г.А. ПРИНЦИПЫ СБОРА СВЕДЕНИЙ, КАСАЮЩИХСЯ РЕМЕСЕЛ КАЗАХОВ В ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ.....	109
Моминова Г.Т. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТОПОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....	116
Мусабалина Г.Т. МЕСТНЫЕ ОРГАНЫ УПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА: ПРАКТИКА РЕВИЗИЙ.....	122

Нурсултанова Л.Н., Санатова М.К. ТОРГОВО - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ.....	129
Нургазина Н.Д. ИЗУЧЕНИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ПЕРСОНАЛИЙ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....	136
Озанов А.Қ. ДОСУГ И ИССЛЕДОВАНИЕ ДОСУГОВЫХ ПРАКТИК СТУДЕНТОВ.....	140
Ошанов Ж.О. КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ВОЙНЫ 1727-1732 ГГ.....	146
Сайынова Б. «МАТЕРИАЛЫ ПО КИРГИЗСКОМУ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ...» КАК ИСТОЧНИК ПО ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....	160
Саркулова С.Д., Берлибаев Е.Т. КАЗАХСКИЕ КНИГИ ПО ИСТОРИИ И РЕЛИГИОЗНОМУ СОДЕРЖАНИЮ НАЧАЛА XX ВЕКА.....	166
Сарсен А.К. КУЛЬТУРА И ОБРАЗОВАНИЕ КАК ОСНОВЫ ЭТНОПОЛИТИКИ.....	174
Султангалиева Г.С., Тулешова У.Ж. ДИНАСТИЯ БЕРКИМБАЕВЫХ: ОТ ЗАУРЯД-ХОРУНЖЕГО ДО ДВОРЯНИНА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	179
Уалтаева А.С. ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕХОДА НА ЛАТИНИЦУ.....	185

CONTENTS

Abdrakhanov D.M. THE HISTORY OF LATINIZATION.....	8
Alexseenko A.N., Aubakirova Zh.S. DEMOGRAPHIC TRENDS OF KAZAKHSTAN: REGIONAL FEATURES OF FERTILITY AND MORTALITY.....	13
Aliyassova V.N. MUSEUM WORK IN THE NORTH AND EAST KAZAKHSTAN FROM THE END OF THE 19TH – THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY.....	21
Aliyassova V.N. TO THE HISTORY OF FORMATION OF PALEONTOLOGICAL COLLECTIONS IN THE LOCAL HISTORY MUSEUMS OF NORTH AND EASTERN KAZAKHSTAN.....	27
Gabitkhanuly. K. HISTORY OF KAZAKH WRITING IN CHINA.....	35
Dalayeva T.T. VYBORNYE (ELECTORS) IN THE KAZAKH'S VOLOSTS (the second half of XIX – the beginning of XX century): FUNCTIONS AND SPECIFIC ACTIVITY.....	42
Isabekov Zh.B., Meirmanova G.A. THE STUDY OF NATIONAL COSTUMES OF THE KAZAKH PEOPLE: HISTORIOGRAPHIC ANALYSIS.....	51
Kabdushev B.Zh., Nurgalym K.S. THE INDEPENDENT PROCECUTOR FOUNDER OF KAZAKHSTAN.....	57
Kaliev Zh.N. ABOUT THE ACTIVITIES OF THE ASSEMBLY OF PEOPLE OF KAZAKHSTAN.....	65
Kalshabayeva B.K., Katiyat K. RELIGIOUS CUSTOMS, RITES AND BELIEFS OF KAZAKHS AT BIRTH AND UPBRINGING OF A CHILD (based on the materials of the Kazakhs of Central Asia).....	71
Karibaev S.U., Junusbaev S.M., Savin I.S. STUDYING OF CIVIL AND ETHNIC IDENTIFICATION OF YOUTH OF THE SOUTH KAZAKHSTAN REGION.....	79
Kozghambayeva G.B., Yegizbaeva M.K. OUSTANDING GEOLOG VERSUS SCIENTIST KANYSH IMANTAEVICH SATBAYEV.....	85
Kusanov S.K. MARDZHANI AND HISTORY OF KAZAKHSTAN.....	89
Kubayev Sh.S. TO INTERPRETATION OF ONE TERRACOTTA FROM HANTEPE.....	95
Mazhikyzy N., Sandykbaeva U.D., Arystanbekova K.D. NYGMET MYNZHANI WAS AN ETHNOGRAPHER.....	104
Meirmanova G.A. PRINCIPLES AND PRINCIPLES IN EDUCATIONAL INFORMATION ON ETHNOGRAPHIC STUDIES.....	109
Mominova G.T. SOME PROBLEMS OF TOPONOMIC RESEARCH IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN.....	116
Mussabalina G.T. LOCAL GOVERNMENTS IN KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY: PRACTICE OF REVISIONS.....	122
Nursultanova L.N., Sanatova M.K. TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE EUROPEAN UNION.....	129

Nurtazina N.D.	
STUDY OF RELIGIOUS PERSONALITIES IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN.....	136
Ozanov A.K.	
LEISURE AND INVESTIGATION OF STUDENTS' LEISURE PRACTICES.....	140
Oshanov Zh.O.	
THE KAZAKH-JUNGAR WARS 1727-1732 YEARS.....	146
Saynova B.	
"MATERIALS ON KIRGIZ LAND USE ..." AS SOURCE ON THE ECONOMIC HISTORY OF KAZAKHSTAN.....	160
Sarkulova S.D., Berlibayev Y.T.	
KAZAKH BOOKS OF HISTORY AND RELIGIOUS CONTENT AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY.....	166
Sarsen A.K.	
CULTURE AND EDUCATION AS THE FOUNDATIONS OF ETHNOPOLITICS.....	174
Sultangalieva G.S., Tuleshova U.Zh.	
BERKIMBAYEV'S DYNASTY: FROM ZAURYAD-HORUNZHY TO THE NOBLEMAN OF THE RUSSIAN EMPIRE.....	179
Ualtayeva A.S.	
HISTORICAL ASPECTS OF THE TRANSITION TO THE LATIN ALPHABET	185

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы

2017. 4(12)

Бас редактор: Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген: Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 15.12.2017.

Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй